

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Jakub Sláma

Sémantická dědičnost při sufixaci od polysémních slov

Sense Inheritance in the Derivation by Suffixes from Polysemous Words

Praha 2018

vedoucí práce: doc. PhDr. Ivana Bozděchová, CSc.

Rád bych poděkoval vedoucí své diplomové práce doc. PhDr. Ivaně Bozděchové, CSc., za její ochotu ujmout se vedení práce a za její trpělivost a podnětné komentáře.

Mé upřímné poděkování patří též dr. Olze Martinové za řadu nesmírně cenných připomínek k teoretické části práce, dr. Evě Lehečkové (nejen) za pozorné připomínky a rady k některým částem třetí kapitoly a prof. Aleši Klégrovi, v jehož lexikologickém semináři jsem se seznámil s textem L. Bauera & S. Valery (2015), bez kterého by tato práce dost možná nevznikla.

V neposlední řadě srdečně děkuji Pavle Kochové, Vítu Michalcovi, Sylvě Filiačové, Michaelce Liškové a dalším svým kolegyním a kolegům – mimo jiné za jejich podporu, ochotu a upřímný zájem, ale také za řadu drobností, které jsou *signifikantnější*, než by se mohlo zdát.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 6. srpna 2018

.....

Abstrakt

Diplomová práce se zabývá tzv. sémantickou dědičností (při sufixaci od polysémních slov). Teoretická část na pozadí výkladů o významu, polysémii, slovotvorné motivaci a sémantickém aspektu tvoření slov vymezuje pojem sémantické dědičnosti a poukazuje na jeho kořeny v konstrukční gramatice. Pozornost je věnována tomu, jak se s konceptem sémantické dědičnosti implicitně pracuje v české lexikologii (srov. slovotvorné kritérium pro identifikaci lexii polysémních slov) a lexikografii. Práce naznačuje, že tradiční česká slovotvorba často pracuje s předpokladem transparentnosti a snad i kompozicionality (přinejmenším slovotvorného) významu motivovaných slov, který se však zdá být neslučitelný s empirickými poznatky o sémantické dědičnosti.

V empirické části je jednak analyzováno 43 slovotvorných hnízd polysémních somatismů s důrazem na sémantické vztahy mezi deriváty, jednak je srovnáno 80 etablovaných derivátů se sufixem *-tel* a 100 hapax legomen s týmž sufixem. To umožňuje jak identifikaci obecných tendencí v oblasti sémantické dědičnosti (mj. to, že derivát polysémního slova dědí v průměru pouze asi 40 % významů svého základového slova), tak rozlišení strukturního a procesuálního aspektu sémantické dědičnosti.

klíčová slova: česká slovotvorba, sufixace, polysémie, sémantický transfer, sémantická dědičnost, onomaziologické kategorie, lexikografie

Abstract

The present thesis deals with, and elaborates on, the concept of sense inheritance (particularly with respect to suffixation in Czech). Drawing on more general remarks on lexical meaning, polysemy, and the semantic relatedness of a derived word and its base, the theoretical part of the thesis delineates the notion of sense inheritance, originating within the framework of construction grammar. It is shown that the idea of sense inheritance has at least implicitly been present in Czech lexicology (cf. the derivational criterion for identifying senses of polysemous words) and lexicography. It is argued that the traditional Czech theory of word formation relies on the assumption of the semantic transparency or even compositionality of motivated words, which can hardly be squared with empirical evidence concerning sense inheritance, nevertheless.

In the empirical part of the thesis semantic relations are analyzed that hold between derivatives within 43 word families of polysemous bases (denoting body parts), and subsequently the sense-inheritance properties of the 80 most frequent (hence established and lexicalized) derivatives with the agentive suffix *-tel* and polysemous base verbs are contrasted with those found in 100 hapax legomena derived from polysemous bases with the same affix. This enables not only the identification of general sense-inheritance tendencies in Czech word-formation (e.g. the fact that a word derived from a polysemous base inherits only 40% of its senses on average), but also the differentiation of the structural aspect of sense inheritance from its processual aspect.

The thesis is written in Czech but includes a relatively detailed summary in English.

key words: Czech word-formation, suffixation, polysemy, semantic shift/transfer, sense inheritance, onomasiological categories, lexicography

Obsah

Seznam zkratk	10
Seznam tabulek	11
Seznam schémat.....	12
Seznam grafů	13
Úvod.....	14
1 Lexikální význam	17
1.1 Povaha významu	17
1.2 Složky významu	20
1.3 Popis významu	22
2 Polysémie.....	25
2.1 Polysémie vs. monosémie (víceznačnost vs. vágnost).....	26
2.2 Polysémie vs. homonymie	28
2.3 Kritéria pro autonomii jednotlivých lexí.....	30
2.4 Jazyk vs. encyklopedie.....	31
3 Slovo tvoření.....	34
3.1 Přístupy ke slovo tvoření.....	34
3.2 Onomaziologická teorie slovo tvoření (OTS).....	36
3.3 Motivace a fundace	37
3.4 Motivace, slovo tvořící význam a kompozicionalita	40
3.5 Sémantický aspekt tvoření slov: přehled.....	50
3.5.1 Gebauerova <i>Mluvnice česká</i> (1902)	50
3.5.2 Šmilauerovo <i>Novočeské tvoření slov</i> (1971)	50
3.5.3 Trávníčková <i>Mluvnice spisovné češtiny</i> (1948)	52
3.5.4 Havránkova a Jedličková <i>Česká mluvnice</i> (1951).....	53

3.5.5 Dokulilovo <i>Tvoření slov v češtině</i> (1962)	53
3.5.6 Hauserova <i>Nauka o slovní zásobě</i> (1980)	54
3.5.7 Akademická <i>Mluvnice češtiny</i> (1986)	54
3.5.8 <i>Příruční mluvnice češtiny</i> (1995) a <i>Čeština – řeč a jazyk</i> (1996)	54
3.5.9 <i>Mluvnice současné češtiny I</i> (2010).....	56
3.5.10 Čermáková <i>Morfematika a slovtvorba češtiny</i> (2011)	57
3.5.11 <i>Akademická gramatika spisovné češtiny</i> (2013).....	58
3.5.12 <i>Velká akademická gramatika spisovné češtiny</i> (2018).....	58
3.5.13 Shrnutí	60
3.6 Sufixace.....	60
4 Sémantická dědičnost	61
4.1 Popis sémantické dědičnosti v angličtině.....	61
4.2 Popis konstrukční dědičnosti v rámci konstrukční gramatiky	66
4.3 Sémantická dědičnost v české lexikologii.....	68
4.4 Sémantická dědičnost v aplikované lexikologii.....	69
4.4.1 Lexikografie	69
4.4.2 Učební materiály	72
4.5 Sémantická dědičnost, slovtvorná motivace a sémantický transfer	72
4.5.1 Vztah slovtvorné motivace a sémantické dědičnosti.....	72
4.5.2 Vztah sémantického transferu a sémantické dědičnosti	74
4.6 Rozšíření konceptu sémantické dědičnosti	76
4.7 Východiska empirické části práce.....	78
5 Sémantická dědičnost při sufixaci od somatismů	81
5.1 Somatismy.....	81
5.2 Metodologie	81

5.2.1 Výběr slovotvorných hnízd	81
5.2.2 Výběr derivátů	82
5.2.3 Popis vybraných slov	97
5.2.4 Příklad popisu: Slovotvorné hnízdo slova <i>jícen</i>	99
5.2.5 Poznámky k sémantickému popisu	102
5.2.6 Zpracování dat	107
5.3 Základní údaje o datech	107
5.4 Výsledky	108
5.4.1 Typy sémantické dědičnosti	108
5.4.1.1 Příklady	111
5.4.2 Míra sémantické dědičnosti	113
5.4.2.1 Jednotlivé sufixy	117
5.4.2.2 Slovní druhy	118
5.4.2.3 Onomaziologické kategorie	119
5.4.2.4 Stupně derivace	120
5.4.3 Globální sémantická dědičnost	122
5.4.3.1 Zachování základního významu somatismu	123
5.4.3.2 Míra globální sémantické dědičnosti	125
5.4.4 Dědičnost „ob derivát“	128
5.5 Shrnutí	130
6 Sémantická dědičnost při odvozování sufixem <i>-tel</i>	133
6.1 Sufix <i>-tel</i>	133
6.2 Metodologie	133
6.3 Výsledky	136
6.3.1 Typy sémantické dědičnosti	136

6.3.2 Míra sémantické dědičnosti	137
6.3.3 Centrálnost děděného významu u hapax legomen	139
6.4 Závěr	141
7 Závěrem	143
7.1 K pojmu sémantické dědičnosti a významu komplexních slov	143
7.2 Důsledky pro lexikografii	145
7.3 Důsledky pro teorii slootovorby.....	145
7.4 Vybrané další poznámky.....	147
7.4.1 Příslovce	147
7.4.2 Inventář slootovorných prostředků a konkurující si popisy	148
7.4.3 Slootovorné varianty (v širokém smyslu).....	150
Literatura.....	154
Výkladové slovníky	169
Internetové zdroje	169
Summary.....	171
Seznam příloh	179

Seznam zkratk

OTS	onomaziologická teorie slovtvorby
AGSČ	<i>Akademická gramatika spisovné češtiny</i>
ASSČ	<i>Akademický slovník současné češtiny</i>
CSN	<i>Co v slovnících nenajdete</i> (Sochová & Poštolková, 1994)
FSČ	<i>Frekvenční slovník češtiny</i> (Čermák et al., 2004)
MČ1	<i>Mluvnice češtiny 1</i>
MSČ1	<i>Mluvnice současné češtiny 1</i>
NASCS	<i>Nový akademický slovník cizích slov</i>
PSJČ	<i>Příruční slovník jazyka českého</i>
SlAf	<i>Slovník afixů užívaných v češtině</i>
SN1	<i>Nová slova v češtině. Slovník neologizmů</i>
SN2	<i>Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2</i>
SSČ	<i>Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost</i>
SSJČ	<i>Slovník spisovného jazyka českého</i>
VAGSČ	<i>Velká akademická gramatika spisovné češtiny</i>

Seznam tabulek

Tabulka 1: Prototypové efekty v kategorii FRUIT (Geeraerts, 2010: 194)	20
Tabulka 2: Příklad komponentové analýzy (Čermák, 2010: 57)	23
Tabulka 3: Popisované somatismy a jejich deriváty	93
Tabulka 4: Záznamy pro hnízdo slova <i>jícen</i>	101
Tabulka 5: Lexie somatismů přidané oproti SSČ a SSJČ	103
Tabulka 6: Vybrané záznamy pro hnízdo slova <i>bok</i>	106
Tabulka 7: Počty derivátů podle onomaziologické kategorie	107
Tabulka 8: Počty derivátů podle slovního druhu	108
Tabulka 9: Typy sémantické dědičnosti	108
Tabulka 10: Typy sémantické dědičnosti a slovní druhy	109
Tabulka 11: Typy sémantické dědičnosti a onomaziologické kategorie	110
Tabulka 12: Typy sémantické dědičnosti a stupně derivace	111
Tabulka 13: Průměrná míra sémantické dědičnosti u jednotlivých sufixů	118
Tabulka 14: Průměrná míra sémantické dědičnosti podle slovního druhu	118
Tabulka 15: Průměrná míra sémantické dědičnosti podle stupně derivace	120
Tabulka 16: Zachování základního významu a stupně derivace	123
Tabulka 17: Zachování základního významu a onomaziologické kategorie	125
Tabulka 18: Nejfrekventovanější substantiva se sufixem <i>-tel</i>	134
Tabulka 19: Hapax legomena se sufixem <i>-tel</i>	135
Tabulka 20: Typy sémantické dědičnosti u derivátů se sufixem <i>-tel</i>	136
Tabulka 21: Typy sémantické dědičnosti u derivátů se sufixy <i>-ový</i> a <i>-ě</i>	136

Seznam schémat

Schéma 1: Prototypové efekty (Geeraerts, 2010: 189)	19
Schéma 2: Vztahy mezi lexemi slova <i>fruit</i> (Geeraerts, 2010: 195)	20
Schéma 3: Příklad úplné sémantické dědičnosti (Bauer & Valera, 2015)	62
Schéma 4: Příklad částečné sémantické dědičnosti (Bauer & Valera, 2015)	62
Schéma 5: (Částečná) hierarchická dědičná síť (Fried, 2013b: 21)	66
Schéma 6: Motivace, sémantický transfer a sémantická dědičnost	76
Schéma 7: Slovo tvorné hnízdo slova <i>hlava</i> v databázi DeriNet	83
Schéma 8: Sémantická dědičnost u adjektiva <i>žebrový</i>	111
Schéma 9: Sémantická dědičnost u substantiva <i>pusina</i>	112
Schéma 10: Příklady částečné sémantické dědičnosti	112
Schéma 11: Globální sémantická dědičnost u adverbia <i>hrdelně</i>	126
Schéma 12: Globální sémantická dědičnost u adverbia <i>kloubně</i>	126
Schéma 13: Sémantická dědičnost u adverbia <i>krevně</i>	129
Schéma 14: Sémantická dědičnost u substantiva <i>rukávník</i>	130

Seznam grafů

Graf 1: Sémantická dědičnost v angličtině (Bauer & Valera, 2015: 77)	64
Graf 2: Míra sémantické dědičnosti v jednotlivých slovotvorných hnízdech	115
Graf 3: Míra sémantické dědičnosti u jednotlivých sufixů	116
Graf 4: Míra sémantické dědičnosti derivátů se sufixem <i>-ost</i>	117
Graf 5: Míra sémantické dědičnosti derivátů se sufixem <i>-ovitý</i>	117
Graf 6: Míra sémantické dědičnosti podle slovního druhu	119
Graf 7: Míra sémantické dědičnosti podle onomaziologické kategorie	120
Graf 8: Míra sémantické dědičnosti podle stupně derivace	121
Graf 9: Míra sém. dědičnosti podle stupně a slovního druhu	121
Graf 10: Míra sém. dědičnosti podle stupně a onomaziologické kategorie	122
Graf 11: Zachování základního významu a slovní druh	124
Graf 12: Zachování základního významu a onomaziologická kategorie	124
Graf 13: Míra globální sémantické dědičnosti podle stupně derivace	126
Graf 14: Míra globální sémantické dědičnosti u substantiv a sloves	127
Graf 15: Míra globální sémantické dědičnosti u adjektiv	128
Graf 16: Míra sémantické dědičnosti u hapax legomen se sufixem <i>-tel</i>	137
Graf 17: Míra sémantické dědičnosti u etablovaných derivátů se sufixem <i>-tel</i>	138

Úvod

Miloš Dokulil (1962: 7) na začátku *Tvoření slov v češtině* říká, že „[t]voření slov je dosud jednou z nejvíce pomíjených a nejméně propracovaných oblastí vědy o jazyce“. Ačkoliv v posledních desetiletích bezesporu došlo k nárůstu zájmu o slovotvorbu (vedle onomaziologické teorie slovo tvorby (dále OTS) nejvíce snad na pozadí popisu neologismů), lze se domnívat, že stále existují aspekty tvoření slov, jímž bylo věnováno málo pozornosti, nebo dokonce aspekty, jež byly dosud překvapivě opomíjeny. Tato práce se věnuje jednomu z nich; chápeme-li slovo tvorbu jako nauku „o vzniku nových slov na základě jiných slov“ (ibid.), předmětem práce je vznikání nových slov na základě slov polysémných. Tradiční česká slovo tvorba nezřídka věnuje pozornost zejména formální stránce tvoření slov; ze stránky sémantické ji mnohdy zajímá pouze sémantika slovo tvorného formantu, respektive kategoriální význam odvozeného slova (pak je například konstatováno, že *učitel* a *buditel* jsou jména činitelská).¹ Obvykle je ale více či méně opomíjen předmět zájmu této práce; výjimku, pokud vím, tvoří pouze práce F. Čermáka (2011: 45), který ovšem pouze poněkud triviálně konstatuje, že „každý, kdo učí, je učitel“, ale ne každý, kdo budí či cvičí, je buditel či cvičitel.

Na pozadí obecnějších výkladů o významu a polysémii na jedné straně a výkladů o motivaci ve slovo tvorbě (resp. při sufixaci) a o slovo tvorném významu na straně druhé je v této práci vymezen pojem **sémantické dědičnosti**. Sémantickou dědičnost lze předběžně v kontextu této práce chápat jako vztah sémantické struktury odvozeného² slova k sémantické struktuře slova základového; v centru pozornosti zde tedy stojí rozdíly ve významové struktuře základního lexikálního morfému (kořene) ve slovech, která tento morfém sdílí (tj. rozdíly v sémantické struktuře kořene napříč slovo tvorným hnízdem). Čermákovu výše citovanou poznámku pak lze přeformulovat následovně: Substantivum *cvičitel* nedědí

¹ Toto tvrzení je značně zjednodušující a reduktivní; sémantice je pochopitelně věnována větší pozornost, než toto tvrzení naznačuje, srov. např. poznámky k sémantickému aspektu tvoření činitelských jmen ve *Tvoření slov v češtině 2* (Dokulil, 1967) či vybrané poznámky ve *Velké akademické gramatice spisovné češtiny* (dále VAGSČ) apod. Tyto poznámky ovšem, pokud je mi známo, nevyvracejí to, co zde říkám, totiž že dostatečná pozornost nebývá věnována konkrétně sémantice tvoření slov od polysémných základových slov.

² Věřím, že sémantická dědičnost je relevantní nejen pro popis odvozených slov, ale také například pro popis slov složených. Těmi se však v této práci nezabývám.

všechny významy slovesa *cvičit*, resp. slova *cvičit* a *cvičitel* sdílí kořenový morfém, který má však ve slově *cvičit* bohatší významovou strukturu, resp. jeho významový potenciál se v derivátu *cvičitel* neprojevuje plně.

Je zřejmé, že čeští i zahraniční lingvisté jsou si daného jevu velice dobře vědomi; práce mj. upozorňuje na to, že s tímto aspektem slovotvorby se běžně potýkají například lexikografové (viz 4.4.1). V lingvistické literatuře lze najít o předmětné oblasti ovšem spíše jen kosé zmínky; kupříkladu Adele Goldbergová (2006: 212) v diskusi o kompozicionalitě významu zmiňuje fakt, že ačkoliv se anglické sloveso *bake* může vztahovat například i k pečení brambor, mluvčí angličtiny neočekává, že by v obchodě pojmenovaném slovem *bakery* bylo možno koupit pečené brambory. Pomineme-li lexikografii, soustavnější teoretická pozornost je dané oblasti přinejmenším v domácí lingvistice věnována pouze v souvislosti se slovotvorným kritériem pro rozlišení významů polysémních slov (viz 2.3).

Tato práce pak na pozadí poznatků z lexikologie, slovotvorby a lexikografie usiluje o aplikaci konceptu sémantické dědičnosti na český jazykový materiál a případně též o rozpracování tohoto konceptu, ale také o prověření toho, zda jde o koncept užitečný. S přihlédnutím k tvrzení, že „[p]ři posuzování hodnoty definice jde hlavně o to, zda vymezuje pojem užitečný, zajímavý (bez něhož by popis jazyka byl složitější, popř. neúplný)“ (Hajičová, Panevová & Sgall, 2002: 84), se předběžně lze domnívat, že koncept sémantické dědičnosti konceptem užitečným je: nejen že může nabídnout způsob, jak hovořit o nedostatečně popsaném aspektu české slovotvorby, ale zřejmě může také přispět k rozšíření slovotvorného popisu tak, aby byl důsledněji zohledněn sémantický aspekt tvoření slov. V tomto kontextu je také namístě připomenout slova R. Quirka (1960: 48): „Laborious devices for telling us the obvious are justifiable if and only if they tell us more than the obvious.“ Tato práce se tedy také pokouší zjistit, zda je koncept sémantické dědičnosti v tomto smyslu ospravedlnitelný, tj. zda jeho aplikace vede k závěrům méně triviálním a lingvisticky pozoruhodnějším, než je výše zmíněné tvrzení, že ne každý, kdo cvičí, je cvičitel.

První část práce je teoretická, část druhá je pak empirická. Teoretická část pojednává o vybraných problémech souvisejících s významem (1. kapitola), polysémií (2. kapitola) a slovotvorbou (3. kapitola); zvláštní pozornost věnuje otázce kompozicionality významu odvozených slov a jejich sémantické

transparentnosti a prediktabilitě. Poté práce vymezuje pojem sémantické dědičnosti, upozorňuje na jeho kořeny v konstrukční gramatice a usouvztažňuje jej s dosavadními poznatky české lexikologie a slovotvorby a s lexikografickou praxí (4. kapitola). Empirická část se pak pokouší o názornou aplikaci konceptu sémantické dědičnosti ve slovotvorném popisu, a to jednak na obecné rovině na základě analýzy sémantických vztahů ve 43 slovotvorných hnízdech (5. kapitola), jednak při srovnání etablovaných derivátů a hapax legomen s konkrétním sufixem (6. kapitola). Závěrečná, sedmá kapitola pak rekapituluje nejdůležitější závěry a zamýšlí se mimo jiné nad jejich důsledky pro teorii slovotvorby.

1 Lexikální význam

Tématem této práce je sémantická dědičnost. Adjektivum *sémantický* je podle SSČ³ synonymní s relačním adjektivem *významový*; aby mohl být uspokojivě vymezen pojem sémantické dědičnosti, je tedy třeba zvážit, jaká je povaha významu (oddíl 1.1), jaké složky významu je zde nutno brát v úvahu (oddíl 1.2) a jakými metodami lze význam (pokud možno objektivně) popsat (oddíl 1.3).

1.1 Povaha významu

Význam lze obecně chápat jako „obsah přiřazený formám jazykových jednotek“ (Filipec & Čermák, 1985: 51). Na pozadí bilaterálnosti jazykového znaku (Saussure, 1996: 97; srov. Joseph, 2015: 433) může být lexikální význam konkrétněji definován jako „[m]entální intersubjektový korelát formy lexému ve vědomí uživatele“ (Novotná, 2017: 977), respektive jako „odraz skutečnosti ve vědomí uživatelů daného jazyka, jazykově ztvárněný formou slova“, který „má intersubjektivní povahu a konkretizuje se při užití slova v kontextech“ (Kochová, Opavská & Michalec, 2016: 80). Význam je tedy chápán a) mentalisticky, b) jako intersubjektivně sdílený (k tomu viz např. Itkonen, 2008; Verhagen, 2015: 242) a c) jako flexibilní, aktualizující se při užití slova v kontextu (srov. Filipec & Čermák, 1985: 49).

Existence takto vymezeného lexikálního významu je často chápána jako nezpochybnitelný fakt. Znatelná kontextová variabilita významu (srov. např. Cruse, 2011: 99) však vede řadu lingvistů k přesvědčení, že slova mají význam pouze v kontextu (Hanks, 2008: 125), resp. že „the meanings of words change quite dramatically depending on the context“ (Ramscar & Port, 2016: 14), nebo dokonce k výrokům ne nepodobným tomu, který P. Hanks (2008: 125) připisuje Sue Atkinsové: „I don't believe in word meanings.“ Poněkud optimističtěji vyznívají slova R. W. Langackera (2010: 108):

Despite being flexible and open-ended, lexical meanings have the status of conventional units by virtue of representing established ways of evoking and viewing conceptual content. A unit of this sort provides mental access

³ Při odkazování na slovníky používám běžné zkratky (nejčastěji SSČ a SSJČ); viz seznam zkratk.

to a particular body of knowledge (e.g., everything associated with a certain type of creature). The access afforded is also conventionalized in that components of this knowledge vary in their baseline likelihood of activation: some specifications are highly central, so that their activation is essentially automatic; others are intermediate; and some are so peripheral as to be activated only in special contexts. Hence the conventional determination of lexical meaning is only partial.

Sám P. Hanks (2008: 125) se domnívá, že význam existuje a je popsateľný, ale věří, že „checklist theories in their current form are at best superficial and at worst misleading“ a že „[t]he numbered lists of definitions found in dictionaries have helped to create a false picture of what really happens when language is used“. Zatímco tradičnější přístupy k významu tedy pracují s tzv. „checklist theories of meaning“ (srov. Fillmore, 1975), které vycházejí z popisu nutných a postačujících sémantických rysů, P. Hanks (2008: 129) poukazuje na to, že by bylo adekvátnější mluvit o významovém potenciálu slov (srov. např. Allwood, 2003), který se skládá z probabilistických a potenciálních sémantických rysů. Tento závěr vycházející z lexikografické praxe je konzistentní s poznatkem, že stály u zrodu teorie prototypů, resp. kognitivní lingvistiky vůbec, srov. např.:

[...] much work in philosophy, psychology, linguistics, and anthropology assumes that categories are logical bounded entities, membership in which is defined by an item's possession of a simple set of criterial features, in which all instances possessing the criterial attributes have a full and equal degree of membership. In contrast, it has recently been argued [...] that some natural categories are analog and must be represented logically in a manner which reflects their analog structure. Rosch has further characterized some natural analog categories as internally structured into a prototype (clearest cases, best examples of the category) and nonprototype members, with nonprototype members tending toward an order from better to poorer examples. (Rosch & Mervis, 1975: 573–574)

We have argued that many words [...] have as their meanings not a list of necessary and sufficient conditions that a thing or event must satisfy to count as a member of the category denoted by the word, but rather

a psychological object or process which we have called a prototype.
(Coleman & Kay, 1981: 43)

Zmíněná teorie prototypů je v zásadě jednou z teorií kategorizace (srov. např. Ramscar & Port, 2015: 83–86). Stručná shrnutí této teorie lze nalézt v řadě přehledových publikací (např. Geeraerts, 2015: 274–277). Zde vedle výše citovaných pasáží postačí uvést, že kategorie se mohou vyznačovat čtyřmi prototypovými efekty, jež zachycuje Geeraertsovo (2010: 189) schéma:

	extensional characterization (on the level of exemplars)	intensional characterization (on the level of definition)
non-equality (salience effects, core/periphery)	(a) differences of typicality and membership salience	(b) clustering into family resemblances
non-discreteness (demarcation problems, flexibility)	(c) fuzziness at the edges, membership uncertainty	(d) absence of necessary- and-sufficient definitions

Schéma 1: Prototypové efekty (Geeraerts, 2010: 189)

Kategorie se ovšem samy vyznačují prototypovými efekty, proto nemusejí mít všechny kategorie všechny čtyři vlastnosti uvedené ve schématu (ibid.: 190–192).

Teorie prototypů byla aplikována i na popis polysémie, což je konzistentní s tím, že některé významy polysémných slov bývají chápány jako centrální, zatímco jiné jako periferní (viz např. Filipec & Čermák, 1985: 87). Namísto shrnutí opět jen zkratkovitě uvádím Geeraertsovu (2010: 194) tabulku, která zachycuje významy anglického slova *fruit* a to, které z následujících rysů lze u jednotlivých významů identifikovat:

- a. being sweet, juicy, commonly used as dessert;
- b. being the seed-bearing part of a plant;
- c. being the edible result of a vegetable process;
- d. being the natural result of an organic process;
- e. being the positive outcome of a process or activity;
- f. being the outcome of a process or activity (ibid.: 193)

	a	b	c	d	e	f
apple, oranges etc.	+	+	+	+	+	+
'fruits of the earth'	–	–	+	+	+	+
seed-bearing part	–	+	+	+	–	+
'fruit of the womb'	–	–	–	+	+	+
advantage, profit	–	–	–	–	+	+
product, outcome	–	–	–	–	–	+

Tabulka 1: Prototypové efekty v kategorii FRUIT (Geeraerts, 2010: 194)

Vzájemné vztahy jednotlivých lexíí (např. to, že jeden význam vznikl na základě jiného sémantickým transferem) pak lze zachytit následujícím schématem:

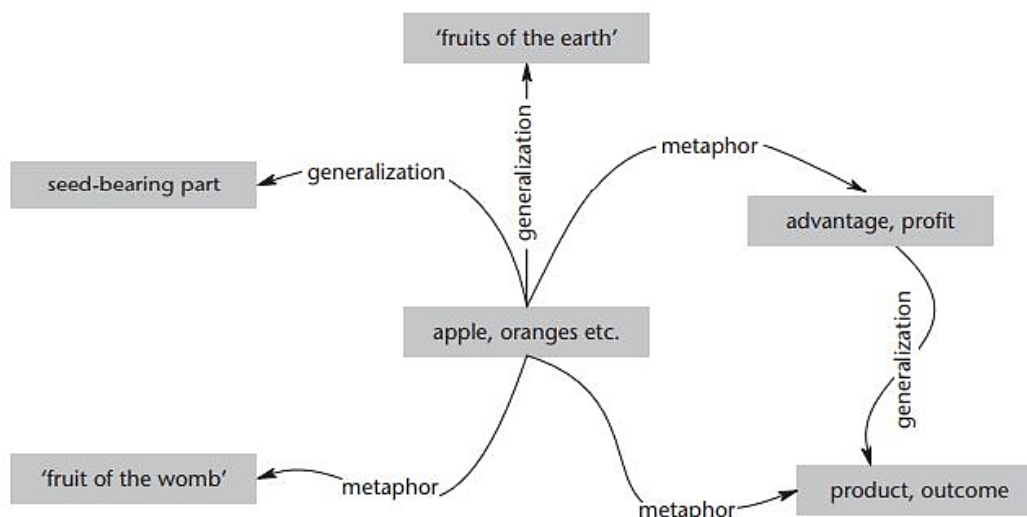

Schéma 2: Vztahy mezi lexemi slova *fruit* (Geeraerts, 2010: 195)

1.2 Složky významu

Obecně lze rozlišit nocionální (pojmovou) složku a pragmatickou složku významu (např. Filipec & Čermák, 1985: 66–71; Čermák, 2010: 48–49; srov. Novotná, 2017: 977). Podle R. Novotné patří do pojmové složky významu vrstva denotativní a vrstva kolokační, která však tvoří přesah ke složce pragmatické. F. Čermák (2010: 49) zdůrazňuje strukturní složky pojmové úrovně významu, které se týkají paradigmatických i syntagmatických vztahů k jiným lexémům v systému (syntagmatické vztahy zde zahrnují jak kolokabilitu, tak potenciální

valenci). Vrstvu pragmatickou pak podle R. Novotné (2017: 977) tvoří vrstva konotativní a vrstva afektivní (emocionální); podle F. Čermáka (2010: 50) je pragmatická složka úhrnem toho, co se tradičně označuje jako „konotace, asociace, expresivnost, evaluace, afektivnost, popř. evokace či symbolický význam, ale i funkční aspekty subjektivního apelu, kontaktu, zdvořilosti, ideologické orientace aj.“.

Geoffrey Leech (1981) rozlišuje sedm typů (resp. složek) významu; vedle konceptuálního (pojmového) významu a významu tematického vyděluje skupinu pěti složek významu, které souhrnně označuje jako význam asociativní: význam konotační, kolokační, sociální, afektivní a reflektovaný. Význam tematický přesahuje hranice lexikální sémantiky, neboť je definován jako „what is communicated by the way in which a speaker or writer organizes the message, in terms of ordering, focus, and emphasis“ (ibid.: 19). Asociativní významy v pojetí G. Leech se stručně charakterizuje a českými příklady ilustruje F. Čermák (2010: 51–52), který však ne zcela přesně uvádí, že G. Leech chápe význam tematický jako jeden z asociativních významů. Asociativní významy jsou vymezeny následovně:

a) význam konotační je „the communicative value an expression has by virtue of what it refers to, over and above its purely conceptual content“ (Leech, 1981: 12); pokud má slovo *žena* pojmový význam popsitelný pomocí rysů +HUMAN, –MALE, +ADULT (ibid.), konotační význam může podle Čermáka (2010: 52) zahrnovat fakultativní rysy EMOCIONÁLNÍ, KŘEHKÁ, VRTKAVÁ aj.; konotační význam „není kodifikovaný, je relativně nestabilní a rychle se mění“ (ibid.);

b) význam kolokační je „implikován lexémy, které se s ním objevují nápadně často“ (Čermák, 2010: 52); slovo *štěkat* tak může evokovat představu psa (případně lišky), protože slova *pes* a *štěkat* se často vyskytují v témže kontextu; za zmínku ještě stojí to, že popis konotačního významu byl rozpracován především v kontextu britské neofirthiánské korpusové lingvistiky; John Sinclair (2004: 141–142) pak například hovoří o rozšířeném modelu lexikální jednotky a kromě kolokací bere v potaz též tzv. sémantickou prozódii (srov. Cvrček, 2017a), koligace (srov. Cvrček, 2017b) a sémantickou preferenci (srov. Cvrček, 2017c);

c) význam sociální (respektive sociálně-stylistický) je definován jako „that which a piece of language conveys about the social circumstances of its use“ (Leech, 1981: 14); v Leechově vymezení určitý sociálně-stylistický význam vyjadřují například nářečně, dobově či stylově příznaková slova, dále slova (ne)formální, (ne)zdvořilá apod.; podle F. Čermáka (2010: 52) jde o význam „elicitovaný situací“;

d) význam afektivní není vyžadován sociálním kontextem, ale vůlí mluvčího; jde vlastně o „evaluativní typ aspektu pragmatického“ (ibid.); v Leechově vymezení jde o význam, který vychází z toho, „how language reflects the personal feelings of the speaker, including his attitude to the listener, or his attitude to something he is talking about“ (1981: 15);

e) význam reflektovaný je podle G. Leeche „the meaning which arises in cases of multiple conceptual meaning, when one sense of a word forms part of our response to another sense“ (1981: 16); např. užití slova *zadek* ve významu ‚zadní část stavby‘ může evokovat i význam ‚zadní část lidského těla‘ (Čermák, 2010: 52).

Nabízí se otázka, které složky významu jsou pro popis sémantické dědičnosti relevantní. Zcela nepochybně je vedle pojmové složky významu záhodno brát v úvahu i význam kolokační. Od polysémního slova *koruna* (viz dále) jsou například odvozena adjektiva *korunní* a *korunový* ; předběžně lze konstatovat, že se tato adjektiva liší tím, jakou část významového spektra slova *koruna* dědí, a proto se pochopitelně liší i tím, s jakými substantivy se spojují (srov. např. *korunní princ* , *korunní lístek* , *korunní svědek* vs. *korunová měna* , *korunová mince* , *korunový dluhopis* ⁴ apod.). Nezanedbatelnou roli by zřejmě měl hrát přinejmenším i konotační aspekt významu. Při popisu sémantické dědičnosti (především u sloves) by zcela určitě důležitou roli měla hrát např. i výše zmíněná potenciální valence (k tomu srov. např. Lehoučková, 2010).

1.3 Popis významu

Při popisu významu lze využít různých metod (srov. Filipec & Čermák, 1985: 71); M. Kopřivová (Cvrček et al., 2010: 70) jako základní metody popisu významu

⁴ Tyto příklady patří mezi nejčastější spojení se sledovanými adjektivy v korpusu syn2015.

zmiňuje klasickou definici, komponentovou analýzu a výklad pomocí synonym. Nejdůležitější zůstává metoda výkladových slovníků, jejíž podstatou je „zjišťování významu na základě interpretace dostatečného počtu kontextů zkoumaného slova z různých funkčních stylů“ (Filipec & Čermák, 1985: 71). Kvalitativní výklad (lexikografická definice) se nemusí omezovat na klasickou, aristotelovskou definici „obsahující rod a druhový rozdíl“ (Filipec, 1995: 34), v níž „označovaný předmět je zařazen do nadřazené třídy (genus proximum) [a] specifikují se jeho zvláštní rysy (differentia specifica), které ho odlišují od prvků stejné třídy“ (Cvrček et al., 2010: 70). Z klasické definice víceméně vychází komponentová analýza, výsostně strukturalistická metoda popisu významu (srov. např. Geeraerts, 2010: 70–80). Podstatou komponentové analýzy je „vystižení významu výčtem kontrastů daného lexému k jiným v daném rámci, vůči nimž se nazírá jako stojící v opozici“ (Čermák, 2010: 56). Tuto metodu ilustruje F. Čermák (ibid.: 57) na příkladu příbuzenských termínů:

	ŽIVÁ BYTOST	ČLOVĚK	DOSPĚLÝ	ŽENSKÝ ROD	PŘÍBUZNÝ	STARŠÍ	STEJNÁ GENERACE
<i>otec</i>	+	+	+	–	+	+	+
<i>matka</i>	+	+	+	+	+	+	+
<i>syn</i>	+	+	–	–	+	–	–
<i>dcera</i>	+	+	–	+	+	–	–
<i>strýc</i>	+	+	+	–	+	+	+
<i>teta</i>	+	+	+	+	+	+	+
<i>bratranec</i>	+	+	0	–	+	0	–
<i>sestřenice</i>	+	+	0	+	+	0	–
<i>vnuk</i>	+	+	0	–	+	0	–
<i>vnučka</i>	+	+	0	+	+	0	–

Tabulka 2: Příklad komponentové analýzy (Čermák, 2010: 57)

Pro rys STEJNÁ GENERACE je východiskem generace matky a otce. Celá třída pochopitelně sdílí rys PŘÍBUZNÝ; sdílené (generické) rysy ŽIVÁ BYTOST a ČLOVĚK „naznačují možnost propojení takového sémantické klasifikace s jinými“ (ibid.). Detailněji charakterizuje komponentovou analýzu např. Filipec (1995: 32–34).

Je dobře známo, že komponentová analýza má své meze; problematický je zejména předpoklad, že význam je prostou sumou sémantických rysů (srov. Čermák, 2010: 56), to, že význam je charakterizován dekontextualizovaně, nebo to, že sémantické rysy jsou často chápány binárně, což jen stěží může zachytit

komplexitu významu, nebo univerzalisticky (Lewandowska-Tomaszczyk, 1993: 230–231). Proto je vhodné „vidět ji [= komponentovou analýzu] ve vztahu s dalšími dílčími metodami“, zvláště pak „ve vztahu k výkladu významu, který si zachovává svou důležitost jako globální ekvivalent významu“ (Filipec & Čermák, 1985: 69).

2 Polysémie

Polysémie je nejčastěji (srov. Gries, 2015: 472) chápána jako „existence více významů vázaných k jedné formě lexému“ (Čermák, 2010: 60), mezi nimiž existuje nějaká⁵ souvislost, čímž se polysémie liší od homonymie. Mluví se pak o jednom polysémním lexému či hyperlexému, jehož obsah tvoří sémantické spektrum; hyperlexém se skládá z tolika základních lexikálních jednotek či lexií, kolik má významů neboli sémémů (Filipec & Čermák, 1985: 28). V praxi se odlišují případy, kdy jde o jeden polysémní lexém, nebo o více homonymních lexémů. Toto rozlišení je obvykle reflektováno ve výkladových slovnících (polysémní lexém bývá zpracován jako jedno slovníkové heslo, homonymní lexémy jako samostatná hesla; srov. např. Lyons, 1968: 406).

Polysémii lze chápat jako výraz jazykové ekonomie; je známo, že existuje korelace mezi frekvencí slova a počtem jeho významů (srov. Zipfův třetí zákon⁶; dále srov. např. Divjak & Caldwell-Harris, 2015: 57; Fenk-Oczlon & Fenk, 2010: 105). S tím souvisí to, že pro lexikální jednotky z centra slovní zásoby je polysémie charakteristická (Čermák, 2010: 60); G. Lakoff a M. Johnson (1999: 499) dokonce tvrdí, že „[p]olysemy is the norm“. Zde je však pochopitelně nutné brát v potaz mezijazykové rozdíly; obvykle se uvádí, že polysémie je nerozšířenější v analytických jazycích (srov. např. Hladká, 2017a: 1348).

Zatímco v anglistice je zvykem odlišovat v první řadě polysémii od vágnosti, resp. tzv. monosémie,⁷ tj. od „případ[ů] existence forem (lexémů) majících jen jediný význam“ (Čermák, 2010: 60), v bohemistice se proti sobě obvykle staví pouze polysémie a homonymie. Například už John Lyons (1968: 406) nicméně podotýká, že hranice mezi homonymií a polysémií je „in the last resort,

⁵ Podobná vágnost je pro vymezení polysémie charakteristická; např. J. R. Taylor (2003: 106) říká, že významy polysémního lexému „are felt to be related in some non-trivial way“.

⁶ Zipfův třetí zákon říká, že „slova s nejvyšší frekvencí bývají často polysémní, zatímco slova z nižších frekvenčních pásem mají často jen jeden význam“ (Cvrček, 2017d: 2113).

⁷ Srov. však zmínku o rozdílu mezi vágností a polysémií idiomů u Filipece & Čermáka (1985: 194) a zmínku o vágnosti u F. Čermáka (2010: 63), který ovšem chápe vágnost poněkud odlišně, spíše jako vlastnost připisovanou „povaze samotných objektů a ne nutně jazyku“ (vágní je tak podle něj anglické slovo *zonkey*, označující křížence zebry a osla, „protože nevíme, kam, do které třídy slovo, a tedy i zvíře zařadit“, nebo slova jako *tma*, *mrak* a *hromada*).

indeterminate and arbitrary“. Její nejasnost může například vést k rozlišování tzv. kosémie, již lze vymezit jako „[p]řípad lexikální víceznačnosti stojící mezi polysémií a homonymií, označovaný též jako nepravá polysémie“ (Hladká, 2017b: 934). Zdrojem kosémie může být například polyfunkčnost slootovorných prostředků: *kopáč* ‚kdo kope‘ a ‚náradí na kopání‘ tak evidentně mají společný sémantický komponent, nelze však hovořit o tom, že by jeden z těchto významů byl odvozen od druhého. Z pohledu demarkace polysémie a homonymie mohou být poněkud problematické i případy vlastní konverze (tj. konverze v užším smyslu, srov. Čermák, 2011: 49) typu (adjektivum) *hostinský* > (substantivum) *hostinský*. Toto substantivum a adjektivum jsou považována za dvě různá slova,⁸ a tak nemůže jít o případ polysémie; vzhledem k evidentní sémantické souvislosti mezi nimi však nelze tvrdit, že jde o homonyma, ačkoliv taková je podle Z. Hladké (2017a: 1348) běžná praxe. Pro vztah odpovídající vztahu mezi adjektivem *hostinský* a substantivem *hostinský* se v anglistické literatuře používá označení homomorfie (např. Quirk et al., 1985: 70; Greenbaum, 1996: 429).

Hranice mezi polysémií a homonymií tedy není vždy zcela jasná; stejně tak ovšem neexistuje jasná hranice mezi polysémií a vágností (srov. Koskela & Murphy, 2006: 743). Není tedy s podivem, že mnozí lingvisté postulují „a graded continuum of meaning with homonyms at one extreme and vagueness at the other extreme, with polysemy falling somewhere in between“ (Hurford, Heasley & Smith, 2011: 132); srov. též text Évy Kovácsové a v něm zmíněné odkazy na dřívější literaturu (2011: 13). Za zmínku nicméně stojí fakt, že přinejmenším rozlišování homonymie a polysémie se zdá být kognitivně adekvátní (srov. např. Rodd, Gaskell & Marslen-Wilson, 2002) a zřejmě má neurální koreláty (srov. Žabokrtský, 2017: 348).

2.1 Polysémie vs. monosémie (víceznačnost vs. vágnost)

SSČ vymezuje význam slov *pes* a *soused* takto (u slova *pes* neuvádím všechny významy):

⁸ Slovo *hostinský* by bylo lze chápat jako polysémní pouze v případě, že bychom považovali konverzi za syntaktický, nikoliv lexikální či slootovorný proces. Pojetí konverze jakožto syntaktické operace s sebou ovšem nese řadu teoretických i praktických problémů (srov. Plag, 2003: 114).

pes⁹

1. šelma ochočená k hlídání, lovu ap.;
2. samec psovitě šelmy: *je to pes, nebo fenka?*

soused kdo bydlí, působí vedle obydlí n. působiště někoho jiného; kdo je v těsné blízkosti někoho

Slovo *pes* je chápáno jako polysémní; jde o často citovaný příklad autohyponymie (srov. Martinková, 2013: 57). Stejně jako může *pes* označovat jak genericky jakéhokoliv psa bez ohledu na jeho pohlaví, tak pouze samce (na rozdíl od *psice*, *fenka* apod.), slovo *soused* může označovat jakéhokoliv souseda bez ohledu na pohlaví, ale také pouze souseda-muže (na rozdíl od *sousedka*). Přinejmenším z pohledu laického uživatele jazyka by tak mohlo být překvapující, že v prvním případě se hovoří o polysémii, zatímco druhý případ se chápe jako příklad monosémního (resp. vágního) lexému. Toto rozlišení je nicméně podepřeno několika argumenty, resp. tradičně uváděnými testy (vedle literatury citované níže srov. např. Geeraerts, 1994: 3227–3228; Ravin & Leacock, 2000: 3; Taylor, 2003: 103–105).¹⁰

1. Logický test navrhl W. V. O. Quine (1960: 129): „Vague terms are only dubiously applicable to marginal objects, but an ambiguous term such as *light* may be at once clearly true of various objects (such as dark feathers) and clearly false of them.“ V případě slova *light* jde tedy o polysémii, jak ukazuje přijatelnost následující věty (Lewandowska-Tomaszczyk, 2007: 139):

(1) *The feather is light (not heavy) but not light (dark).*

Věta (2) oproti tomu zní podivněji, což – ovšem s lehce pochybnou mírou spolehlivosti – poukazuje na vágnost slova *student* spíše než na jeho polysémii, tj. nelze mluvit o samostatných významech ‚male student‘ a ‚female student‘ (ibid.):

(2) *I gave the book to a student but not to a student.*

⁹ Příklady heslových odstavců zde bývají zkracovány. Obvykle jsou zde reprodukovány pouze ty části heslového odstavce, které jsou v danou chvíli relevantní; jejich formátování se zpravidla odchyluje od formátování zdroje.

¹⁰ Srov. však také poznámku L. Lipky: „Also, various tests have been proposed, but it is not always clear what is actually being tested.“ (2002: 154)

Mnou vykonstruovaná věta (3) je nejspíš přijatelnější než vykonstruovaná věta (4); pokud tomu tak skutečně je, svědčilo by to pro polysémii slova *pes* a pro monosémii slova *soused*:

(3) *Naše Anita je pes* (= ne kočka), *ale ne pes* (= je fena).

(4) *Olga je náš souse* (= bydlí v sousedním domě), *ale ne náš souse* (= je naše sousek).

2. Lingvistický test vychází z toho, že pokus o současnou aktivaci více lexikálních významů slova (např. při použití koordinační konstrukce) vede k zeugmatu. Obvykle citovaným příkladem je následující věta (např. Cruse, 2011: 102):

(5) *Arthur and his driving license expired last Thursday.*

M. Martinková (2013: 58) a F. Čermák (2010: 60) uvádějí podobné české příklady, např.:

(6) *Stáhnul si kalhoty a virus.* (Martinková, 2013: 58)

(7) *Zasklil okno a příjezd tchyně.* (ibid.)

(9) *Žere knedlíky a Beatles.* (ibid.)

(10) *Podržel mu dveře a místo u okna.* (Čermák, 2010: 60)

Je zřejmé, že tento test je užitečný především při aplikaci na slovesa, případně též při aplikaci na adjektiva (srov. vykonstruovaný případ *má ostrý zrak a nůž* apod.).

3. Definiční test lze připsat už Aristotelovi (srov. Lewandowska-Tomaszczyk, 2007: 143); pokud je pro výklad významu slova nutné poskytnout více než jednu definici, je pravděpodobné, že jde o polysémní (spíše než o vágní) slovo.

Jak už bylo zmíněno, hranice mezi polysémií a vágností nemusí být vždy zcela jasná. K tomu přispívá i to, že žádný z těchto tří testů není zcela neproblematický; první dva nás nutí konstruovat nepřirozené věty, všechny jsou do určité míry subjektivní a výsledky různých testů si mohou odporovat; srov. pregnantní vyjádření J. R. Taylora (2003: 105): „Unfortunately, the results from ambiguity tests are frequently far from unambiguous themselves.“

2.2 Polysémie vs. homonymie

Hlavním kritériem pro rozlišení polysémie od homonymie je výše zmíněná existence určité souvislosti mezi jednotlivými významy v případě polysémie. Tato

souvislost by měla být sémantická i genetická (Hladká, 2017a: 1348). Požadavek genetické příbuznosti však nelze chápat absolutně, mj. i proto, že může dojít k rozpadu polysémie; např. slova *pero* ‚část pokrývky ptačího těla‘ a *pero* ‚nástroj na psaní‘ už lze podle Z. Hladké (ibid.) považovat za homonyma, i přes jejich dříve zřejmou souvislost. Podobně slova *jeřáb* ‚pták‘, *jeřáb* ‚strom‘ a *jeřáb* ‚stroj na zvedání‘ dnes chápeme jako homonyma, ačkoliv z etymologického hlediska vznikl *jeřáb* ‚stroj‘ sémantickým transferem od významu ‚pták‘ (Hauser, 1980: 81; srov. Dokulil, 1962: 20). Požadavek sémantické příbuznosti souvisí s tím, že nezákladní lexie polysémního lexému obvykle vznikají na základě jiných lexíí, zpravidla buď lexikalizací sémantického posunu např. na základě generalizace či specializace významu, nebo sémantickým transferem na základě metafory či metonymie (srov. např. Čermák, 2011: 38; Rangelova, 2005). Vedle tohoto sémantického kritéria se snad lze opřít i o formální rysy: například to, že slovo *kohoutek* ‚pták‘ je životné a skloňuje se podle vzoru *pán*, zatímco slovo *kohoutek* ‚uzávěr vodovodu‘ je neživotné a skloňuje se podle vzoru *hrad*, ukazuje na to, že jde o homonyma (Hauser, 1980: 81). Toto formální kritérium v praxi ovšem neobstojí; existují slova, která jsou tradičně chápána jako polysémní, ačkoliv jsou v některých svých lexíích neživotná (např. základní význam slova *ucho*), zatímco v jiných jsou životná (srov. význam *ucho*₃ v SSJČ: ‚voj. slang. voják bez hodnosti, vojín; vojín nováček; expr. nezkušený člověk, začátečník vůbec‘).

Zajímavé, avšak obvykle opomíjené kritérium uvádí John Haiman (1985: 26–30): Pokud je určitá forma spojena s týmiž významy či funkcemi alespoň ve dvou nepříbuzných jazycích, pravděpodobně jde ve všech těchto jazycích o polysémii, nikoliv o homonymii (podobně Sweetser, 1991: 3). Například svahilský výraz *jicho* může znamenat jak *oko* ‚zrakový orgán‘, tak *oko* ‚smyčka‘ (srov. Kropáček & Burda, 1980: 400), a proto je oprávněné domnívat se, že jde (jak v češtině, tak ve svahilštině) o polysémní lexém. Slovu *loket* ‚část těla‘ však odpovídají svahilské výrazy *kivi* a *kiko*, zatímco témuž slovu ve významu ‚délková míra‘ odpovídá svahilské *dhiraa* (ibid.: 355); v tomto případě tedy kritérium „selhává“.¹¹

¹¹ Z ryze logického pohledu kritérium selhává jenom zdánlivě, protože jeho formulace vypovídá pouze o případech, kdy je určitá forma v různých jazycích spojena se stejnou množinou významů.

2.3 Kritéria pro autonomii jednotlivých lexíí

Pro alespoň přibližné vymezení jednotlivých lexíí na pozadí sémantického spektra polysémního lexému se tradičně využívá několik kritérií (často poněkud vágně označovaných jako „kritéria polysémie“, např. Čermák, 2010: 81). Víceméně sémantická kritéria spočívají v posouzení paradigmatických a syntagmatických vztahů, do kterých slovo vstupuje (srov. např. Filipec, 1957: 145). Jelikož „polysémie [...] tvoří organizující princip pro soubory synonym a antonym“ (Filipec & Čermák, 1985: 137), různé lexie polysémního lexému se mohou lišit tím, se kterými slovy vstupují do paradigmatických významových vztahů. Například antonymem adjektiva ve spojení *starý kabát* je adjektivum *nový*, kdežto antonymem adjektiva ve spojení *starý muž* je *mladý*; proto se lze domnívat, že v těchto spojeních jde o dvě různé lexie slova *starý* (Martinková, 2013: 73). Syntagmatické vztahy (resp. kolokace) jsou podle F. Čermáka (2010: 66) kritériem hlavním, neboť „[k]olokace jsou pro význam téměř vždy jednoznačně určující“. Důležitost kolokací (ale i jiných syntagmatických vztahů, např. koligací) bývá reflektována předpokladem, že „different sense[s] of the same form will co-occur with different lexical items or constructions“ (Jansegers & Gries, v tisku).

Ostatní kritéria typicky vycházejí z hledání formálních či „vnějších“ korelátů významových rozdílů. Významným kritériem je valence (srov. Čermák, 2010: 65). Lexie se mohou lišit (ne)přítomností určité pozice ve valenčním rámci (srov. tranzitivní užití *měřit délku stolu* vs. intransitivní užití *stůl měří 2 m*; Filipec & Čermák, 1985: 138) nebo sémantikou doplnění, a tedy i morfosyntaktickou formou jeho realizace (srov. např. *brousit nůž* vs. *brousit ulicemi*; *ibid.*); obecně lze hovořit také o alternacích slovesných rámců (srov. Panevová et al., 2014: 116).¹² Změny ve valenci mají syntaktické důsledky; vzhledem k tomu, že tvoření opisného pasiva je víceméně omezeno na slovesa vyžadující (přímý) předmět

Tak tomu u příkladu slova *loket* a jeho svahilských protějšků není, a Haimanovo kritérium pro tento případ tedy nic nepredikuje.

¹² Předpoklad, že valenční alternace zakládají polysémii, však není předpokladem univerzálně sdíleným (srov. např. Goldberg, 1995: zvl. 9–21; Hellan, Malchukov & Cennamo, 2017: zvl. 2–12; Gaeta, 2017, apod.).

(ibid.: 103), větu s tranzitivně užitým slovesem *měřit* lze pasivizovat, zatímco větu *stůl měří 2 m* pasivizovat nelze.

V kontextu této práce se jako obzvlášť důležité jeví kritérium slovotvorné (Filipec & Čermák, 1985: 138). M. Martinková (2013: 73–74) uvádí následující příklady:

Jedním takovým českým příkladem je polysémické slovo *koruna*, které má dvě různé adjektivní odvozeniny. Každá z nich se vyskytuje v jiném kontextu, a tudíž se pojí s různými substantivy; mluvíme o *korunním princí*, ale o *korunovém účtu*. Podobně funguje i substantivum *roh*: ten dům na rohu je *ten rohový dům*, zatímco *čert* je *rohatý*. [...] Nemusí však jít jen o podstatná jména a od nich odvozená adjektiva. Když *vypadne* proud, jedná se o *výpadek* proudu, když někdo *vypadne* ze soutěže, mluví se o *vypadnutí v prvním kole*. Podobně *napadne-li* nás násilník v parku, jedná se o *napadení*, *napadne-li* někdo soudní rozhodnutí, je to jeho *napadení*. V češtině mohou podobně fungovat i perfektivizující předpony [...]:

a. *Plnil úkol a kád’.*

b. *Splnil úkol a naplnil kád’.*

Ani slovotvorné kritérium samozřejmě není absolutní; *nalíčit* tak lze jak past, tak člověka (ibid.: 74). Příklad aplikace tohoto kritéria na diachronní materiál poskytuje např. P. Nejedlý (2017: 24–25).

Jako další lze vzpomenout kritérium stylistické; především nezákladní významy polysémních slov mohou nést specifické konotace nebo být funkčně omezeny (Filipec & Čermák, 1985: 139). Tak například substantivum *obraz* ve významu ‚výjev‘ (*obraz zkázy*) je knižní a sloveso *kvést* ve významu ‚vypadat svěže, dobře‘ je expresivní, zatímco základní lexie těchto slov jsou bezpříznakové (ibid.). Za účelem rozlišení jednotlivých lexíí lze využít i některá z kritérií užívaných primárně pro rozlišení polysémie od vágnosti; například snaha o současnou aktivaci více lexíí vede k zeugmatu (viz oddíl 2.1).

2.4 Jazyk vs. encyklopedie

Už dlouhá léta se vede spor o to, zda „můžeme / měli bychom / dokážeme odlišit specificky jazykovou sémantickou informaci od informace mimojazykové, encyklopedické a jaký typ informací by měl obsahovat (jazykovědný) popis

významu slova“ (Nagy, 2013: 27). Tyto otázky jsou pro popis polysémie palčivě relevantní; to ilustruje například substantivum *škola* a sloveso *odejít*,¹³ jejichž první dva významy SSČ vykládá následovně:

škola

1. instituce poskytující všeobecnou n. odbornou výuku a výchovu;
2. budova pro takovou instituci

odejít

1. chůzí se vzdálit: *odešla do školy, ze školy, nakoupit*;
2. opustit 1: *odejít od muže; odejít ze zaměstnání do důchodu*

Věty (11) a (12) ilustrují významy *škola*₁ a *odejít*₂, věty (13) až (14) ilustrují významy *škola*₂ a *odejít*₁ (všechny věty pocházejí z korpusu syn2015):

- (11) *Ze školy sice odešel, když mu bylo patnáct let...*
(12) *O dva roky později odešla Vero Lewandová ze školy a vdala se...*
(13) *Měl jsem diskusní kroužek, takže jsem odešel ze školy pozdě.*
(14) *Jednou [...] odešel Philip ze školy o několik minut později než obvykle.*

Správné porozumění těmto větám vyžaduje jednak znalost kontextu, jednak určité encyklopedické znalosti: Musíme například vědět, že vztah studenta ke škole₁ je obvykle dlouhodobější, v řádu let, zatímco přítomnost člověka ve škole₂ se obvykle pohybuje v řádu hodin; nezanedbatelnou roli tak ve větách (11) až (14) hrají mj. i příslovečná určení. Adverbiale *když mu bylo patnáct let* a *o dva roky později* jsou v kontextu těchto znalostí očekávanější s významy *škola*₁ a *odejít*₂; s příslovečnými určeními typu *pozdě* nebo *o několik minut později než obvykle* jsou pak očekávanější významy *škola*₂ a *odejít*₁ (srov. Taylor, 2000: 119–120).

Ve výsledku jde při popisu lexikálních jednotek tedy o to, zda považujeme např. slova *odejít* a *škola* za monosémní a předpokládáme, že konkrétní význam těchto slov užitých v kontextu identifikujeme na základě encyklopedických (nikoliv tedy jazykových) znalostí, nebo zda daná slova chápeme jako polysémní a zároveň

¹³ Příklad *odejít ze školy* jsem vybral na základě textu J. R. Taylora (2000: 118), který používá příklad *leave the university* v následujících větách: *John left the University at 4 pm yesterday. John left the University in 1980.* Za zmínku stojí to, že slova jako *university* jsou často zmiňována jako příklad pravidelné polysémie (srov. Čermák, 2010: 79–80; srov. Dölling, v tisku); i v češtině existují další polysémní slova s významy ‚instituce‘ – ‚budova pro ni‘ (např. *parlament*).

předpokládáme, že mezi jazykovými a encyklopedickými znalostmi není ostrá hranice a že v konkrétní komunikační situaci se spoléháme na oba typy znalostí. Druhý zmíněný, maximalistický přístup, který je vlastní mj. kognitivním lingvistům (srov. Geeraerts, 2010: 182), je přijat i zde. Přívlastek *maximalistický* však neznamena, že by každá variace ve významu zakládala polysémii; ačkoliv má například slovo *okno* v následujících větách (z korpusu syn2015) striktně vzato nestejnou referenci, nejde o dostačující argument pro polysémní chápání tohoto slova (srov. Taylor, 2006: 51).

(15) Rozbil **okno** a dostal se dovnitř.

(16) sedí na **okně**, s očima na stopkách sleduje pohyb materiálu

(17) Čas od času je potřeba natřít **okna** a dveře.

(18) Otevřeným **oknem** stoupala vůně ze zahrady.

Drobné rozdíly v referenci slova *okno* zde lze vysvětlit pomocí tzv. aktivních zón (the active zone phenomenon); srov. následující pregnantní vysvětlení tohoto fenoménu:

Whenever an entity is involved in a predication, typically only some facet, or facets, of the entity will participate in the predication, whereby the relevant active zone can be inferred on the basis of general conceptual knowledge of the entity and of the kind of predication that it participates in. Given what we know about windows, and about what it means to paint something, we can reasonably infer that “paint a window” implicates only the “paintable” facets of the window, namely, its wooden frame. (Taylor, 2006: 56)

3 Slovo tvorba

Tato kapitola se věnuje některým základním konceptům tradiční české slovo tvorné teorie, která je však nejprve umístěna do kontextu různých přístupů ke slovo tvorbě (3.1). Stručně a výběrově je představena onomaziologická teorie slovo tvorby (3.2) a jsou vymezeny pojmy fundace a motivace (3.3) a sufixace (3.5). V návaznosti na oddíl o fundaci a motivaci je zde zařazen přehled čelných prací o slovo tvorbě od počátku 20. století, který se snaží sledovat, jak je obecně reflektován sémantický aspekt odvozování slov (3.4).

3.1 Přístupy ke slovo tvorbě

Různé přístupy ke slovo tvorbě lze velice obecně rozdělit do dvou skupin, totiž na ty, které chápou jako základní jednotku morfém, a na ty, které chápou jako základní jednotku slovo (případně konstrukci). Teorie spadající do první skupiny se obvykle označují přívlastkem *morpheme-based* (např. Ziková, 2017: 1074; Plag, 2003: 180; Booij, 2010a: 1); teorie spadající do skupiny druhé se obvykle označují přívlastkem *word-based* (např. Aronoff, 1976: 21; Plag, 2003: 184; Booij, 2010a: 2), případně *lexeme-based* (Ziková, 2017: 1074). Teorie chápající morfém jako základní jednotku se de facto zaměřují na syntagmatiku či konkatenci morfémů (Booij, 2010a: 1); srov. např.:

[...] jednotky nižší jazykové roviny se svými syntagmatickými vztahy sřetěžují v jednotky roviny vyšší. Platí to i o jednotkách lexikálních: tak jako se z fonémů tvoří morfémy a z morfémů slova, slova se sřetěžují [sic] ve věty. (Němec, 1975: 94)

Slovo *uč-i-tel* je pak například chápáno jako výsledek sřetěžení báze *uč-i-* a sufixu *-tel*, který nese činitelský význam. Přístupy orientované na syntagmatiku morfémů nezřídka pracují s předpokladem kompozicionality (srov. Booij, 2010b: 459), tj. *učitel* ‚ten, kdo učí‘ (tj. význam slova *učitel* \approx význam základového *učit* + kategoriální význam sufixu *-tel* + případně strukturní význam jejich spojení); k principu kompozicionality se vrátím v oddílu 3.4.

Tzv. *word-based* přístupy pak nevycházejí od syntagmatiky morfémů, ale od paradigmatiky slov; na základě dvojic slov typu

krotit *krotitel*

<i>věřit</i>	<i>věřitel</i>
<i>podnikat</i>	<i>podnikatel</i>
<i>odesílat</i>	<i>odesílatel</i>
<i>podat</i>	<i>podatel</i>

(Šimandl et al., 2016: 573)

jsou postulována abstraktní konstrukční schémata,¹⁴ jako např. $[[X]_V tel]_N$, kde X (srov. Booij, 2010a: 2). V konstrukční gramatice (resp. morfologii) se pak předpokládá výrazně menší míra kompozicionality než v tzv. morpheme-based přístupech; např. J. R. Taylor (2002: 550) říká: „Strict compositionality is rarely, if ever, encountered. Most expressions (I am tempted to say: *all* expressions), when interpreted in the context in which they are uttered, are non-compositional to some degree.“

Tyto dva typy přístupů se liší některými základními předpoklady o jazyce, o tvoření slov i o tom, jak je naše znalost jazyka včetně slovotvorných pravidel či schémat uložena v mozku. Těmito rozdíly se zde dále nebudu zabývat; považuji však za důležité upozornit na to, že koncept sémantické dědičnosti má víceméně kořeny v konstrukční gramatice (viz 4.2); nejde zde pouze o převzetí (resp. překalkování) termínu *inheritance*. To, že je tomuto jevu vůbec věnována pozornost, je zřejmě úzce spjata s nemodulárním popisem jazyka v tomto přístupu (srov. např. Hoffmann & Trousdale, 2013: 1). Zevrubnější popis sémantického aspektu tvoření slov v tradiční slovotvorbě (a to nejen české) chybí dost možná v důsledku přesvědčení, že tento aspekt nespadá do tradičně vymezované slovotvorby; toto přesvědčení explicitně formuluje např. F. Trávníček (viz 3.4.3). Navzdory zásadním rozdílům mezi přístupem, který je v tradiční české slovotvorbě běžný, a přístupem, ze kterého myšlenka zabývat se sémantickou dědičností vychází, se domnívám, že koncept sémantické dědičnosti je teoreticky kompatibilní jak s morpheme-based, tak s word-based pojetím slovotvorby (srov. však oddíl 7.3). To, jaký ontologický status sémantické dědičnosti přiřkneme, nepovažuji za otázku, na kterou by bylo v mezích této práce nutné najít odpověď,

¹⁴ Schémata jsou postulována především v konstrukční gramatice, resp. morfologii (srov. 4.2; srov. např. Booij et al., 2018), na jejíž stručnou charakterizaci se zde omezují. Jiné word-based přístupy, tj. především přístupy generativistické, postulují pravidla (srov. např. Aronoff, 1976) a liší se i v dalších ohledech.

ani za otázku, na jejímž zodpovězení by byly závěry této práce závislé. Sémantickou dědičnost tak lze pojímat v duchu konstrukční gramatiky jako vztah mezi dvěma lexikálně obsazenými konstrukcemi v hierarchicky uspořádané síti konstrukcí (viz oddíl 4.2; srov. např. Diessel, 2015: 298), ale i v tradičnějším duchu jako vlastnost lexikálního morfému či proměnlivost sémantického spektra (polysémního) lexikálního morfému v různých slovech v témže slovotvorném hnízdě.

3.2 Onomaziologická teorie slovotvorby (OTS)

OTS lze charakterizovat následovně:

ryze synchronní funkční přístup propojující tvoření slov s onomaziologií (zařazení slova do systému utvořených slov i lexika) s přihlédnutím k aspektu genetickému (k procesu tvoření slov) a definující společné oblasti zájmu s lexikologií (vznik nových slov) i hranice, které tyto disciplíny oddělují (slovotvorba nezahrnuje sémantické tvoření – změnu významu na základě metafor, metonymie, synekdochy) (Osolsobě, 2017: 1242)

OTS vychází z toho, že slovo utvořené od jiného slova je s ním spojeno motivací a fundací (viz následující oddíl). OTS analyzuje pojmovou strukturu slova, tedy jeho pojmovou (onomaziologickou) bázi a pojmový (onomaziologický) příznak (srov. Dokulil, 1962: 29); „[o]nomaziologickou bází může být nejbližší pojmový rod nebo obecnější pojmová třída, popř. nejobecnější pojmová třída, opírající se o jazykovou kategorii slovního druhu, pak mluvíme o kategorii“ (ibid.). Existují čtyři základní onomaziologické kategorie: substance, vlastnosti, děje a okolnosti (ibid.: 32). Např. slovo *černice* ‚černá země‘ pak může být charakterizováno jako substance (pojmová báze) s pojmovým příznakem černosti, který je vyjádřen základovým slovem (ibid.: 30). Na základě kombinatoriky základních onomaziologických kategorií lze vymezit kategorie speciální, např. kategorii nositele vlastnosti, kategorie nositele dějového vztahu apod. (ibid.: 34). Na jiné úrovni zobecnění lze mluvit o komplexních kategoriích, např. kategorii místa, kategorii prostředku apod. (ibid.: 41).

Důležitými pojmy jsou mutace, modifikace a transpozice; tyto pojmy odkazují k typům významových změn (Osolsobě, 2017: 1242), typům onomaziologických kategorií (Dokulil, 1962: 43), „základní[m] významov[ým] pochod[ům]“

(Rusínová & Ziková, 2007: 263), resp. k relačním onomaziologickým kategoriím (Petr et al., 1986: 212). Vzhledem k dobré známosti a zavedenosti těchto pojmů zde pouze uvádím, jak je vymezuje akademická MČ1:

Kategorie modifikační záleží v tom, že se k obsahu daného pojmu přidává doplňující modifikační příznak (tak např. *dub* + doplňující příznak zdrobnělosti = *doubek*, *učitel* + doplňující příznak ženského pohlaví = *učitelka*, *krásný* + doplňující příznak intenzivnosti = *překrásný*, *chodit* + doplňující příznak nepravidelné opakovanosti = *chodívat* atp.). (Petr et al., 1986: 212)

Kategorie transpoziční záleží v tom, že obsah zařazený do určité (jemu odpovídající) pojmové kategorie je pojat v rámci jiné pojmové kategorie, je transponován do této (druhotné) kategorie. Např. jev, který obvykle chápeme jako příznak závislý na substanci, pojmáme jako na ní nezávislý. (ibid.: 213)

Jde tedy např. o zpředmětnění vlastnosti (*dobrý* > *dobrota*), zpředmětnění děje (*padnout*, *padat* > *pád*), zvlastnostnění děje (*přišel* > *přišlý*) či zvlastnostnění okolnosti (*lidé zde* > *zdejší lidé*).

Kategorie mutační zasahuje výchozí obsah podstatněji, mění jej, a to tak, že jev, který má být pojmenován, zařazuje do určité pojmové třídy a pak jej v jejím rámci determinuje určitým příznakem; pojmová složka vchází do onomaziologické struktury pojmu jako složka určovaná (onomaziologický základ), příznak pak jako složka určující (onomaziologický příznak). Zatímco onomaziologický základ je vždy jednoduchý (liší se jen různým stupněm obecnosti, např. substance (něco), živá bytost, člověk, muž), může být onomaziologický příznak jednoduchý (*slepec* = ‚slepý člověk‘), nebo složený (*knihař* = ‚člověk, který váže knihy‘). (ibid.: 214)

3.3 Motivace a fundace

„Slovo odvozené od jiného slova (základového) je s ním spojeno jak významem (motivací), tak společnou formou (fundací).“ (Osolsobě, 2017: 1242) Formální vztah fundace a sémantický vztah motivace tak spolu úzce souvisejí. Například slovo *listový* je fundováno slovem *list*, neboť „kmen této druhé formy je plně

zahrnut v rozšířeném kmeni první formy“ (Dokulil, 1962: 11). Stejně tak je význam slova *listový* motivován významem slova *list*, tj. zakládá se na něm (ibid.: 12); jinými slovy lze říct, že slovo *list* se svým významem stává východiskem pro utvoření (odvození) slova *listový* (srov. Štícha et al., 2018: 117). Jedno slovo může být fundováno či motivováno více než jedním dalším slovem; vedle zřejmého případu kompozit lze zmínit např. i to, že podle Z. Rusínové (2017: 1706) je např. slovo *cukrárna* motivováno i fundováno jak slovem *cukrář*, tak slovem *cukr* (z pohledu sémantiky pak lze hovořit o polymotivaci). O „několikeré fundaci/motivaci“ se zmiňuje i akademická MČ1:

Např. slovo *soudce* je fundováno/motivováno a) slovesem *soudit*, b) podstatným jménem *soud* ve významu dějovém, c) týmž slovem ve významu instituce. Tyto fundace/motivace nejsou vždy uvědomovány v témž stupni, jedna z fundací/motivací bývá silnější, základní, druhá (druhé) slabší, vedlejší. Zda vystoupí do popředí ten či onen fundační/motivační vztah, závisí na různých činitelích, daných nejen samým systémem jazyka, nýbrž i individuálním jazykovým povědomím mluvčího nebo posluchače a situací i souvislostí projevu. (Petr et al., 1986: 209)

Pro účely této práce by také mohlo být užitečné s polymotivací související rozlišení motivace přímé a nepřímé:

Zpravidla máme na mysli fundaci/motivaci bezprostřední, přímou, při níž se slovo fundované a motivované liší od slova fundujícího a motivujícího pouze jedním „derivačním“ krokem, pouze jediným, třeba i složeným formantem. [...] Od fundace/motivace přímé je třeba odlišovat f./m. nepřímou, při níž se fundované/motivované slovo liší od slova fundujícího/motivujícího více než jedním „derivačním“ krokem, a tedy i složitým formantem. Takový vztah je mezi slovy, která spolu v derivačním řetězci nesouvisí bezprostředně, mezi nimiž se nachází jedno nebo více zprostředkujících článků (slov). (Srov. *dělat* (> *dělník*) > *dělnický*, *rychlý*

(> *zrychlit*) > *zrychlení*, *lék* (> *lécit* > *vyléčit*) > *vyléčitelný*.) (Petr et al., 1986: 210–211)¹⁵

V některých případech je dále možné uznat obousměrnou motivaci i fundaci; např. v páru *něha* – *něžný* je možné argumentovat na základě alternace a na základě genetického hlediska pro směr *něha* > *něžný*, ale na základě sémantického hlediska pro směr *něžný* > *něha* (Čechová et al., 1996: 80).

Za zmínku nakonec stojí ještě vztah motivace a arbitrárnosti jazykového znaku. Srov. otázku, kterou si klade J. Furdík (1993: 28):

No ak jazykový znak *ex definitione* má byť arbitrárny, teda nemotivovaný (v tom zmysle, že medzi jeho signifiant a signifié neexistuje kauzálny vzťah), ako si možno vysvetliť, že v lexike mnohých jazykov tvorí percento slovotvorne motivovaných slov – teda takých, pri ktorých existuje odpoveď na otázku „prečo sa X volá tak?“ s použitím slova chápaného formálne i sémanticky ako východiskové – spravidla nadpolovičnú väčšinu?

Sám F. de Saussure (1996: 160) rozlišuje mezi radikálně, absolutně arbitrárními znaky a znaky, které jsou relativně motivovány, což ovšem nemusí potlačovat jejich arbitrárnost. Saussure ovšem zdůrazňuje, že motivace není nikdy absolutní:

Ani v příznivějších případech ostatně není motivace nikdy absolutní. Nejenomže jsou prvky motivovaného znaku samy arbitrární, ale ani hodnota celého termínu není nikdy rovna úhrnu hodnot jeho součástí. (ibid.: 161)

V souladu s tím zmiňuje J. Furdík (1993: 26) práce, jejichž autoři podobně jako Saussure trvají na tom, že i motivovaná slova jsou znaky, tj. ani nejmotivovanější znak není sémanticky plně kompozicionální, jeho hodnota se nerovná sumě hodnot jeho částí. Sám J. Furdík (1993: 31) však zřejmě trvá na tom, že motivovaná slova arbitrárními znaky nejsou:

Takto konstruované motiváty sú formálne i sémanticky determinované jednak sémantickými a gramatickými vlastnosťami svojich zložiek, jednak pravidlom, schémou, podľa ktorej sú utvorené, teda slovotvorným typom.

¹⁵ Pokud uvedeným příkladům rozumím správně, rozlišení přímé a nepřímé motivace vlastně jen v návaznosti na předchozí citovanou pasáž říká, že např. slovo *dělnický* je motivováno přímo slovem *dělník*, ale nepřímo (a nejspíš méně výrazně) i slovesem *dělat*.

Pri svojom utvorení sa teda slovotvorne motivované slová vyznačujú súvzťažnosťou, paralelou medzi signifiant a signifié...

Nakonec však J. Furdík (1993: 33) dochádza k nasledujúcimú záveru: „Bolo by možné vec formulovať aj tak, že slovotvorná motivovanosť je špecifickým prípadom arbitrárnosti slovných znakov.“ Predevším z dôvodů, ktoré se pokusím osvětlit v následujícím oddílu, se domnívám, že je nutno uznat Saussurovu pozici, tj. přiznat i derivátům status v určitém smyslu motivovaného, ale zároveň do značné míry arbitrárního znaku (tedy znaku, který nemá zcela prediktabilní a kompozicionální význam determinovaný významy svých složek).

3.4 Motivace, slovotvorný význam a kompozicionalita

Jak je známo, u motivovaných slov může (v důsledku sémantických změn ve významu slova motivujícího nebo motivovaného) docházet k oslabení či zastření motivace (pak jde vlastně o nárůst stupně arbitrárnosti daných slov). Například *truhlář* už dávno nevyrábí pouze truhly (Štícha et al., 2018: 120); při zastření motivace tak zároveň podle literatury dochází ke vzniku neshody mezi slovotvorným a lexikálním významem slova *truhlář* (v tomto případě je slovotvorný význam konkrétnější; ibid.: 125). Především slovotvornému významu (dříve též označovanému jako *vnitřní forma*) by zde mělo být věnováno více pozornosti. Lze jej chápat jako „význam slovotvorně motivovaného slova (slova odvozeného nebo složeného), který vyplývá ze slovotvorné struktury slova a z významů jeho jednotlivých složek“ (ibid.: 122). Za zdůraznění podle mého názoru stojí to, že tato definice zřejmě vychází z předpokladu, že motivované slovo je sémanticky transparentní a jeho slovotvorný význam je kompozicionální (a tak je kompozicionální i jeho lexikální význam, shoduje-li se s významem slovotvorným). Princip kompozicionality lze formulovat následovně (srov. též Cruse, 2011: 84):

Význam složeného výrazu je jednoznačně určen významy částí tohoto výrazu a způsobem, jakým jsou tyto části složeny dohromady. (Peregrin, 1999: 103)

Představa, že komplexní (tj. odvozená nebo složená) slova mají striktně kompozicionální význam, je zřejmě již přežitá, srov.: „It is generally known that Fregean’s [sic] principle of compositionality cannot account for the interpretation

of complex words.“ (Bauer, Körtvélyessy & Štekauer, 2015: 5) Přesto se zdá, že česk(oslovensk)á slovo tvorba a její chápání slovo tvorné motivace stojí na předpokladu, že slovo tvorný význam je kompozicionální a motivovaná slova jsou sémanticky transparentní (transparentnost lze chápat jako podmínku kompozicionality, srov. Bauer, 2006: 60), srov. mj. už výše citovaný výrok J. Furdíka (1993: 31), který de facto zrcadlí Peregrinovo vymezení principu kompozicionality, chápeme-li *jednoznačně určen a determinován* víceméně synonymně: „Takto konstruované motiváty sú formálne i sémanticky determinované jednak sémantickými a gramatickými vlastnosťami svojich zložiek, jednak pravidlom, schémou, podľa ktorej sú utvorené, teda slovo tvorným typom.“

Vedle výše citované definice slovo tvorného významu z VAGSČ srov. také např. chápání slovo tvorného významu v akademické MČ1:

Slovo tvorný význam je tedy ten význam slova, který vyplývá z významů jeho jednotlivých složek a z jeho celkové struktury; jinak řečeno je to obecný strukturní význam slovo tvorného typu, popř. podtypu, do něhož se dané slovo zařaduje, konkretizovaný lexikálním významem jeho základu (základů); tak např. strukturní význam slovo tvorného typu slovesný základ inf. + *-tel* ‚ten, kdo činí, koná to, co vyjadřuje slovo základové‘ je tu konkretizován lexikálním významem daného základového slova *učit* v ‚ten, kdo učí‘. (Petr et al., 1986: 224–225)

Předpoklad kompozicionality souvisí s předpokladem, že význam kořenového morfému zůstává napříč slovo tvorným hnízdem stejný:

Príslušnosť slovo tvorne motivovaného slova do slovo tvorného hniezda i do slovo tvorného typu je daná práve tak formálne (totožnosťou slovo tvorne relevantných morfém) ako aj významovo (**totožnosťou významu**, na ktorý príslušné morfémy odkazujú). (Furdík, 1993: 20; zdůraznění JS)

Podobný předpoklad totožnosti¹⁶ významu, na který příslušné morfémy odkazují, je implicitně obsažen např. i v Dokulilově výkladu o motivaci (zvl. Dokulil, 1962:

¹⁶ J. Pečirková (1979: 189) nehovoří v případě slovních čeledí o významech totožných, resp. „shodných“, ale o významech „paralelních“, neboť se domnívá, že „lexikálně významovou shodu zde znemožňují diferenční sémantické rysy slovnědruhové“.

103–106). Srov. též např. dále zmiňovanou Hauserovu (1980: 101) domněnku, že „význam utvořeného slova [můžeme] vyvodit ze základového slova“. Předpoklad kompozicionality (resp. prediktability významu derivátu na základě významu základového slova) je však zřejmě poněkud reduktivní a nepřesný, jak naznačují příklady zmíněné (nejen) v tomto oddílu. Pokud je každý, kdo učí, učitel, ale ne každý, kdo cvičí, cvičitel, pak zřejmě forma slov *učitel* a *cvičitel* nijak nenaznačuje, které významy (tj. jak velký výsek sémantického spektra základového slova) dané deriváty dědí, respektive význam obou těchto derivátů není prediktabilní stejnou měrou, a proto nelze tvrdit, že se tyto deriváty vyznačují stejnou mírou sémantické kompozicionality.

V akademické MČ1 se uvádí, že předmětem synchronní slovotvorby mají být „slovotvorně motivovan[é] útvary“, tedy „ty slovotvorné útvary, které jsou dosud pocíťovány jako realizace slovotvorných schémat jazyka, a mohou proto být v řeči neustále znovu reprodukovány“ (ibid.: 193). Zdá se mi, že tento výrok lze chápat jako ztotožnění¹⁷ slovotvorné motivovanosti se sémantickou transparentností; to sama MČ1 vzápětí potvrzuje slovy, podle nichž je úkolem slovotvorby zkoumání „průhledných formálně významových struktur (slovotvorně) motivovaných slovních útvarů“ (ibid.: 194). Za zmínku stojí také to, že J. Furdík (1993: 38) usouvztažňuje nízkou frekvencí s motivovaností: „Kým medzi slovami s najvyššou frekvenciou sú slovotvorne motivované slová v značnej menšine, medzi slovami s nižšou frekvenciou tvoria väčšinu.“ Oproti tomu jiní autoři obvykle korelují nízkou frekvencí s transparentností (srov. např. Plag, 2003: 177), což nepřímou naznačuje, že česk(oslovensk)é chápání slovotvorné motivace skutečně předpokládá transparentnost motivovaného slova. V neposlední řadě lze zmínit to, že akademická MČ1 explicitně říká, že potenciální slovotvorné významy „jsou v zásadě vždy prediktabilní“ (Petr et al., 1986: 226), což by v tomto kontextu mělo potvrzovat, že slovotvorné významy jsou chápány jako kompozicionální (jako kompozicionální jsou tak vlastně chápány i lexikální významy těch slov, jejichž lexikální význam se shoduje s významem slovotvorným) a motivovaná slova jako chápána jako sémanticky

¹⁷ Srov. též: „motivácia je spätá s transparentnosťou (priezračnosťou)“ (Dolník, 2007: 121). J. Dolník navíc chápe motivaci jako „priamy kauzálny vzťah medzi jeho formálnou a významovou zložkou“ (ibid.: 123).

transparentní; podobně hovoří o prediktabilitě VAGSČ (zvl. Štícha et al., 2018: 176–177).

VAGSČ v některých případech nemluví pouze o prediktabilitě slovotvorného významu, ale dokonce o „úpln[é] prediktabilit[ě] **lexikálního** významu z formální slovotvorné struktury derivátu“ (ibid.: 176; zdůraznění JS). Poněkud nejasné je ovšem tvrzení, že „[p]rincipiální úplná prediktabilita významu derivátu ovšem neznamená plnou shodu tohoto předpověditelného významu s jeho uzualizovaným významem“ (ibid.: 177), která zdánlivě implikuje, že lexikální význam se liší od významu uzualizovaného. Podle VAGSČ je plně prediktabilní především sémantika derivátů vzniklých modifikací, případně i jiných (např. slov se sufixem *-tel*).¹⁸ Tvrdí se tedy například, že „význam derivátu *dubisko* je plně vyvoditelný z významu substantiva *dub*“ (ibid.: 176). To ale striktně vzato není pravda: Slovo *dub* má významy dva: ‚strom‘ a ‚dřevo‘ (srov. SSČ); slovo *dubisko* má proti tomu pouze význam ‚strom‘, srov. základní zpracování hesla z ASSČ¹⁹ (srov. též SSJČ):

dubisko velký, statný dub: *koruna starého dubiska; to staleté dubisko nás objalo šest; okraj lesa je lemován mohutnými dubisky*; přen. *Z minulosti si neseme smutné ponaučení, že nejvýhodnější je nevybočovat z houfu a hlavně se držet nejmocnějšího dubiska*. [ČRo 2009]

Tento příklad opět naznačuje, že tradiční chápání významu (ať už slovotvorného, nebo dokonce lexikálního) jako kompozicionálního, transparentního a/nebo prediktabilního je poněkud problematické, neboť nezohledňuje polysémii základového slova, v jejímž důsledku o derivátech typu *dubisko* není vhodné mluvit jako o sémanticky zcela prediktabilních nebo kompozicionálních (tj. význam derivátu *dubisko* zřejmě nelze chápat jako prostý součet významů slova *dub*, sufixu *-isko* a případně slovotvorné konstrukce). To se týká i slov, jejichž

¹⁸ Např. J. Dolník (2007: 121) podobně předpokládá, že význam slova *prekladateľ* je transparentní, resp. že v jeho „forme (slovotvornej štruktúre) [...] sa zobrazuje štruktúra komponentov významu“ a jeho „forma zobrazuje celý význam“.

¹⁹ Pokud cituji výklad podle ASSČ, obvykle uvádím, v jaké fázi zpracování heslo je. Pokud mluvím o základním zpracování hesla, jde o první verzi výkladu, která neprošla žádnou revizí a není definitivní. Pokud uvádím, že heslo prošlo vzájemnou (lexikografickou) revizí, text heslového odstavce také nemusí být definitivní. Definitivní jsou pouze výklady hesel s náslovím a.

slovotvorný a lexikální význam se mají podle mluvnic shodovat. Například VAGSČ uvádí slovesa *bohatnout*, *zbohatnout* ‚stávat se, stát se bohatým‘ nebo *stárnout*, *zestárnout* ‚stávat se, stát se starým, starším‘ jako příklady takových slov (Štícha et al., 2018: 124). Vezmeme-li v úvahu významy slov *bohatý* a *starý*, je zřejmé, že daná slovesa nemohou dědit plné sémantické spektrum odpovídajícího adjektiva; viz příklad adjektiva *bohatý*, který je ilustrativní i přes to, že toto adjektivum nemá podle SSČ tak rozvinutou polysémii jako *starý*:

bohatý

1. mající velký majetek, zámožný, majetný: *bohatý národ; bohatá rodina*;
2. oplývající, hojný: *život bohatý událostmi; látka bohatá na kyslík; jazyk bohatý ve výrazových prostředcích; bohaté ložisko; bohatá úroda*

Zrevidované heslo ve vznikajícím ASSČ uvádí tři významy:

bohatý

1. mající velký majetek, velké množství peněz; syn. *zámožný, majetný*; op. *chudý*;
2. vyznačující se velkým množstvím, velkou mírou něčeho: *bohatá ložiska železné rudy*;
3. vyznačující se množstvím různých prvků, složek, rozmanitý, pestrý: *bohatý program; bohatá historie města, bohaté dějiny země; bohatý společenský život*

Mezi 520 doklady slovesa *zbohatnout* v korpusu syn2015 jsem nenašel jediný, který by se nevztahoval k významu *bohatý*₁. Předpoklad kompozicionality významu slovesa *zbohatnout* by byl udržitelný, pokud by sloveso nedědilo pouze význam *bohatý*₁, v kterémžto případě by však nebylo možné tvrdit, že se slovotvorný význam (dědící významy *bohatý*₁₋₃) shoduje s lexikálním, uzualizovaným významem (dědícím pouze význam *bohatý*₁). Pokud chceme s VAGSČ trvat na tom, že se slovotvorný význam slovesa *zbohatnout* shoduje s jeho významem lexikálním, pak je nutné připustit, že slovotvorný význam není prediktabilní a kompozicionální (a slovotvorný význam slovesa *zbohatnout* tedy nedědí lexie *bohatý*₁₋₃, ale pouze lexii *bohatý*₁), protože ve struktuře slova *zbohatnout* není nic, co by naznačovalo, že toto sloveso dědí pouze význam *bohatý*₁.

Ve slovotvorných pracích se nicméně uznává, že se zastíráním motivace může dojít ke vzdálení lexikálního významu od významu slovotvorného, čímž postupně ustupuje do pozadí i původní kompozicionalita slovotvorného významu (k tomu srov. např. Bauer, 2006: 45); zde je pochopitelně nutné nezaměňovat kompozicionalitu s vnitřní komplexitou, kterou si mohou zachovat i slova, jež nejsou sémanticky transparentní, a tedy nemohou mít kompozicionální význam (srov. např. Fried, 2013a: 436). To mj. naznačuje, že kompozicionalita není vlastnost binární, ale skalární (srov. např. Langackerovu²⁰ definici kompozicionality; srov. např. Partee, 1984: 281ff.; Wulff, 2013: 280), což už ovšem víceméně naznačuje např. V. Mathesius, když říká, že „[l]exikální význam oněch [= pojmenování popisných] lze alespoň zčásti uhodnout podle významu jejich komponentů“ (Mathesius, 1947: 177).

To, že česká teorie slovotvorby a její chápání motivace a slovotvorného významu patrně staví na předpokladu transparentnosti a sémantické kompozicionality slovotvorného významu, obvykle nebývá ve slovotvorných pracích tematizováno. Zdá se ovšem, že autoři z takového předpokladu skutečně vycházejí, což bývá zřejmé přinejmenším z jejich příkladového materiálu. Řada příkladů zmíněných v přehledu v následujícím oddílu právě na to poukazuje: např. I. Němec (1975: 95), jehož práce v onom přehledu vzpomínány nejsou, zmiňuje příklad *letadlo*:

Např. pojem aeroplánu je v češtině zpracován pomocí pojmů ‚létat‘ a ‚prostředek‘ a jazykově je ztvárněn v pojmenování *letadlo* vztahem k slovu označujícímu onu činnost poznanou u ptáků (*létat*) a k slovům označujícím jiné předměty s touž funkcí dopravního prostředku (*plavidlo*, *vozidlo* apod.); onen pojem je zde ztvárněn slovotvorným významem ‚prostředek k provádění příslušné činnosti‘.

Zdá se mi, že podle této pasáže tedy slovotvorný význam slova *letadlo* kompozicionálně odpovídá součtu významu afixu (‚prostředek k provádění činnosti‘) a báze (činnost = ‚létat‘), tj. dokud se lexikální význam slova *letadlo*

²⁰ „The degree to which composite structures can be thought of as being assembled from their components in accordance with regular compositional principles (as embodied in constructional schemas). In general, only *partial* compositionality can be assumed (as opposed to *full* compositionality implied by the metaphorical view of component structures as building blocks).“ (Langacker, 1991: 456) Srov. též Ungerer (2007: 654).

nevzdálí od slovotvorného významu, (lexikální) význam slova *letadlo* je transparentní a kompozicionální. Domnívám se, že podobný předpoklad transparentnosti a kompozicionality slovotvorného významu motivovaných slov českou slovotvorbu skutečně prostupuje; zdá se mi však, že to je předpoklad poněkud reduktivní a dost možná zkreslující realitu. To sice nemusí představovat zásadní problém, protože se můžeme odvolávat na fakt, že skutečný lexikální význam se může od slovotvorného významu lišit, ale situace se poněkud komplikuje, vezmeme-li v potaz sémantickou dědičnost. Tvzení, že význam slova *letadlo* „prostředek k provádění činnosti označené slovesem *létat*“ je prediktabilní, je problematické (stejně jako byl obdobný předpoklad problematický u slovesa *zbohatnout*), protože slovo *létat* je jednak polysémní, jednak odvozené od slovesa *letět* s ještě širším významovým spektrem. Za předpokladu kompozicionality by tak muselo *letadlo* označovat prostředek k jakémukoliv létání, což ovšem skutečnosti odpovídá jen stěží, srov. výklady sloves podle SSČ:

letět

1. pohybovat se vzduchem silou vlastního těla n. tech. zařízení: *ptáci letí k jihu; letadlo letí nízko*;
2. být něj. silou vržen do vzduchu a tam se dále pohybovat: *míč letí do branky*;
3. cestovat letadlem; řídit letadlo: *letět do ciziny; dnes letí jiný pilot*;
4. expr. rychle běžet, utíkat 2, jet 1: *letět do práce; letět pro pivo*;
5. hovor. padat 1: *váza letí ze stolu*;
6. (o čase) rychle plynout, míjet: *čas letí*;
7. rychle se šířit: *zpráva letí krajem; světlo letí rychlostí 300 tisíc km[s]*;
8. hovor. dostat náhle výpověď: *letěl na hodinu*

létat

1. (opakovaně n. pravidelně) **letět 1–4**: *kos učí mladé létat; letadla létají z Prahy do Brna; jiskry létaly z komína; kameny mu létaly kolem hlavy; létat často do ciziny; hovor. kde pořád lítáš? běháš*;
2. zprav. lítat expr. rychle po sobě následovat: *vtipy jen lítaly*

letadlo zařízení schopné létání k dopravě vzduchem, letoun 2

Slovotvorný význam je tedy obvykle chápán jako produkt syntagmatické kombinace sémantických rysů (např. *létat* ‚létat‘ + *-dlo* ‚prostředek‘ \approx význam ‚prostředek k létání‘). Optika sémantické dědičnosti zřejmě naznačuje, že je třeba vnést do této problematiky i dimenzi paradigmatickou: *letadlo* není prostředek k činnosti označené lexémem *létat*, nýbrž pouze prostředek k činnosti označené lexii *létat*₁, resp. *letět*₃. Zatímco mluvčí češtiny si je toho zcela přirozeně vědom (mj. i na základě svých encyklopedických znalostí, srov. 2.4), ve struktuře slova *letadlo* není nic, co by naznačovalo, že toto slovo má dědit právě významy *létat*₁, resp. *letět*₃.

Pokud bychom připustili, že slovotvorný význam slova *letadlo* je skutečně ‚prostředek k činnosti označené slovesem *létat*₁, resp. *letět*₃‘, pak bychom tedy museli odmítnout tradiční předpoklad transparentnosti a kompozicionality či prediktability slovotvorného významu. Zároveň by bylo žádoucí precizovat tradiční výroky typu „*letadlo* je motivováno slovesem *letět*“. Pokud bychom chtěli naopak namítat, že slovotvorný význam slova *letadlo* musí být skutečně ‚prostředek k činnosti označené slovesem *létat*‘ (a to potenciálně ve všech možných významech slovesa *létat*, resp. *letět*), tj. vlastně ‚prostředek k činnosti označené slovesem *létat*₁₋₂, resp. *letět*₁₋₈‘, pak by sice skutečně byl zachován předpoklad transparentnosti a kompozicionality potenciálního slovotvorného významu, ale zároveň bychom byli postaveni před mnohem ožehavější problémy: Potenciální slovotvorný význam by například zahrnoval i sémémy, které jsou konceptuálně nemožné, a tedy sotva potenciální. Srov. doklady v exemplifikaci významu *létat*₁; například ptáci k létání žádný prostředek nepoužívají, a proto je význam ‚prostředek k činnosti označené slovesem *létat*‘ ve všech významech slovesa *létat* (resp. *letět*) nemožný, protože by musel zahrnovat konceptuálně nereálný sémém ‚prostředek užívaný ptáky k činnosti označené slovesem *létat*‘, což by ovšem byl význam s nulovou extenzí (pochopitelně ponechávám stranou pohádkové scénáře apod.).

Není úplně snadné s tímto obrazem usouvztažnit následující slova, která M. Dokulil (1978: 246) pronáší hned poté, co naznačil, že význam slov typu *učitel* je prediktabilní z významu jejich komponentů a jejich struktury:

Přirozeně se i jednotlivé významové odstíny základového slovesa mohou (ale nemusí!) promítat do strukturního významu odvozeného jména

činitelského: může proto slovo *učitel* svým slovotvorným významem označovat jak člověka, který vykonává činnost učení jako své povolání, tak toho, kdo ji vykonává příležitostně nebo ze záliby. Takové významové odstíny slovesa jsou potenciálními odstíny odvozeného jména...

Jednak se tedy předpokládá prediktabilita (a kompozicionalita) slovotvorného (strukturního) významu slova *učitel*, zároveň se ale v rozporu s tím prediktabilita relativizuje.

Pokusím se o stručné shrnutí hlavních myšlenek tohoto oddílu: Domnívám se, že to, jak tradiční česká slovo tvorba zachází s pojmem motivace a s pojmem slovotvorného významu, ukazuje na často skrytý předpoklad, že (přinejmenším) slovotvorný význam motivovaných slov je transparentní a kompozicionální. Zdá se však, že je tím zanedbávána sémantická dědičnost; pokud je zohledněna, předpoklad kompozicionality (a tedy i transparentnosti) je v dosavadním rozsahu neudržitelný, což by mohlo například směřovat k požadavku, aby byly popisy slovo tvorby důslednější, přesnější či adekvátnější (v tom smyslu, že výroky typu „slovo *letadlo* je motivováno slovem *letět*“ se optikou sémantické dědičnosti nejeví jako dostatečně přesné). Deriváty motivované polysémními slovy ukazují, že motivovanost derivátů a sémantická kompozicionalita jejich slovotvorného významu je výrazně nižší, než se předpokládá; snad by bylo možné hovořit o semikompozicionalitě, jak ji vymezuje A. Cruse (2011: 89):

Semi-compositional expressions are those whose grammatical constituents are also semantic constituents, but whose overall meaning is not fully predictable. Many noun compounds can be considered to be idioms by our criteria. For instance, *tea towel* is clearly of the same general type as *blackbird*. But there are other examples whose constituents show recurrent semantic properties, but which display semantic properties which are not predictable in any way except perhaps on the basis of pragmatic world knowledge.

To dost možná naznačuje, že v české slovo tvorbě bývá přeceňována motivovanost derivátů na úkor jejich znakovosti, resp. určitého stupně arbitrárnosti. Motivovanost jednoho slova slovem jiným signalizuje významovou souvislost těchto slov, ale zřejmě jen zřídka signalizuje skutečně plnou prediktabilitu

významu odvozeného slova ze slova základového (v kombinaci se sémantikou afixu). Jedna z otázek, které se nabízí, je pak ta, zda je sémantická dědičnost tak arbitrární, jak se může zdát z náhodných příkladů v této kapitole, nebo zda lze vysledovat a empiricky doložit určité pravidelnosti či tendence (věřím, že odpověď na tuto otázku poskytuje pátá a šestá kapitola, resp. kapitola závěrečná). Zároveň to ale dost možná naznačuje, že předpokládaný prediktabilní slovotvorný význam se jeví jako užitečný teoretický konstrukt, jenž však čelí empirickým problémům, naznačeným na základě příkladů komentovaných výše. Užitečnost a adekvátnost tohoto teoretického konstruktů je možné zpochybňovat, srov. např.:

Jen omezenou úlohu přiznává „vnitřní formě“ slova i V. A. Zvegincev ve své nedávno vyšlé práci věnované otázkám slovního významu. „Vnitřní forma“ slova má podle něho úlohu především při vytváření nových slov, pro pochopení skutečného významu slova a jeho další vývoj je však prakticky bezvýznamná. (Dokulil, 1962: 95)

Bez zajímavosti není to, že zatímco M. Dokulil vyjadřuje nesouhlas se Zvegincevem, A. Jedlička (1962: 304–305) v tomto bodě vyjadřuje nesouhlas s Dokulilem. Domnívám se, že motivace a slovotvorný význam nepochybně určitou roli hrají (především při porozumění novým slovům, resp. slovům, se kterými jsme se dosud nesetkali); zároveň ale věřím, že tato role je často přeceňována. Například znalost slova *létat* a znalost jiných slov se sufixem *-dlo* ještě nezaručují, že budeme schopni pochopit význam slova *letadlo*, pokud jsme se s ním ještě nesetkali. Myslím si, že plné pochopení významu slova *letadlo* je možné pouze na základě kontextu a s využitím našich encyklopedických znalostí (srov. 2.4); sama motivace není ani zdaleka dostačující. Zajímavá je z tohoto úhlu pohledu také oblast osvojování jazyka; mezi slova, která si průměrné české dítě osvojí nejdříve, zřejmě patří řada derivátů odvozených od slov, která dítě v dané době ještě nezná, např. *miminko*, *babička*, *pítí*, *balónek*, *motorka* (Votavová & Smolík, 2010: 313). Otázka toho, jakou roli motivace a slovotvorný význam skutečně při osvojování jazyka a při komprehenzi hrají, je ovšem pochopitelně mimo záběr této práce.

3.5 Sémantický aspekt tvoření slov: přehled

Tento oddíl podává výběrový přehled toho, co říkají přední domácí slovotvorné práce o sémantickém aspektu tvoření slov; přehled by tak měl dokreslovat to, co bylo o české slovotvorbě řečeno v předchozích oddílech. Přehled je řazen chronologicky; Šmilauerova práce (1971) je zařazena jako druhá, neboť byla podle autora psána v letech 1937 až 1938.²¹ Pokud se mi zdálo, že se výklad některého z autorů nijak výrazně neliší od předchozích autorů a že nevyžaduje komentář, omezil jsem se na citace vybraných pasáží, které jsem považoval za relevantní. Přehled by měl dokládat to, co už bylo naznačeno výše: česká slovotvorba se, pokud jde o sémantický aspekt tvoření slov, obvykle zaměřuje pouze na identifikaci motivujícího slova a na popis obecného, kategoriálního významu slov (tj. popis toho, že odvozené slovo označuje např. substanci a jde např. o jméno činitelské). Změny v sémantice báze nebývají tematizovány; srov. Hauserovo (1980: 101) tvrzení, že „význam utvořeného slova [můžeme] vyvodit ze základového slova“, a jeho vymezení slova *učitel* jako „kdo učí“, s již zmíněným „přelomovým“ tvrzením F. Čermáka (2011: 45), že každý, kdo učí, sice je učitel, ale ne každý, kdo cvičí, je cvičitel.

3.5.1 Gebauerova *Mluvnice česká* (1902)

J. Gebauer (1902) podává „povýtce formalistní popis a rozbor“, který „je doplněn o podrobnější charakteristiky významové jen ve třech případech: přechylování, tvoření jmen zdrobnělých, a to i adjektivních, a tvoření komparativu a superlativu“ (Rusínová & Ziková, 2007: 262). Tyto „podrobnější charakteristiky významové“ se však často omezují na strohé poznámky; např. u zdrobnělin J. Gebauer (1902: 30) pouze konstatuje, že „znamenají předmět míry menší, než jména jejich základní“. Obecně autor na detailnější popis slovotvorby jako takové rezignuje: „Pro tuto nesnadnost je radno, nespouštět se do výkladů kmenoslovných, kde nám není věc docela jasná a jistá.“ (ibid.: 28)

3.5.2 Šmilauerovo *Novočeské tvoření slov* (1971)

V. Šmilauer (1971: 8) charakterizuje proces vytvoření nového slova následovně:

²¹ Zde se tedy – bez jakéhokoliv skrytého záměru – odchyluji od řazení Z. Rusínové: „Místo [Šmilauerovy] slovotvorby je podle našeho názoru mezi dílem Trávníčkovým a Dokulilovým, a to bez ohledu na skutečnost roku vydání...“ (Rusínová & Ziková, 2007: 265)

Vytvoření nového slova záleží v tom, že pro představu, kterou chceme pojmenovat, určíme jev, který je *myšlenkovým základem*, a jeho vyjádření, *slovní základ* (základní slovo). Určíme dále, do které *významové skupiny* patří představa, kterou chceme vyjádřit, a najdeme formální prostředek, jímž se vyjádří příslušnost k této skupině.

Základními významovými skupinami pro tvoření slov jsou substantiva, adjektiva, slovesa a příslovce (ibid.: 10). Například substantiva jsou dále dělena na „významové skupiny“ (ibid.: 11), názvy lidí, zvířat, prostředků, míst apod. V oddílu nazvaném Slovní základ a změny jeho podoby (ibid.: 18–20) se hovoří pouze o formálních změnách. Pokud jde o sémantickou stránku odvozování, konkrétně se říká pouze například to, že *mlynář* či *kostelník* jsou jména majitelů odvozená ze jmen míst (ibid.: 52). Tím se ale vlastně implicitně poukazuje na to, že slovo *mlynář* (resp. *kostelník*) dědí pouze základní význam slova *mlýn* (resp. *kostel*); srov. významy těchto slov zachycené v PSJČ, ze kterého Šmilauer vychází. Šmilauerův popis lze ale takto přímo přeformulovat v intencích sémantické dědičnosti spíš jen vzácně. Například tím, že deverbativní *chodba* je popsáno jako název místa (ibid.: 65), se totiž neříká nic o tom, které významy základového *chodit* tento derivát dědí; srov. výklad v SSČ – patrně jde pouze o základní, první význam (‘pohybovat se (opětovně) po vlastních nohou’), nikoliv o významy další (např. ‘mít známost’ či ‘být oblečen nějak, šatit se’ apod.).

V „metodickém přídavku“ pak V. Šmilauer (1971: 195) ještě k sémantické stránce odvozování říká, že význam nového slova lze vysvětlit užitím základního slova, např. *prales* je prastarý les, les v původním stavu; *předhodil* (šelmám) je ‘hodil před (šelmy)’; implicitně se tu tedy pracuje s představou slovotvorné motivace. Srovnání heslových odstavců pro lemmata *hodit* a *předhodit* v SSČ ovšem naznačuje, že tímto popisem se to, co je možné říct o sémantickém rozdílu mezi těmito slovesy, nevyčerpává, obzvlášť vezmeme-li v úvahu sémantickou dědičnost:

hodit

1. prudkým pohybem uvést do letu urč. směrem, mrštit: *hodit knihu na stůl*;
hodit po někom kamenem; *hodit psovi kost*;
2. udělat prudký pohyb někt. částí těla, prudce pohnout, pohodit 1: *hodit hlavou, rukou*

předhodit

1. hodit před někoho: *předhodit psovi kost*;
2. vyčíst 3, vytknout 1: *předhodil jí, že příliš utrácí*

3.5.3 Trávníčkova *Mluvnice spisovné češtiny* (1948)

Slova mají podle F. Trávníčka (1948: 223–224) význam věcný (reální) nebo mluvnický (gramatický); věcný význam slova spočívá v tom, že slovo označuje a) předmět (ve smyslu psychologickém); b) vlastnost; c) děj (činnost); d) cit, např. *ach, br*; e) vztah (relaci), např. *můj, tento*.

Věcné významy, o které při tvoření slov jde, jsou jednak základní, na př.: vlastnost (*černý*), její nositel (*černoch*), děj (*lov*), výrobek (*přípravek*), místo (*ohniště*), nástroj (*rydlo*)..., jednak podružné, na př.: zdrobňování, zveličování, zesilování významu, různost pohlaví, hromadnost (*doubek, dubisko < dub, učitelka < učitel, občanstvo < občan...*). Při podružných významech běží jen o odstín, obměnu významu základního. (ibid.: 225)

Jak podotýká Z. Rusínová, je patrné, že se zde rýsují „pozdější tři základní významové pochody: mutace, modifikace a transpozice“ (Rusínová & Ziková, 2007: 263). Slovo tvorné přípony podle F. Trávníčka (1948: 226) „pozměňují, obměňují význam tkvící v kořeni, ve kmeni nebo v jiném základě, ke kterému se připínají“, protože odvozené slovo „obměňuje nějak význam hotového slova základního; na př. *dárek* znamená malý dar, *chudák* = chudý člověk, *chodívati* = občas choditi“ (ibid.: 228). Mnohé příklady naznačují, že autor počítá s kompozicionalitou (přinejmenším) slovo tvorného významu. Při popisu sémantické stránky tvoření slov „se vychází z rozmanitých slovních skupin, jako jsou jména přechýlená, zdobnělá, zveličelá, činitelská...“ (ibid.: 238).

Jako zásadní se jeví následující pasáž, v níž F. Trávníček (1948: 236) naznačuje, proč sémantické dědičnosti nebyla dosud věnována soustavnější pozornost:

Výklady o významu jednotlivých slov přihlížejí především a hlavně k jejich tvoření, nikoli k přesnému věcnému významu, který se u nich užíváním vyvinul a ustálil a který patří do slovníku. V nauce o tvoření slov stačí na př. říci, že je *jeviště* místo, kde se něco jeví, děje; nezáleží na tom, zda je to část divadla či jiné místo. Nebo že je *pařeniště* pařené místo, *svíce* prostředek na

svícení apod. Často se připomíná jen způsob tvoření, přípona, základ..., věcný význam pak vůbec ne.

3.5.4 Havránkova a Jedličkova *Česká mluvnice* (1951)

Česká mluvnice B. Havránka a A. Jedličky „ani po přepracování a rozšíření původního vydání z roku 1951 v tvoření slov nic nového nepřinesla“ (Rusínová & Ziková, 2007: 265); o slovo tvorbě pojednává „jen ve stručných poznámkách ilustrujících řád a strukturu v českém lexiku“ (ibid.: 267). Domnívám se, že k sémantické stránce tvoření slov se autoři nejexplicitněji vyjadřují v následujícím odstavci:

Skupiny příbuzných slov mají základní význam společný, ale u jednotlivých slov různě obměněný; může se přitom měnit i druh slova (podstatné jméno v přídavné apod.). Obměňování významu se vyjadřuje především tím, že se k společnému základu slovnímu, který především je nositelem jejich významové příbuznosti, souvislosti, připojují přípony na konci nebo předpony na začátku. (Havránek & Jedlička, 1951: 88)

Veškeré významové rozdíly mezi lexémy ve slovo tvorném hnízdě se zde připisují afixům; s pojmem sémantické dědičnosti se pochopitelně nepracuje, ale navíc se s ní nepočítá ani jako s mechanismem, který by mohl stát za významovými rozdíly mezi příbuznými slovy: „Významové rozdíly jednotlivých slov v takovýchto skupinách slov příbuzných jsou určovány příponami nebo předponami.“ (ibid.: 89)

3.5.5 Dokulilovo *Tvoření slov v češtině* (1962)

J. Vachek (1962: 205) podotýká, že před vydáním Dokulilovy práce „se česká mluvnická literatura zatím chovala k problémům tvoření slov poměrně macešsky“. Základní principy OTS, které vycházejí z Dokulilovy práce, jsou dostačujícím způsobem tematizovány v jiných částech této práce (zvl. v oddílech 3.2 a 3.3). Díky obecně vymezeným onomaziologickým kategoriím M. Dokulil vypracoval „typologii významových změn mezi slovem utvořeným a jeho základem“ a vyhnul se tak „nástrahám složitých sémantických vztahů na nižších úrovních analýzy slovních významů“ (Rusínová & Ziková, 2007: 268). Vzhledem

k silnému vlivu OTS, který přetrvává dodnes (srov. VAGSČ), však zůstaly tyto „nástrahy“ zřejmě poněkud upozaděny.

3.5.6 Hauserova *Nauka o slovní zásobě* (1980)

Pokud jde o OTS, práce nepřináší nic nového (to je pochopitelné, neboť jde o učebnici). Polysémie základových slov se nezohledňuje:

Myšlenkovou stavbu slova zjišťuje postup od věci k pojmu a k pojmenování (postup onomaziologický). Předmět, který chceme pojmenovat, zařadíme do příslušné pojmové třídy, která tvoří onomaziologickou bázi pojmenování, a pak ji odlišíme od ostatních a určíme onomaziologickým příznakem. Přiblížíme si tento postup na příkladě slova *řidič*: onomaziologickou bází je přiřazení k *osobám, které něco činí*, vyjádřené v struktuře slova prvkem -č; příznakem je činnost *řídít* vyjádřená částí *řidi-*. (Hauser, 1980: 98)

(Sloveso *řídít* má podle SSČ čtyři významy, *řidič* patrně dědí pouze jeden.) Předpokládá se prediktabilita a snad i kompozicionalita (alespoň) slovotvorného významu:

Po významové stránce můžeme význam utvořeného slova vyvodit ze základového: *učit* – *učitel* (kdo učí), *mladý* – *mladík* (kdo je mladý), *lepit* – *lepidlo* (prostředek k lepení). (ibid.: 101)

3.5.7 Akademická *Mluvnice češtiny* (1986)

Popis slovotvorby v akademické MČ1 (vycházející tradičně z OTS) se nezdá být z pohledu této práce nijak inovativní; srov. citace z MČ1 v jiných částech této kapitoly (zvl. 3.2 až 3.4).

3.5.8 *Příruční mluvnice češtiny* (1995) a *Čeština – řeč a jazyk* (1996)

Oddíl o slovotvorbě v PMČ otevírá D. Šlosar odstavcem, v němž mimo jiné říká následující:

Z faktu utvořenosti plyne členitost vytvořených slov: skládají se totiž jednak ze základu už existujícího pojmenování, které tu plní funkci slova motivujícího, jednak ze složek, které na tomto základě konstituují význam nový. (Karlík et al., 2012: 109)

Rozdíly ve významu základových a odvozených slov se tedy opět připisují pouze afixům a sémantická dědičnost není brána v potaz. PMČ tradičně dělí utvořená slova podle slovních druhů, neboť substantiva pojmenovávají primárně substance, adjektiva pojmenovávají statické příznaky substancí, slovesa jejich dynamické příznaky; adverbia pak pojmenovávají příznaky příznaků (ibid.: 110–111). O sémantických změnách při derivaci se v PMČ (ibid.: 111) hovoří následovně:

Slovotvorné afixy význam slova buď mění (*les* > *lesník*), nebo k němu přidávají další znak, např. menších rozměrů (*les* > *lesík*), nebo význam slova nemění a převádějí jeho obsah do jiného slovního druhu (*zelený* > *zeleň*).

Slovotvorné procesy jsou v souladu s tradicí rozděleny podle toho, zda při nich dochází ke slovotvorné mutaci, modifikaci, nebo transpozici (ibid.). Další popis pracuje se slovotvornými kategoriemi, jako jsou např. jména činitelská. Pokud se (například u dvojic slov *ryba* – *rybník* či *ryba* – *rybář*, ibid.: 113) konstatuje, že při slovotvorné mutaci dochází ke změně významu základu, myslí se tím jako obvykle pouze to, že základové a odvozené slovo nemají stejný význam; tento sémantický rozdíl je pak v popisu jako obvykle redukován pouze na sémantiku afixu, o jehož význam je odvozené slovo oproti slovu základovému bohatší. Při slovotvorné modifikaci se podle PMČ (resp. obecně v OTS) význam základového slova pouze doplňuje nějakým příznakem; např. *medvídě* by tedy mělo mít stejný význam jako *medvěd*, doplněný pouze o příznak nedospělosti (ibid.: 113). Tím se však opět předpokládá sémantická kompozicionalita (ve smyslu *medvídě* ≈ *medvěd* + příznak nesený sufixem) a opomíjí se polysémie slova *medvěd*, a tedy i sémantická dědičnost, neboť u slova *medvídě* SSČ uvádí (v souladu s doklady slova v korpusu syn2015) pouze význam ‚mládě medvěda‘, zatímco u slova *medvěd* uvádí tři významy (resp. dva volné významy):

medvěd

1. velká šelma zavalitého těla s hustým kožichem;
2. expr. nevrlý n. neohrabaný člověk;
3. hvězd. *Malý*, *Velký medvěd* souhvězdí sev. oblohy, *Malý*, *Velký vůz*

Slovotvorné části ČŘJ (Čechová et al., 1996), jejichž autorem je M. Dokulil, se nijak neodchylují od toho, co zde již bylo naznačeno (snad s výjimkou toho, že pro pojmenovací kategorii mutační se zde preferuje označení *relační*; ibid.: 86).

Zřejmě se zde opět vychází z předpokladu kompozicionality významu motivovaného slova a sémantická dědičnost není explicitně zohledněna; *panovat* je tak například vymezeno jako „počínat si jako pán“, bez ohledu na bohatou polysémii základového slova, srov. SSČ:

pán

1. hist. příslušník (nejvyšší) šlechty: *páni z Rožmberka*;
2. dř. zaměstnavatel: *sluha svého pána*;
3. kdo ovládá někoho, něco: *být pánem ve svém domě*; kniž. *pán tvorstva*;
4. majitel, vlastník: *dědic se stal pánem domu*;
5. člověk dobře situovaný, majetný, vlivný: *je z něho velký pán*;
6. muž jako manžel, společník ženy ap.: *pán s paní*;
7. (zdvoř.) označení n. oslovení muže bez uvedení jména, titulu ap.;
8. označení n. oslovení muže s uvedením příjmení, titulu, povolání ap.;
9. náb. (ps. zprav. Pán) bůh 1; Kristus

3.5.9 Mluvnice současné češtiny 1 (2010)

Z hlediska sémantického aspektu tvoření slov nepředstavuje MSČ1 žádné zásadní novum. M. Šulc shrnuje zaměření slovotvorby následovně: „Při slovotvorné analýze tedy zvažujeme nejen formant, ale také další faktory (jeho význam, slovní druh slova základového, konkrétní podobu slovotvorného základu.“ (Cvrček et al., 2010: 84) Tím je vlastně jasně řečeno, že sémantikou slovotvorného základu a jejími proměnami při tvoření slov se MSČ1 nezabývá. Tyto proměny jsou charakterizovány jen velice obecně v intencích OTS:

Zajímá-li nás, jakým obecným způsobem se pojmenování vybraného jevu vytváří (hledisko onomaziologické), pak budeme sledovat především to, zda se při tvoření pojmenování mění význam slova základového (kategorie **mutace**), nebo zda se mění především slovní druh, zatímco význam se mění minimálně (kategorie **transpozice**), nebo zda se nemění ani slovní druh, ani základní význam, ale slovo získává dodatečný rys, odstín (kategorie **modifikace**). (ibid.: 86)

Za zmínku stojí snad jen poněkud idiosynkratické pojetí mutace a modifikace, v jehož důsledku podle MSČ1 například dvojice typu *učitel* – *učitelka* nebo *lev* – *lvice* nepředstavují modifikaci, ale mutaci (ibid.: 95). Se sémantickou dědičností

se v MSC1 zřejmě nepočítá; v opačném případě by například tvrzení, že „[p]ři transpozici se mění pouze slovnědruhové zařazení slova“ (ibid.: 91), nikoliv význam, nebo tvrzení, že při modifikaci se základní význam nemění (ibid.: 86), nejspíše neobstálo (k modifikaci viz např. výše zmíněný příklad *medvídě*).

3.5.10 Čermákova *Morfématica a slovtvorba češtiny* (2011)

Pokud je mi známo, F. Čermák (2011: 45) hovoří o sémantické dědičnosti ze všech autorů, na jejichž práce zde odkazuji, vůbec nejexplicitněji, srov.:

Je-li slovo pravidelně tvořeno z více než jednoho morfému (tj. jde o slovo nekořenové), promítá se význam složek do celkového (lexikálního) významu slova jako jeho část. Protože tento slovtvorný význam, např. u slova **učitel** = **člověk**, který **učí**, tvoří specifickou strukturu (odráží model, podle kterého vzniklo), má obecnou a nenáhodnou povahu. Vztah slovtvorného a lexikálního významu není nikdy totožný, můžou se však především a) obrysové shodovat, srov. **učitel** výše (tj. **každý**, kdo učí, je učitel), nebo b) lišit šíří, srov. **buditel**, **cvičitel** (ty nelze interpretovat jako **každého**, kdo budí, nebo cvičí). [Formátování zachováno důsledně podle FČ.]

Nezdá se mi ovšem šťastné redukovat sémantickou dědičnost na rozdíly mezi slovtvorným a lexikálním významem. Má-li sloveso *cvičit* tři významy (podle SSČ),

cvičit

1. provádět cviky 1;
2. nacvičovat, procvičovat;
3. vést někoho, něco k získání tělesných n. duševních dovedností a znalostí

introspektivně předpokládám, že slovo *cvičitel* dědí primárně třetí význam. Ve světle toho se mi zdá vhodnější než tvrzení, že ne **každý**, kdo cvičí, je cvičitel, tvrzení, že **každý**, kdo cvičí, je cvičitel; srov. též základní zpracování v ASSČ:

cvičitel kdo někoho cvičí 3 (vede k zdokonalení se v něčem) • kdo vede cvičení 1 (provádění tělesných cviků), trenér, instruktor

3.5.11 Akademická gramatika spisovné češtiny (2013)

V AGSČ se o sémantickém aspektu tvoření slov (vedle obvyklých výkladů o motivaci a o mutaci, modifikaci a transpozici) konstatuje následující:

U velké většiny slov dnešní češtiny však jejich forma nasvědčuje tomu, že jde o **slovo odvozené (derivát) ze slova jiného**, které v češtině již dříve existovalo. Pokud je v jasném vztahu k jinému slovu nejen forma slova, ale i jeho význam (např. *kazatel* má jasný formální i významový vztah ke slovesu *kázat*, *vzpěrač* ke slovesu *vzpírat*, *struhadlo* ke slovesu *strouhat*, *mladík* k adjektivu *mladý* atd.), můžeme si být jisti, že jde o slovo odvozené od toho slova, jemuž je tvarem podobné a s nímž je významově příbuzné. Obvykle dokážeme také (aspoň zhruba) **segmentovat** takové **odvozené slovo na dvě části** – tu, kterou má společnou se slovem, z něž bylo odvozeno, a tu, která ze základového slova činí slovo jiné: příponu neboli sufix. Substantivum *kazatel* si tak snadno rozdělíme na *kaza – tel*, *struhadlo* na *struha – dlo* a *mladík* na *mlad – ik*. (Štícha et al., 2013: 90)

To možná implikuje předpoklad sémantické inertnosti kořene: např. slova *mladý* a *mladík* mají „společný“ kořen *mlad*. Adjektivum *mladý* je však opět polysémní a lze předpokládat, že *mladík* nedědí celé jeho sémantické spektrum, srov. doklady v exemplifikaci v SSČ u různých významů: *mladý stát*, *mladé pivo*, *mladé uhlí* apod. Pouze u slov typu *modřina* se explicitně uvádí, že „význam slova *modřina* nelze odvodit pouze z významu adjektiva *modrý*“ (ibid.: 91), dost možná se tedy u slov typu *mladík* (se kterými je *modřina* postaveno do kontrastu) předpokládá kompozicionalita, resp. prediktabilita významu na základě adjektiva *mladý*.

3.5.12 Velká akademická gramatika spisovné češtiny (2018)

VAGSČ se standardně omezuje na výklad o slovotvorné motivaci (viz Štícha et al., 2018: 117–122) a přidává výklad o rozdílech mezi slovotvorným a lexikálním významem (ibid.: 122–125). Pro ilustraci motivace je uveden příklad slova *škola*, které motivuje substantiva *školák* a *školník*, adjektivum *školní* a sloveso *školit* (ibid.: 118). Fakt, že slovo *škola* je polysémní a že jeho deriváty zřejmě dědí nestejně části jeho sémantického spektra, nijak tematizován není. Srov. významy slova *škola* podle SSČ:

škola

1. instituce poskytující všeobecnou n. odbornou výuku a výchovu;
2. budova pro takovou instituci;
3. žactvo (a zaměstnanci) školy: *naše škola jede na výlet*;
4. školní povinnost, vyučování: *v sobotu není škola; škola v přírodě*;
5. školení, výchova l, získávání zkušeností: *tvrdá škola života*;
6. učební metoda, soustava, popř. učebnice: *škola hry na klavír, na kytaru*;
7. skupina stoupenců filoz., uměl., věd. směru: *Hegelova škola*

Adjektivum *školní* SSČ vykládá číselným odkazem (srov. 4.4.1):

školní příd. k 1: *školní budova, tabule; školní vzdělání, vysvědčení, prázdniny; školní věk; školní mládež; školní inspektor*

Tím je signalizováno, že adjektivum *školní* by se mělo vztahovat pouze k významu *škola* ‚instituce‘ (to je ovšem pochybné, srov. doklad *školní budova* v exemplifikaci, který se zřejmě vztahuje i k významu *škola* ‚budova‘, případně též v korpusu doložená spojení typu *školní chodba, školní dvůr* apod.). Například substantivum *školník* (podle SSČ ‚správce školní budovy‘) pak relativně zřetelně dědí význam ‚budova‘, méně přímo snad i význam ‚instituce‘.

Při popisu inventáře slovotvorných prostředků se jako obvykle pracuje pouze s obecnou sémantikou (a tedy s kategoriemi, jako jsou názvy osob jako obyvatel apod.). Při popisu konkrétních afixů je v některých případech sémantice sice věnována zevrubná pozornost, ale se sémantickou dědičností se zřejmě nepočítá. Například slovo *vlekař* je uvedeno jako příklad derivátu s významem ‚kdo obsluhuje to, co je pojmenováno základovým substantivem‘ (Štícha et al., 2018: 214), na polysémii základového *vlek* však není brán zřetel, srov. SSČ:

vlek

1. vlečení 1: *vzít auto, člun do vleku*;
2. zařízení k vlečení: *lyžařský vlek*;
3. co je vlečeno (dopr. prostředkem): *nákladní auto s vlekem*

Mezi 122 doklady lemmatu *vlekař* v korpusu syn2015 jsem nenašel jediný, který by se zcela jednoznačně nevztahoval ke druhému významu slova *vlek* (‚zařízení k vlečení‘; vždy jde právě o provozovatele lyžařských vleků).

3.5.13 Shrnutí

Většina výše uvedených prací vychází z OTS a operuje se slovotvornou motivací. Klíčovým předpokladem se v popisech češtiny zdá být úplná sémantická dědičnost, resp. kompozicionalita přinejmenším slovotvorného významu odvozených slov: *vlekař* je ten, kdo obsluhuje (každý, kterýkoliv) *vlek*, význam slova *medvíď* je součtem významu slova *medvěd* a významu sufixu *-ě* apod. Zcela pochopitelně se nedomnívám, že by si autoři výše citovaných prací sémantické dědičnosti nebyli vědomi; mnohem pravděpodobnější se zdá být možnost, že sémantická dědičnost nebývá považována za předmět slovotvorby (srov. 3.4.3), ale jelikož však jde o záležitost výsostně slovotvornou, lingvisty věnujícími se jiným oblastem také byla opomíjena, a snad proto sémantické dědičnosti dosud nebyla, pokud je mi známo, věnována soustavnější pozornost.

3.6 Sufixace

„Při derivaci vzniká nové slovo ze slova již existujícího (slova základového) pomocí slovotvorného formantu, který se váže na slovotvorný základ.“ (Štícha et al., 2018: 116) Při sufixaci je slovotvorným formantem především sufix (resp. „komplex ,sufix v užším smyslu + koncovka“, ibid.: 127), jehož připojení ke slovotvornému základu může být doprovázeno hláskovými alternacemi, např. *mouka* > *moučný* (ibid.: 116). V češtině jsou sufixy „nejčastějšími slovotvornými formanty zejména pro derivaci substantiv a adjektiv“ (ibid.: 127). Další obecné charakterizaci sufixace se zde věnovat nebudu; primární motiv pro omezení této práce na tento typ derivace byl ryze pragmatický a vycházel z ohledu na omezený rozsah práce. Sekundárním motivem je to, že například při zahrnutí prefixace by musela být větší pozornost věnována mj. problematice vidu (srov. Janda, 2010: 263) a sémantice polysémních sloves a jejím změnám, což by pro předběžné snahy o konfrontaci konceptu sémantické dědičnosti s jazykovými daty nemuselo být nejvýhodnější, obzvlášť vezmeme-li v potaz „konkrétnější“ (resp. snad snáze popsitelné) významy substantiv a adjektiv a také to, že „[p]refixy mění význam nově utvořeného slova méně výrazně než většina sufixů“ (ibid.).

4 Sémantická dědičnost

Jak bylo zmíněno v úvodu práce, sémantickou dědičnost lze vymezit jako vztah sémantické struktury odvozeného slova k sémantické struktuře slova základového; v centru pozornosti zde tedy stojí rozdíly ve významové struktuře základního lexikálního morfému (kořene) mezi jednotlivými slovy obsahujícími tento morfém. Sémantická dědičnost je zde primárně vztahována k polysémiím základovým slovům, ale (mj. např. i vzhledem k neostře hranici mezi polysémií a monosémií) neexistuje důvod apriorně se domnívat, že monosémiích slov se sémantická dědičnost netýká.²² Lze tak například konstatovat, že slovo *prales* dědí význam slova *les*; srov. výklady podle SSČ:

les souvislý porost jehličnatých n. listnatých (ne ovocných) stromů

prales původní les nedotčený zásahem člověka

Když jsem nicméně sémantickou dědičnost vymezil jako vztah (tj. něco, co souvisí s utvářeností slov), opomněl jsem tím možnost pojímat sémantickou dědičnost jako proces; srov. rozlišení procesuálního (případně genetického, viz Dokulil, 1962: 9) a funkčně strukturního aspektu slovo tvorby (srov. Petr et al., 1986: 193–194); srov. též pojetí motivace jako procesu a vztahu, ale navíc také vlastnosti u J. Furdíka (1993: 13; 2008: 48). Lze kupříkladu konstatovat, že *učitel* dědí významy slova *učit*; zde jde o statickou charakteristiku vztahu (případně vlastnosti). Stejně tak lze ale konstatovat, že když bylo sufixací vytvořeno slovo *selfičkářka*, toto slovo zdědilo (v rámci procesu svého utvoření) význam slova *selfičkář*; zde jde o procesuální charakteristiku. Tyto příklady naznačují, že pokud bychom chtěli rozlišit sémantickou dědičnost jakožto vztah a sémantickou dědičnost jakožto proces, mohlo by být přínosné srovnání frekventovaných, etablovaných derivátů s hapax legomeny (viz 6. kapitola).

4.1 Popis sémantické dědičnosti v angličtině

Primárním zdroje inspirace pro vznik této práce byl článek *Sense Inheritance in English Word-Formation*, jehož autory jsou L. Bauer a S. Valera (2015). Ve své studii vycházejí z předpokladu, že mezi základovým a odvozeným slovem

²² Mezi 626 deriváty popisovanými v páté kapitole je 102 derivátů odvozených od nepolysémiích slov; k sémantické dědičnosti u těchto derivátů viz poznámku pod čarou č. 44 na straně 113 (v oddílu 5.4.2).

evidentně existuje jak formální, tak sémantický vztah (srov. bohemistické pojmy fundace a motivace). Sémantický vztah může mít trojí podobu: odvozené slovo může mít

a) stejné spektrum významů jako slovo základové – „because derivation is known not always to derive new meanings but only transfer lexical meaning to a new word-class so the meanings of the base can be used in a new syntactic slot“ (Bauer & Valera, 2015: 72) – srov. transpoziční onomaziologickou kategorii (viz oddíl 3.2); autoři uvádějí následující příklad (který ovšem naznačuje, že tento typ není s transpozicí plně ekvivalentní):

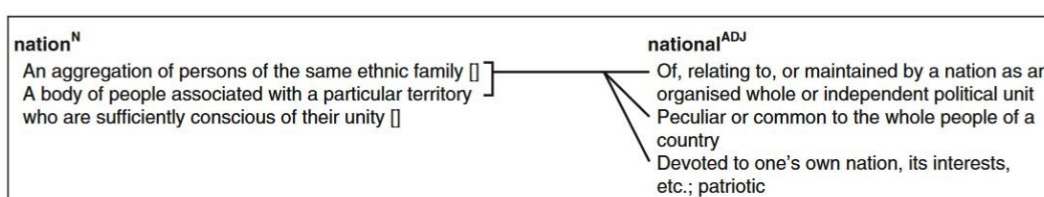

Schéma 3: Příklad úplné sémantické dědičnosti (Bauer & Valera, 2015)

b) užší spektrum významů než slovo základové – „because the word-formation processes in operation may restrict the senses of the base either by the material which they add themselves, or because they pick up only on some senses of the base“ (ibid.); autoři uvádějí následující příklad:

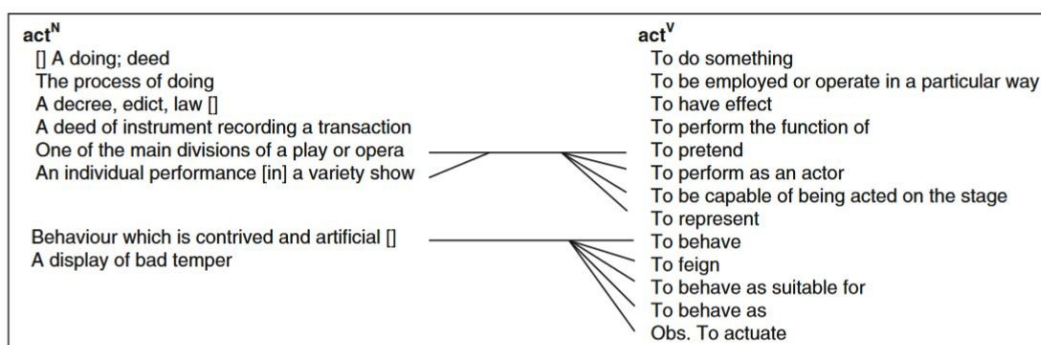

Schéma 4: Příklad částečné sémantické dědičnosti (Bauer & Valera, 2015)

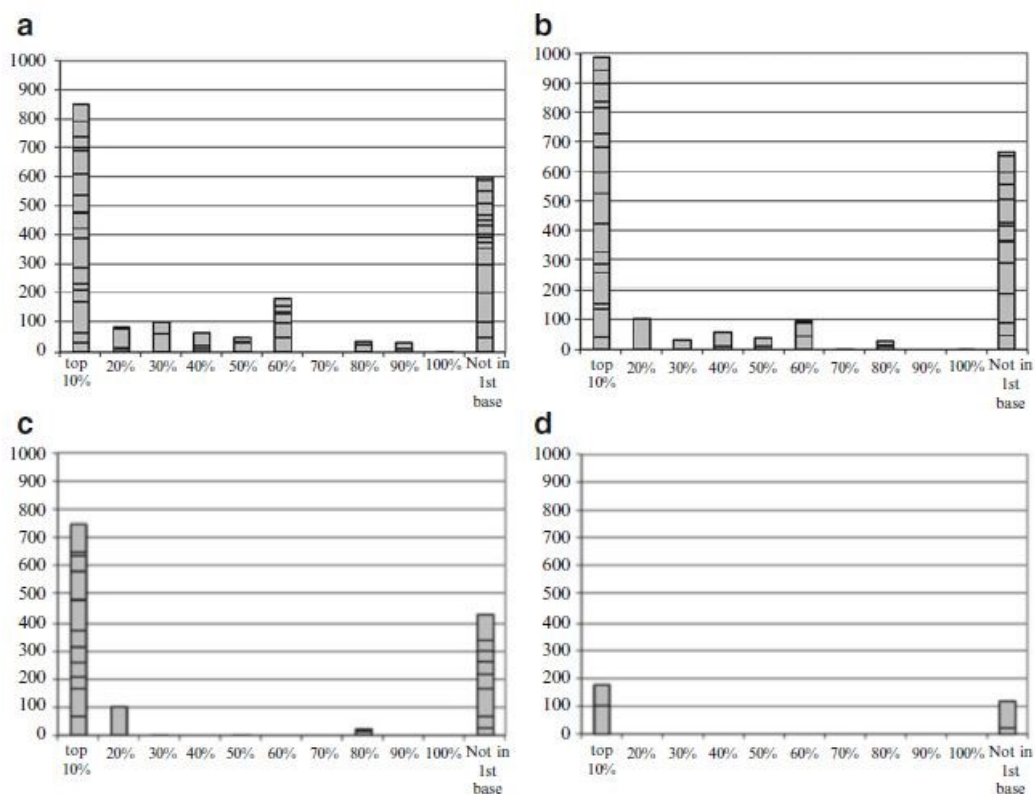
c) širší spektrum významů než slovo základové – „because a lexeme may derive new senses regardless of the ones contained in its base“ (ibid.); jako příklad autoři uvádějí substantivum *competence* „ling. the ability which all native speakers have to produce sentences which they have never heard before“ (základové sloveso *compete* odpovídající význam nemá).

Vzhledem k vymezení poslední možnosti se zdá, že autoři chápou sémantickou dědičnost spíše strukturně než procesuálně. K těmto třem alternativám autoři říkají to, čím vlastně shrnují svou základní výzkumnou otázku:

How widespread each of these options is and to what extent the choice between them is predictable has, to the best of our knowledge, not been investigated. [...] The issue that will be explored is to what extent meanings extend over word-formation within word families. In particular, we will study meaning relations across derivatives within word families to investigate to what extent specific senses of the base term of the word family remain present, change or disappear. We support the claim that semantic widening from the base to the derivative is a possibility in derivation whose incidence might be higher than has generally been assumed. (ibid.: 68)

Autoři sledují sémantickou dědičnost ve 20 slovotvorných hnízdech s ohledem na několik proměnných: slovotvorný proces (sufixace × prefixace × konverze), vzdálenost derivátu od základového slova (např. od základového slova *cover* odvozené *recover* je chápáno jako odvozenina prvního stupně, *recovery* je pak chápáno jako odvozenina druhého stupně; ibid.: 70), typ významu (základní, figurativní, terminologický, archaický apod.). Na základě srovnávání slovníkových výkladů základových slov a jejich derivátů autoři docházejí k několika závěrům:

1. Míra sémantické dědičnosti se může napříč různými slovotvornými hnízdy značně lišit (ibid.: 72).
2. Nejdůležitější a nejlépe podložený je poznatek, že derivát má nejčastěji buď význam, který odpovídá centrální lexii základového slova (případně více lexii základového slova), nebo význam, který základové slovo nemá (ibid.), jak shrnuje následující graf. Procenta na ose x naznačují centrálnost významu; první sloupec zleva („top 10%“) pak znázorňuje dědičnost základních významů. První sloupec zprava („not in 1st base“) indikuje přítomnost významů, které základové slovo nemá. Dílčí grafy (a) až (d) zachycují (v tomto pořadí) sémantickou dědičnost u derivátů prvního až čtvrtého stupně.

Graf 1: Sémantická dědičnost v angličtině (Bauer & Valera, 2015: 77)

3. Ojedinelé se objevují případy nespojitě (discontinuous) sémantické dědičnosti „ob derivát“ (ibid.: 76); srov. snad pojem nepřímé motivace (viz 3.3): Například substantivum *use* má několik odborných významů z oblasti práva, které sloveso *use* nemá (např. ‚the enjoyment of property, as by employment, occupation‘), avšak substantivum *user*, odvozené od tohoto slovesa, ano (např. ‚the right to the enjoyment of property‘).

4. Ačkoliv obecně platí tendence, že se buď dědí základní význam(y), nebo vznikají významy nové, prefixace se mírně liší od konverze a sufixace v tom, že je při ní pravděpodobnější vznik nového významu (ibid.: 78).

5. Podobně je vznik nového významu mírně pravděpodobnější u adjektiv, která jsou deriváty prvního stupně, než obecně u substantiv, sloves a adverbií (ibid.: 79).

Autorům se podařilo prokázat tendenci popsanou ve druhém bodě, ostatní závěry jsou však méně robustní, srov.:

As in word-formation processes, these results seem to confirm that no unified picture can be drawn as regards which type of sense prevails by

word-formation process and by degree of derivation, even if a general pattern exists. Overall, no major differences can be found in different word-formation processes or in different word-classes, and the pattern observed by word family occurs again by individual word-formation processes and by word-classes despite slight comparative differences. (ibid.: 79–81)

Přirozeně se nabízí otázka, zda by bylo možné replikovat tuto studii i pro češtinu, zda by se výsledky pro češtinu lišily a zda by nebylo ku prospěchu věci sledovat i další proměnné (dost možná by se například daly očekávat rozdíly mezi mutací, modifikací a transpozicí). Věrná replikace studie však není možná: Jednak je třeba vzít v úvahu radikálně odlišnou situaci anglické a české lexikografie (Bauer & Valera při popisu sémantické dědičnosti vycházejí výhradně ze srovnání heslových odstavců v aktuálním anglickém slovníku velkého rozsahu), jednak je třeba se ptát, do jaké míry je záhodno opírat se o lexikografický popis češtiny. Stačí uvést jednoduchý příklad: zatímco SSČ, SSJČ a NASCS vykládají *auto* jako ‚automobil‘ a *autíčko* je uvedeno jako přihnízdovaná zdobnělina bez vlastního výkladu, vznikající ASSČ poskytuje rozpracovanější, aktuálnější a korpusově založený výklad. Vymezuje tedy *auto* jako ‚motorové vozidlo (obvykle čtyřkolové) určené k přepravě osob nebo nákladů‘ a u zdobněliny *autíčko* jsou pak uvedeny tři významy:

autíčko

1. zdrob. k *auto*: *malé autíčko pro dvě osoby; potřebuju autíčko na nákupy, abych s ním mohla všude zaparkovat;*
2. zdrob., zprav. expr. k *auto*: *nablýskané historické autíčko; koupil si pořádný autíčko;*
3. model automobilu, zprav. jako hračka: *autíčko na dálkové ovládání; hrát si s autíčky*

Navzdory tomuto popisu se lze domnívat, že i slovo *auto* může být užito ve významu ‚model automobilu‘; v korpusu syn v6 je například spojení *auto na dálkové ovládání* doloženo 469krát, zatímco spojení *autíčko na dálkové ovládání* 365krát. Zdá se tedy, že pro účely popisu sémantické dědičnosti by bylo vhodné český lexikografický popis konfrontovat s korpusovými daty (viz 5.2.3); v opačném případě by mohl vznikat dojem, že *autíčko* má význam, který *auto*

nemá, což by však zřejmě bylo pouze zkreslení dané lexikografickým popisem, nikoliv reálný stav. Práce s korpusem s sebou však přináší další problémy; snad nejvýznamnějšími z nich jsou jednak neostrá hranice mezi lexikalizovanými a nelexikalizovanými významy (srov. např. Brinton & Traugott, 2005: 18), související mj. s potencialitou lexému (srov. Čermák, 2010: 49), jednak nevyhnutelně omezená velikost a reprezentativnost korpusů (srov. např. McEnery & Hardie, 2012: 10), v jejichž důsledku mohou být méně častá slova či slova se specializovanými významy podreprezentována.

4.2 Popis konstrukční dědičnosti v rámci konstrukční gramatiky

O dědičnosti (inheritance) se hovoří obecně v rámci konstrukční gramatiky (srov. např. Goldberg, 2013: 21), resp. v rámci tzv. konstrukční morfologie (viz především Booij, 2010a, 2013; Booij et al., 2018).²³ Jazykový systém je v pojetí konstrukční gramatiky souborem konstrukcí, které jsou uspořádány v síťových strukturách, organizovaných hierarchicky podle míry schematičnosti či abstraktnosti konstrukcí (srov. např. Goldberg, 2013: 21–23; Diessel, 2015: 298). Konstrukce se shlukují v sítích na základě podobnosti a rozdílnosti (Fried, 2013b: 20–21). Důležitým (a zde nanejvýš relevantním) organizačním prvkem je „princip ‚dědičnosti‘ (inheritance), který se nejvýrazněji projevuje v propojování konstrukcí se zřetelně nastavenými rozdíly ve stupni abstrakce/schematičnosti“ (ibid.: 21). Srov. následující schéma, které zachycuje část hierarchické dědičné sítě spojené s konstrukcí adnominální modifikace:

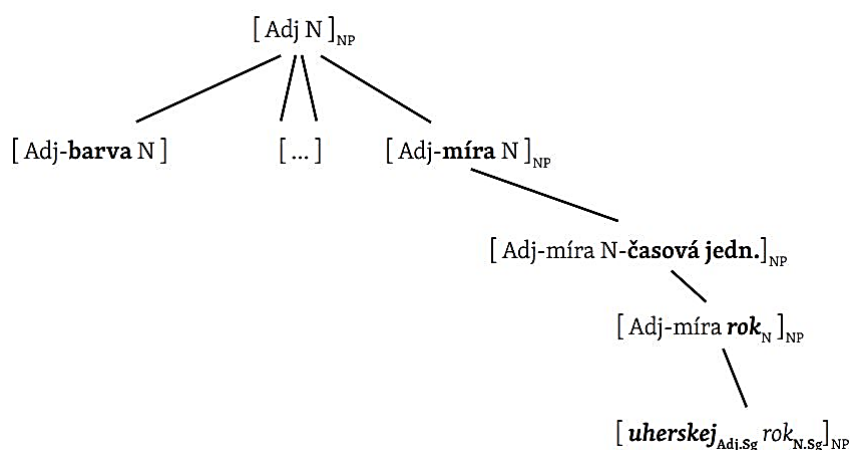

Schéma 5: (Částečná) hierarchická dědičná síť (Fried, 2013b: 21)

²³ Je ovšem pravděpodobné, že Bauer & Valera (2015) převzali termín od Geertse Booije, na jehož dřívější studii ve svém článku odkazují.

Vrchol stromu představuje nejschematičtější podobu konstrukce; všechny nižší (méně schematické) uzly dědí všechny vlastnosti specifikované na nejvyšším uzlu. Konstrukční dědičnost se tedy obecně projevuje tak, že „každá nová úroveň nebo vrstva dědí vlastnosti svého nadřazeného předka“ (ibid.); „každá další generace dcer přidává k této obecné specifikaci, již dědí, další omezení a idiosynkratické podmínky“ (ibid.: 21–22). G. Booij (2010a: 26) podobně zachycuje slovotvorná schémata: na schematickém uzlu [Adj-*ness*] jsou pak zachyceny vlastnosti všech deadjektivních derivátů odvozených sufixem *-ness*; všechny jeho dceřiné uzly tyto vlastnosti dědí. To ovšem není jediný způsob, jakým konstrukce mohou dědit určité rysy:

A second way in which information about a complex word can be inherited is that the information concerning its base word is also part of the information concerning the complex word. That is, in addition to inheritance of information in a lexical entry from the schemas that dominate it, there is also inheritance of information from the base word. The word *skyper*, coined through unification of the verb *skype* with the schema for deverbal nouns in *-er*, inherits the information concerning *skype*. (ibid.)

Odvozené substantivum tedy dědí jednak obecné vlastnosti (deverbativních) substantiv, jednak sémantickou informaci od slovesa *skype*; dědičnost však samozřejmě nemusí být úplná (srov. např. Fried, 2013b: 22). Důležité je to, co se označuje jako výchozí dědičnost (default inheritance): „the specification of a word for a particular property is inherited from the dominating node, unless the actual lexical entry has another specification for that property“ (Booij, 2010a: 23), což je důležité, protože nám to umožňuje zachytit na uzlu pouze jeho idiosynkratické vlastnosti a vlastnosti, které dědí uzel od uzlu schematičtějšího, ponechat nespecifikovány. V tomto smyslu je sémantická dědičnost tak, jak ji chápou v této práci, vlastně konceptem přejatým z konstrukční gramatiky. Je ovšem nutno podotknout, že jednotlivé proudy konstrukční gramatiky se mohou v přístupu k dědičnosti lišit: „particular constructionist approaches differ in the types of inheritance that are allowed (default or complete)“ (Goldberg, 2006: 18).

4.3 Sémantická dědičnost v české lexikologii

Jak bylo naznačeno výše (srov. 3.4), v české slovo tvorbě sémantické dědičnosti zřejmě nebyla věnována soustavnější pozornost. V lexikologii je situace lepší, byť ne výrazně. Už bylo zmíněno slovo tvorné kritérium pro rozlišení významů polysémního slova (viz 2.3), které se sémantickou dědičností bezprostředně souvisí. Např. dříve zmíněný fakt, že slovo *koruna* je základem pro adjektiva *korunní* (*korunní princ*) a *korunový* (*korunová mince*), která jsou významově rozlišena, naznačuje, že obě tato adjektiva dědí různé výseky sémantického spektra základového substantiva *koruna*. Slovo tvornému kritériu pro rozlišení jednotlivých lexíí se soustavněji věnuje J. Filipec (1974: 65):

Tu jde především o dva případy: základní slovo slovo tvorné čeledi je buď svým tvořením jednoduché, neodvozené, nebo i ono samo je odvozené jako ostatní slova čeledi. Předpokladem je, že toto základní slovo je mnohoznačné (polysémické). Chceme dovodit, že v takovém případě je důležitý celostní pohled na celou slovo tvornou čeleď a že je vhodné využít vztahů základního slova a jeho odvozenin k rozlišení jednotlivých významů tohoto základního slova. Odvozeniny v tomto případě ozřejmují, zdůrazňují a pomáhají odlišit různé významy základního slova.

J. Filipec (ibid.: 65–66) uvádí několik příkladů, opíraje se o SSJČ; adjektivum *křivý* ve významu ‚nerovný, pokřivený, zakřivený‘ například souvisí se slovy *křivice*, *křivka* či *křivolaký*, zatímco totéž adjektivum ve významu ‚nespravedlivý, falešný, lživý, chybný‘ souvisí se slovy *křivda* či *křivopřísežník*. Jako důležitá se jeví také následující poznámka:

V důsledku asymetrie slovního tvaru (lexému) a významu žijí některé odvozeniny svým životem, tj. nabývají dalších významů, které už nekorespondují s příslušným slovem, např. *doplnit* 1. souvisí s *doplněk*₁ ‚doplnění‘. K tomu vznikly další významy: 2. ‚ozdobný předmět doplňující oděv, bytové zařízení‘ ap. 3. jaz. ‚větný člen rozvíjející přísudkové sloveso a jméno v podmětu nebo předmětu‘. (ibid.: 66–67)

Zmínky o sémantické dědičnosti lze nalézt např. i v *České lexikologii*, nejzřetelněji snad v následující pasáži:

Slovotvorně motivovaná slova nelze chápat izolovaně. Je třeba přihlížet k jejich okolí, k systémovým vztahům a k tomu, že se slovotvorná motivace spojuje s motivací sémantickou. To ukazuje, že lexikální význam není jen záležitostí normy, jak k tomu může vést převládající pohled z hlediska tvoření slov [...]. Tak např. *stárnout* se pojí k člověku i k věci a jde tu i o opozici slov *starý* proti *mladý*, *nový* [...] a při formulaci výkladu významu je třeba k tomu přihlížet. (Filipec & Čermák, 1985: 85–86)

4.4 Sémantická dědičnost v aplikované lexikologii

Tento oddíl usouvztažňuje koncept sémantické dědičnosti s lexikografickou praxí (4.4.1) a jen okrajově upozorňuje na to, že všeobecné povědomí o sémantické dědičnosti je evidentní i z učebnic češtiny (4.4.2).

4.4.1 Lexikografie

Jak bylo naznačeno v úvodu, je nasnadě, že navzdory zřejmé neexistenci soustavnějšího popisu sémantické dědičnosti (nejen) v češtině se s tímto jevem v praxi běžně potýkají lexikografové. Např. J. Filipec (1995: 26) v souvislosti s hnízdováním ve slovnících upozorňuje, že „[p]ři hnízdování odvozenin, zvláště nedokonavých sloves k dokonavým, je třeba dbát, aby nebyla při zkráceném uvádění polysémie ochuzena jejich významová i jiná specifická“, což lze chápat jako výzvu k tomu, aby lexikografové přílišně zkratkovitým výkladem nezkreslovali popis toho, jaké významy jednotlivé deriváty dědí. I. Němec (1982: 114) na poněkud obecnější úrovni například zdůrazňuje analýzu paradigmatických a syntagmatických vztahů slov (včetně paradigmatických vztahů „k jiným jednotkám [...] téže slovní čeledi“), která má vést k prohloubení lexikografické práce.

Ve výkladových slovnících může být sémantická dědičnost explicitně signalizována číselným odkazem, jehož funkcí je „vztáhnout výklad derivátu k patřičnému významu základového slova“ (Kochová, Opavská & Michalec, 2016: 89). Z dokončených všeobecných výkladových slovníků češtiny užívají odkazování číslicemi pouze SSJČ a SSČ (PSJČ číselné odkazování nevyužívá, neboť u polysémních hesel ani nečísluje jednotlivé významy). Například SSJČ uvádí tři významy adjektiva *cyklický*, u dvou z nich je číselný odkaz na odpovídající význam základového slova *cyklus*:

cyklický

1. tvořící cyklus (ve význ. 1) n. směřující k němu;
2. uspořádaný v kruhu n. v soustředných kruzích;
3. opakující se v cyklech (ve význ. 2)

Podobně je v SSČ první význam vyložen jako ‚tvořící cyklus 1‘. Vedle slovotvorně motivovaných výkladů se číselné odkazy objevují v SSJČ (mimo jiné) také ve výkladu slovotvorným poukazem u příhnízdovaných hesel. SSJČ tak například uvádí tři významy substantiva *cena*, k němuž je příhnízdována expresivní zdobnělina *cenička*:

cena

1. hodnota zboží vyjádřená v penězích;
2. vnitřní hodnota; význam, důležitost (čeho);
3. odměna (v něj. soutěži ap.)

→ expr. zdrob. k 3 **cenička**

Daný odkaz značí, že substantivum *cenička* by mělo být doloženo pouze ve významu, který odpovídá významu ‚odměna‘.²⁴ Je nicméně nutno podotknout, že v SSJČ „nejsou způsoby odkazování zcela důsledné a jednotné“ (Kochová, Opavská & Michalec, 2016: 89). V SSČ se „odkazuje důsledněji a jednotným způsobem“ (ibid.), mj. při výkladu významu derivátu základovým slovem, např.:

zub

1. tvrdý útvar v čelisti sloužící ke kousání a k rozmělnění potravy;
2. část něčeho připomínající tvarem zub 1;
3. vrub (na ostří)

→ **zubní** příd. k 1

V zásadách zpracování slovníku ovšem autoři SSČ (1994: 642) uvádějí, že číselné odkazy příhnízdovaných polysémních slov se uvádějí „ve výběru“.

²⁴ Všechny osm dokladů lemmatu *cenička* v korpusu syn v6 tomuto významu odpovídá, na internetu je však možné najít doklady i ve významu ‚hodnota‘, což však pochopitelně nijak nevypovídá o (ne)důslednosti zpracování hesla v SSJČ, od jehož vzniku mohlo dojít v užívání slova ke změně (k otázce využívání dokladů z internetu srov. např. Dal & Namer, 2015).

Výklad slovotvorným poukazem je využíván i ve *Slovníku současné češtiny* (2011: 9), který konstatuje, že „[u] některých odvozených slov, zejm. zdrobnělých, jen poukazuje k jinému heslu“, jako např. v prvním významu hesla *bubínek*:

bubínek

1. zdrob. k buben 1;
2. blána v uchu oddělující zvukovod od středního ucha;
3. část revolveru v podobě otáčivého válečku

Víceméně stejným způsobem je sémantická dědičnost popisována i v jiných než všeobecných výkladových slovnících; srov. např. následující slovníkový odstavec z NASCS:

realita

1. filoz. skutečnost (op. fikce);
2. realističnost;
3. nemovitost

→ **realitní** příd. k 3

NASCS stejně jako jiné výše zmíněné slovníky sémantickou dědičnost zaznamenává, aniž by jí věnoval zvláštní teoretickou pozornost; v poučení pro uživatele slovníku je pouze zmíněno, že u slov je význam popsán buď výkladovou definicí, nebo právě „formálním naznačením vztahu slova k slovu (slovům) významově základním [...], popř. hnízdováním“ (2005: 7). Podobně je tomu u dalších (specializovanějších) slovníků, např. v SN1 (1998: 17) jsou „vztahy mezi slovy [...] naznačeny [...] i poukazem na příslušný význam příbuzného slova ve významové definici“, např. *faremní* ‚vztahující se k farmě (ve významu 1); provozovaný, prováděný na farmě (ve významu 1)‘.²⁵

Vznikající ASSČ využívá odkazování pomocí číslice u „polysémního základového slova použitého ve slovotvorně motivovaném výkladu u sufixálních derivátů“ (Kochová, Opavská & Michalec, 2016: 89); viz např. výklad významu adverbia *abecedně* ‚podle abecedy 1 (souboru písmen jedné grafické soustavy), na

²⁵ V SN2 (2004: 20) se podobně „[v]ýklady slovních významů [...] dějí [mj.] formálním naznačením vztahu slova k slovu (slovům) významově základním (např. u přechýlených: **prezentátorka** přechýl. k prezentátor)“.

základě abecedního pořádku'. Adverbium *abecedně* ilustruje základní typ odkazů ve slovníkové definici užívaný v ASSČ, tj. kombinovaný odkaz, který je tvořen základovým slovem, číslem významu a sémantickou zkratkou v závorce; sémantická zkratka se z praktických důvodů neuvádí u derivátů odvozených od polysémnních adjektiv (Kochová, Opavská & Michalec, 2016: 89). Sekundárně se v ASSČ odkazuje pouze sémantickou zkratkou, bez číselného odkazu, viz např. první význam adjektiva *beznohý* '(o lidech a živočiších) jsoucí bez nohy nebo nohou (končetin)' (ibid.: 90). Primárně u přihnízdovalých přechýlených názvů, zdobnělin a opakovacích sloves je výklad podáván formou slovtvorného poukazu, „pokud se jejich významová struktura shoduje s významem základového slova, případně je oproti základovému slovu chudší“ (Kochová & Opavská, 2016: 69). Pokud má například zdobnělina či přechýlenina význam, který její základové slovo nemá, heslo není přihnízdoováno, ale je zpracováno samostatně (Neprašová, 2017; srov. též Buzássyová, 2008: 114), srov. např. výše uvedený heslový odstavec samostatně zpracovaného hesla *autičko* (viz 4.1).

4.4.2 Učební materiály

Sémantická dědičnost bývá tematizována i v učebních materiálech, především snad v učebnicích češtiny pro cizince. Je pochopitelné, že perspektiva takových příruček je vyloženě praktická. Učebním materiálům se zde tedy podrobněji věnovat nebudu; příklad praktických poznámek, které vycházejí ze slovtvorného kritéria pro odlišení různých lexíí, lze najít například v učebnici *Basic Czech III* (Adamovičová & Hrdlička, 2010: 152), kde se upozorňuje mj. na sémantické rozdíly mezi slovesy *vážít* a *vážít si*, resp. také se zde za slovesa odvozená od *váha* považují *vážít se* a *váhat*.

4.5 Sémantická dědičnost, slovtvorná motivace a sémantický transfer

V tomto oddílu se vracím ke konceptu sémantické dědičnosti z teoretičtější perspektivy a snažím se objasnit vztah mezi slovtvornou motivací a sémantickou dědičností (4.5.1) a vztah mezi sémantickou dědičností a transferem (4.5.2).

4.5.1 Vztah slovtvorné motivace a sémantické dědičnosti

Charakterizovat přesně povahu vztahu mezi slovtvornou motivací (v základech vymezenou v oddílu 3.3) a sémantickou dědičností není snadné. Domnívám se, že

nelze vyloučit možnost, že jde vlastně o různá pojmenování téhož jevu, která se však neliší pouze terminologicky, ale i svou perspektivou a některými východisky. Pokud by však šlo pouze o různá pojmenování téhož jevu, pak je třeba připustit, že tradiční chápání slovotvorné motivace vychází z předpokladu, že derivát dědí právě ty významy, které má slovo základové, souvisejícího dost možná s předpokladem kompozicionality, resp. prediktability (přinejmenším slovotvorného) významu derivátu (viz oddíl 3.4).

Patrně mylný předpoklad stejné míry sémantické kompozicionality u všech derivátů však zřejmě stojí v jádru tradičního pojetí slovotvorné motivace. Navzdory zdánlivé ekvivalenci výroků *slovo Y je motivováno slovem X* a *slovo Y dědí významy slova X* je tedy zřejmě přesnější domněnka, že tradičně je výrok *slovo Y je motivováno slovem X* ekvivalentní s výrokem *slovo Y dědí všechny významy slova X a nemá žádné významy, které by nemělo i slovo X*. Jak ale bylo naznačeno, to je pouze jeden z možných vzorců či typů sémantické dědičnosti, vedle možného zúžení významového spektra (slovo Y dědí pouze některé významy slova X) a rozšíření významového spektra (slovo Y má alespoň jeden význam, který nezdědilo od slova X), případně též kombinace (např. slovo Y dědí pouze některé významy slova X, ale navíc má některé významy, které nedědí od slova X).

Dalo by se snad tvrdit, že slovotvorná motivace a sémantická dědičnost mohou působit v určitém smyslu proti sobě: Zatímco slovotvorná motivace „je jedním z najzávažnějších organizujících, systémotvorných principů v slovné zásobě“ (Furdík, 1993: 36), předběžně lze předpokládat, že sémantická dědičnost narušuje systematickosti motivace v tom smyslu, že se nezdá být „organizující“, ale spíše nahodilá. Ze slov s transparentní slovotvornou strukturou, jako je *cvičitel*, je pak jejich motivace (zde slovesem *cvičit*) obvykle víceméně zřejmá, rozsah sémantické dědičnosti oproti tomu nemá jasný formální korelát (tj. nic ve formě substantiva *cvičitel* nenaznačuje, které významy slovesa *cvičit* derivát dědí). To, jestli je sémantická dědičnost (ne)systematická (v tom smyslu, že by deriváty např. pravidelně dědily pouze základní významy slov základových), zatím není možné s jistotou posoudit (viz však závěry páté, ale především šesté kapitoly). V určitém ohledu nicméně výše uvedené tvrzení, že sémantická dědičnost slovotvornou motivaci „narušuje“, zastírá to, že z (meta) lingvistického hlediska

koncept sémantické dědičnosti popis slovotvorné motivace spíše zpřesňuje, zjemňuje.

4.5.2 Vztah sémantického transferu a sémantické dědičnosti

Sémantická dědičnost i sémantický transfer úzce souvisejí s motivací. Sémantický transfer se zakládá na sémantické motivaci (srov. např. Němec, 2009: 203), tvoření nových slov se pak zakládá na motivaci slovotvorné (viz 3.3). Základní význam slova *koruna* tak například sémanticky motivuje další významy tohoto slova (níže uvádím pro zjednodušení pouze šest vybraných významů podle SSČ): např. významy 2, 3 a 4 zřejmě vznikly sémantickým transferem na základě metonymie, zatímco význam 5 vznikl sémantickým transferem na základě metaforu (srov. Čermák, 2011: 38):

koruna

1. kruhová ozdoba hlavy jako odznak panovnické hodnosti;
2. panovnická hodnost: *ucházet se o českou korunu*;
3. království: *země Koruny české*;
4. jednotka měny; platidlo této hodnoty: *česká koruna*; *kovová koruna*;
5. rozvětvená část stromu: *košatá koruna jabloně*;
7. bot. vnitřní květní obal (zprav. barevný)

Slovo *koruna* pak slovotvorně motivuje deriváty prvního stupně, např. substantivum *korunka*, adjektiva *korunový* a *korunní* a sloveso *korunovat*; srov. výklady podle SSČ:

korunový zprav. k 4: *korunová měna*

korunní

1. ke koruna 3, 7: *korunní země, statky*;
2. *korunní svědek* hlavní, přední 2

korunka

1. zdrob. ke koruna 1, 5;
2. expr. koruna 4: *střádat korunku ke korunce*;
3. co se podobá korunce 1: zool. péřová ozdoba na hlavě někt. ptáků;
4. část zubu vyčnívající z dásní; její umělá náhrada: *zlatá korunka*

Deriváty prvního stupně mohou dále motivovat deriváty druhého stupně: např. *korunka* motivuje adjektiva *korunkatý* a *korunkový*. Přídavné jméno *korunkatý* se podle korpusu syn2015 používá pouze ve významu korespondujícím lexii *korunka*₃ (spojení *páv korunkatý*, *čejka korunkatá*, *křepel korunkatý*, ale také *želva korunkatá*), což odpovídá výkladu adjektiva v SSJČ. Přídavné jméno *korunkový* se v korpusu syn2015 objevuje

a) ve významu, který odpovídá lexii *korunka*₄ (*zlomeniny korunkové části horních zubů*; *korunkové nástavby*; *korunkový kompozit*);

b) ve spojeních *korunkový uzávěr*, *korunková zátka* a *korunkový otvírák*; adjektivum je zde zřejmě motivováno metaforicky, dědí tedy význam *korunka*₃, který vznikl sémantickým transferem na základě metaforu od významu *korunka*₁, motivovaného významem *koruna*₁;

c) ve spojeních *hlízy do nich kladte korunkovou částí a nad ním na korunkovém okraji paznehtu začíná růst srst*.

Tato užití adjektiva *korunkový* by mohla být motivována rysem ‚pozice nahoře‘, který je zřejmě přítomen už v sémantice významu *koruna*₁; odtud je přenášén i na významy další a dost možná dává vzniknout významu *korunní*₂ ve spojení *korunní svědek*.²⁶

Následující schéma zjednodušeně naznačuje vztah mezi sémantickým transferem (naznačen výběrově modrými šipkami), slovotvornou motivací (naznačena černými šipkami) a sémantickou dědičností (naznačena červenými šipkami). Schéma je pochopitelně poněkud reduktivní.

²⁶ Vymezení významu spojení *korunní svědek* se však zdá být komplikovanější; spojení se zřejmě používá ve významu ‚důležitý, zásadní svědek‘, ale také v terminologickém významu ‚spolupracující obviněný‘ (srov. Trmal, 2010: 5; Krutílková, 2017: 19).

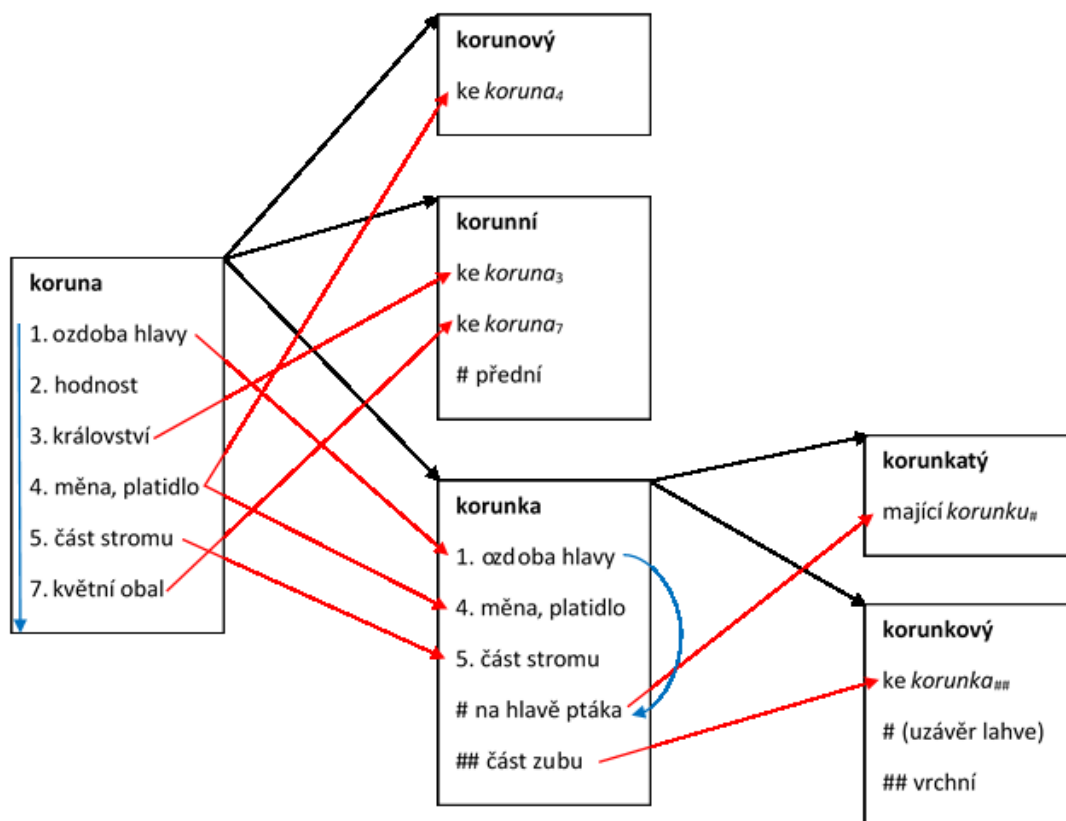

Schéma 6: Motivace, sémantický transfer a sémantická dědičnost

4.6 Rozšíření konceptu sémantické dědičnosti

Koncept sémantické dědičnosti v pojetí L. Bauera a S. Valery (2015) se mi zdá vhodné rozšířit ve třech ohledech: rozlišením strukturního a procesuálního aspektu sémantické dědičnosti, rozlišením „lokální“ a „globální“ sémantické dědičnosti a rozpracováním základních typů sémantické dědičnosti.

Jak už bylo naznačeno výše, považuji za žádoucí rozlišit strukturní a procesuální aspekt sémantické dědičnosti (viz 6. kapitola).

Vedle toho by však mohlo být přínosné rozlišit (z poněkud odlišné perspektivy) též „běžnou“ sémantickou dědičnost mezi derivátem a slovem základovým od dědičnosti „globální“ mezi derivátem libovolného stupně a základním slovem celého slovotvorného hnízda. V řadě *krev* > *krevní* > *krevně* je tak z pohledu sémantické dědičnosti relevantní vztah mezi slovy *krev* a *krevní* a vztah mezi slovy *krevní* a *krevně*; z pohledu globální sémantické dědičnosti by pak byl v centru pozornosti vztah mezi slovy *krev* a *krevní*, ale především nepřímý vztah mezi slovy *krev* a *krevně*. Ve snahách o popis sémantické dědičnosti by podle mého názoru měla být v úvahu brána i globální sémantická dědičnost (viz 5.4.3),

neboť pouze tak se lze přiblížit komplexitě jazyka tak, jak je užíván, a zahrnout do popisu složitější vztahy, jako je polymotivace (srov. 3.3).

L. Bauer a S. Valera (2015) pracují se třemi možnými vzorci či typy sémantické dědičnosti (viz 4.1); derivát má stejné sémantické spektrum jako základové slovo, nebo má méně významů než základové slovo, nebo má navíc významy, které základové slovo nemá. Jak už bylo naznačeno dříve, zdá se mi adekvátnější postulovat dvě dimenze, na jejichž základě lze deriváty rozdělit nikoliv do tří, nýbrž do pěti skupin:

- a) derivát buď dědí všechny významy základového slova (úplná dědičnost), nebo dědí pouze některé významy základového slova (částečná dědičnost), nebo nedědí žádný význam základového slova (nulová dědičnost);
- b) derivát buď má, nebo nemá nový význam, který základové slovo nemá (nulová dědičnost nutně implikuje, že derivát má nový význam, proto hovořím o pěti, nikoliv o šesti skupinách derivátů).

V určitém smyslu má samozřejmě každý derivát nový význam; kritériální je zde nicméně to, zda má paralelní význam i základové slovo, nebo ne. Například slova *řasenka* a *tvářenka* z mého pohledu nemají nový význam, který by nemělo i základové slovo; *řasenka* dědí význam *řasa*₁ a *tvářenka* dědí význam *tvář*₁, nový význam derivátů ‚kosmetický přípravek‘ lze zřejmě připsat slovotvorné konstrukci, resp. morfému *-enka*, a proto z pohledu sémantické dědičnosti *řasenka* a *tvářenka* nemají nový (tj. nezděděný) význam. Naopak například sloveso *pyskovat* má nový význam, srov. následující doklady z korpusu syn v6:

- (1) *Sem tam doma nějakou zedničinu udělá, aby máma **nepyskovala**...*
- (2) *A to jsem ještě **pyskovala**, jak je to drahé.*
- (3) *Kdo to nikdy nezažil, ať **nepyskuje**.*

Ačkoliv užívání slova *pysk* se někdy významu slovesa *pyskovat* může blížit (srov. následující příklad), domnívám se, že *pysk* nemá význam, který by byl paralelní významu slovesa *pyskovat*.

- (4) Dalibor_221: *a nenechaj tě to doříct*
Hedvika_220: *já to chci doříct!*

Erika_223: *jo!*

Radomír_222: *a jako NJ je –*

Erika_223: *Esterka*

Hedvika_220: *tak jako – držte frasny už!*

Erika_223: *no jasně, držíme pysky* (oral v1)

4.7 Východiska empirické části práce

Vzhledem k tomu, že (přínejmenším) v české lingvistice nebyla sémantické dědičnosti věnována soustavnější teoretická pozornost, musím zde rezignovat na formulaci rigorózních hypotéz, které by vycházely z odborné literatury. Přesto je například možné introspektivně předpokládat, že (jde-li o první dimenzi, viz 4.6) častější by mohla být situace, kdy derivát nedědí všechny významy základového slova (srov. např. případ adjektiv *korunní* a *korunový*, vzpomínaný v oddílech 1.2, 4.3 a 4.5.2). Na základě výkladu o onomaziologických kategoriích (viz 3.2) by se snad dalo očekávat, že významy základového slova jsou zachovány v derivátech utvořených na základě transpozice lépe než v derivátech utvořených na základě modifikace; u těch se pak nejspíš dá očekávat vyšší míra sémantické dědičnosti než u slov utvořených na základě mutace. Při modifikaci a transpozici z jejich podstaty nemůže docházet k nulové dědičnosti.

Pokud jde o druhou dimenzi (viz 4.6), vznik nových významů by mohl být nejpravděpodobnější u mutace, zatímco u transpozice by mohl být pravděpodobný nejméně. Krom toho lze intuitivně očekávat, že s narůstajícím stupněm derivace by mohla klesat míra zachování významů základního slova celého slovotvorného hnízda (resp. míra globální sémantické dědičnosti, srov. 4.6); pokud tomu tak je, dalo by se například čekat, že adverbium *zubovitě* (derivát druhého stupně) dědí menší výsek sémantického spektra slova *zub* než adjektivum *zubovitý* (derivát prvního stupně).

Především na základě studie L. Bauera a S. Valery (2015; viz 4.1) pak lze formulovat řadu otázek, na něž je možné hledat odpověď. V páté a šesté kapitole se tedy pokusím o konfrontaci výše naznačených předpokladů s empirickými daty, na jejichž základě bych chtěl zjistit

- a) jak často derivát (ne)dědí celé sémantické spektrum základového slova
- a jak často (ne)má derivát nový význam, který základové slovo nemá;

- b) jaká je obecně míra sémantické dědičnosti (tj. poměr počtu významů derivátu a základového slova; srov. přesnější vymezení míry sémantické dědičnosti v oddílu 5.4.2);
- c) zda lze zjistit rozdíly v chování substantiv, adjektiv, sloves a adverbíí;
- d) zda lze zjistit rozdíly mezi mutací, modifikací a transpozicí;
- e) zda lze zjistit rozdíly v závislosti na stupni derivace;
- f) zda lze zjistit rozdíly v závislosti na volbě sufixu;
- g) zda lze zjistit rozdíly mezi jednotlivými slovotvornými hnízdy;
- h) do jaké míry se v derivátech různého typu zachovává centrální význam základního slova celého hnízda (tj. jaká je obecně míra globální sémantické dědičnosti);
- i) zda (a jak často) se v češtině objevují případy nespojitě (discontinuous) dědičnosti „ob derivát“, při níž má ve slovotvorné řadě $a > b > c$ derivát c význam, který jeho základové slovo b nemá, avšak jeho základové slovo a ano.

Vedle toho by bylo záhodno rozlišit strukturní a procesuální aspekt sémantické dědičnosti; o to se pokusím v šesté kapitole srovnáním nejfrekventovanějších derivátů se sufixem *-tel* a hapax legomen s tímž sufixem.

Při hledání odpovědí na výše naznačené otázky nejde pouze o popis sémantické dědičnosti v češtině; důležité jsou též možné implikace výsledků. Pokud by se totiž ukázalo, že lze vysledovat výraznou systematičnost v tom, jaké významy deriváty polysémních slov dědí (např. v závislosti na slovním druhu, stupni derivace či onomaziologické kategorii), nebo pokud by bylo zjištěno, že deriváty dědí primárně centrální významy polysémních základových slov, mohlo by to naznačovat, že je možné udržet alespoň „slabší“ předpoklad transparentnosti komplexních slov v následujícím vymezení: „In such an approach, it may be assumed that semantically transparent complex words are those whose constituents are used in one of their fundamental meanings.“ (Körtvélyessy, Štekauer & Zimmermann, 2015: 87)

Pokud by však popis sémantické dědičnosti na takovou systematickosti nepoukazoval, nebylo by zřejmě možné udržet ani předpoklad transparentnosti v této volnější formulaci, natožpak předpoklad transparentnosti ve striktnější formulaci spjaté s předpokladem kompozicionality, srov.: „Lieber [...] identifies semantic transparency and compositionality when suggesting that the meaning of a complex word is compositional if it is predictable as a sum of the meanings of its parts...” (ibid.) Jak jsem se snažil ukázat v oddílech 3.4 a 3.5, i bez hlubšího studia sémantické dědičnosti lze konstatovat, že takový předpoklad transparentnosti, kompozicionality a/nebo prediktability významu není obhájitelný; srov. například výše zmíněný příklad slova *medvíď* (viz 3.5.8). Podle PMČ (Karlík et al., 2012: 113) se při vytvoření tohoto slova význam základového *medvěd* „doplňuje přídatným znakem [...] nedospělosti“; předpokládá se tedy, že význam slova *medvíď* je transparentní a kompozicionální (*medvíď* \approx *medvěd* + rys NEDOSPĚLOST obsažený v sufixu -ě). Slovo *medvíď* však ve skutečnosti dědí pouze lexii *medvěd*₁, předpoklad transparentnosti a kompozicionality tedy není možné udržet.

5 Sémantická dědičnost při sufixaci od somatismů

5.1 Somatismy

K prvnímu pokusu o popis sémantické dědičnosti v češtině byla vybrána konceptuální oblast lidského těla, resp. lexikální pole zahrnující somatismy, tj. názvy částí lidského těla (srov. Čurdová, 2015: 7).²⁷ Je dobře známo, že somatismy jsou náchylné ke vzniku přenesených významů (např. Sweetser, 1991: 28–29; Song, 2009: 57; Tashi, 2010: 62); srov. též Čermákovy (2010: 68–69) poznámky o antropomorfizaci a somatických názvech (srov. *čelo stolu, noha stolu, bok lodi, tvář reality, hlava rodiny; ústí řeky, průčelí domu, ucho jehly, očko špendlíku* apod.). Jelikož dále víme, že v různých jazycích somatismy patří mezi frekventovaná slova (např. Ali, 2003: 175) a že frekvence slova obvykle koreluje s velikostí jeho slovotvorného hnízda (např. Moscoso del Prado Martín et al., 2005: 496) a zároveň s počtem jeho významů (viz 2. kapitola), lze se domnívat, že somatismy a jejich slovotvorná hnízda poskytují pro popis sémantické dědičnosti vhodný zdroj dat. Zároveň je ovšem třeba mít na paměti, že právě kvůli této vhodnosti nemusí jít o slova (proto)typická (frekvence není nutným indikátorem prototypičnosti, srov. Taylor, 2015: 568).

5.2 Metodologie

5.2.1 Výběr slovotvorných hnízd

Za účelem výběru omezeného počtu slovotvorných hnízd jsem nejprve introspektivně sestavil seznam polysémních somatismů v širokém smyslu (tj. zahrnul jsem i slova jako *krev*) a doplnil jej o všechna hesla, v jejichž výkladu je v SSJČ nebo SSČ použit výraz *orgán* či *končetina* nebo spojení *část těla* a která lze považovat za somatismy. Při dalším rozšiřování seznamu jsem přihlížel k vybraným heslovým odstavcům ve 2. dílu *Českého slovníku věcného a synonymického* (Haller, 1974) a v *Tezauru jazyka českého* (Klégr, 2007). Na seznam jsem nezařazoval somatismy odvozené (např. *chodidlo, mluvidla, konečník* či *podpaží*), aby bylo dosaženo určité heterogenosti vzorku; všechna

²⁷ Somatismy se soustavněji zabývá i „pražská kognitivní škola“ (Nagy, 2013: 44), resp. antropolingvistická „pražská kognitivně-kulturní škola“ (Čurdová, 2015: 4) při popisu tzv. jazykového obrazu světa; srov. např. Vaňková et al., 2005; Vaňková, 2012; Vaňková & Čurdová, 2014. Tato práce však příspěvkem k antropolingvistickému popisu jazykového obrazu světa není.

slova na seznamu jsou tedy neodvozená substantiva, která jsou (podle SSČ) polysémnní (tj. v jejich heslovém odstavci je uvedeno více významů číslovaných arabskými číslicemi). Lexikální jednotky, jejichž centrální lexie nelze považovat za somatismy, byly ze seznamu vyřazeny (např. *pánev, kříž, kořen*). Výsledný seznam zahrnuje následující lexémy (není vyloučeno, že některé somatismy splňující výše zmíněná kritéria byly opomenuty):

bok, brada, čelo, hlava, hrdlo, jazyk, jícen, kloub, koleno, krev, krk, kůže, loket, mozek, nerv, noha, nos, oko, orgán, palec, pata, páteř, paže, prsa,²⁸ prst, pusa, pysk, rameno, ruka, řasa, slza, srdce, trup, tvář, ucho, ústa, útroby, vlas, vous, záda, zub, žebro, žíla

V seznamu byla původně i slova *pás, ňadro* a *plíce*. Slovo *pás* (se základním významem ‚nejušší část lidského těla nad boky‘, SSČ) je homonymní se slovem *pás* se základním významem ‚pruh látky, kůže ap. ovinutý ve výši pasu‘ (SSČ), s maskuliny *pas* ‚úřední průkaz opravňující k něj. činnosti‘ (NASCS) a *pas* ‚příhrávka‘ (NASCS) a s neutrem *pas* [pa] se základním významem ‚tan. krok‘ (NASCS). Důvodem pro vyřazení hnízda *pás* byla především tato homonymie, která se týká i derivátů (srov. např. různé významy adjektiva ve spojeních *pásový opar, pásová výroba, pasová kontrola, pasové kalhotky*) a která výrazně znesnadňovala už samotnou identifikaci toho, zda např. právě adjektivum *pásový* (případně *pasový*) patří do slovotvorného hnízda somatismu *pás*. Důvodem pro vyřazení hnízd *ňadro* a *plíce* byla jednak vysvětlitelnost jejich polysémie tzv. aktivními zónami (viz 2.4; srov. SSJČ, podle kterého *plíce* není polysémnní), jednak nemožnost spolehlivě rozlišit jednotlivé (ve slovnících postulované) významy těchto slov v jejich derivátech.

5.2.2 Výběr derivátů

Ke každému z výše uvedených somatismů jsem introspektivně doplnil sufixální deriváty; nezařazoval jsem slova, která jsou utvořena jinak než sufixací, např.

²⁸ Slova *prs* (příp. *prso*) a *prsa* jsou mj. v souladu s lexikografickým popisem považována za dva lexémy; lexém *prs* není podle SSČ polysémnní, a proto byl ze seznamu vyřazen. U derivátů typu *prsní* pak může vyvstávat otázka, zda jde o derivát substantiva *prs*, nebo o derivát substantiva *prsa*. Vzhledem k výkladům typu ‚týkající se prsou n. prsu‘ (SSJČ) zde vycházím z předpokladu, že je možné taková odvozená slova za deriváty substantiva *prsa* považovat.

reflexivizací (*zubit se, nervovat se*) a konverzí v užším smyslu (*zubatá* ,expr. smrt‘), včetně zpodstatnělých nomenklaturních označení čeledí (*pyskounoviti*).²⁹ Seznam derivátů jsem rozšířil na základě *Bázového morfemického slovníku češtiny* (Šiška, 2005) a na základě heslářů PSJČ, SSJČ, SSČ, NASCS, CSN, SN1, SN2 a FSC, hesláře lexikálního standardu³⁰ a hesláře neologické databáze Neomat³¹ (k 5. červenci 2018). Seznam jsem dále doplnil na základě bohaté lexikální databáze českých derivátů DeriNet³² (srov. Ševčíková & Žabokrtský, 2014; Žabokrtský et al., 2016); v této databázi je možné najít řadu odvozených slov, která v jiných výše zmíněných zdrojích nejsou zachycena (to je mj. případ derivátů *hlavičkářka*, *hlavičkářsky* či *hlavičkářskost* v následujícím příkladu), srov. např. slovotvorné hnízdo slova *hlava*:

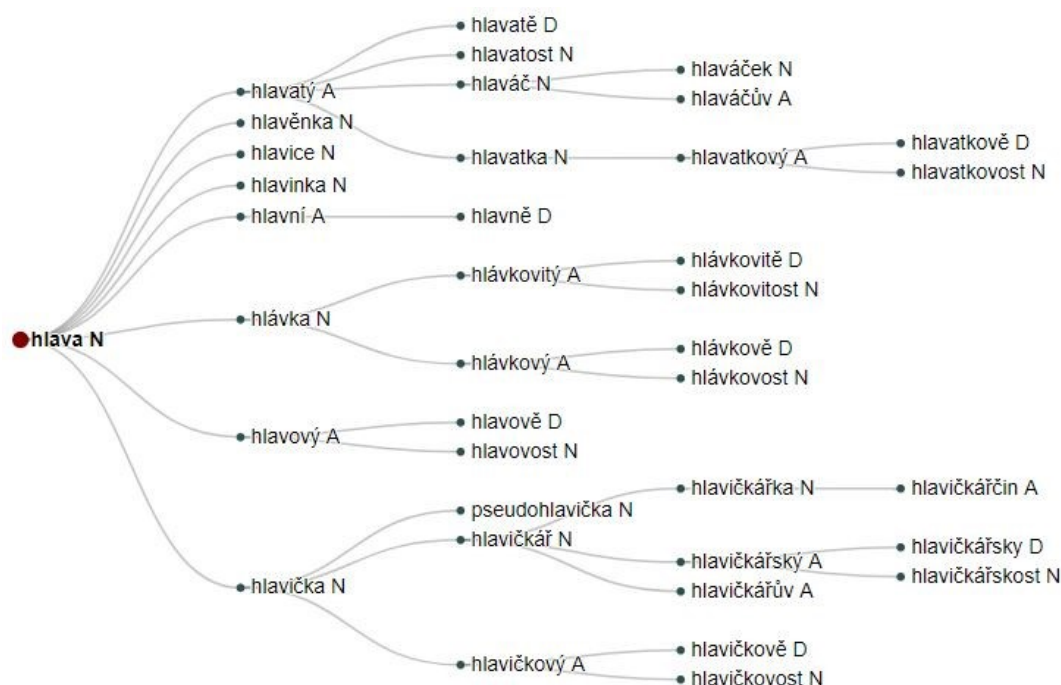

Schéma 7: Slovotvorné hnízdo slova *hlava* v databázi DeriNet

Kombinace různých zdrojů se ukázala být plodná; z příkladu slova *hlava* by se mohlo zdát, že práce s výše uvedenými slovníky a hesláři byla zbytečná. U slova

²⁹ Derivát *ručková* jsem však zařadil, protože jej nechápu jako výsledek konverze adjektiva v substantivum, ale jako derivát od slovesa *ručkovat*.

³⁰ „Heslář lexikálního standardu vznikl v ÚJČ AV ČR, v. v. i., v 70. letech 20. stol. jako interní pracovní materiál pro úkol, který dále nepokračoval; je zachován jako rukopis bez uvedení autorů a bez datace.“ (Lexiko, dostupné z <http://lexiko.ujc.cas.cz/texts/lex_stand.html>)

³¹ Dostupná z <<http://www.neologismy.cz>>.

³² Dostupná z <<http://ufal.mff.cuni.cz/derinet>>.

hrdlo však například DeriNet zachycuje pouze deriváty *hrdélko*, *hrdlový*, *hrdlově* a *hrdlovost*, zatímco v dalších zdrojích lze dohledat například i deriváty *hrdelní*, *hrdelný*, *hrdelnice* a *hrdelénko* (poslední v PSJČ označeno jako málo užívaný výraz).

Při řešení některých dílčích problémů souvisejících s určením toho, zda z primárně synchronního hlediska určité slovo patří do jistého slovotvorného hnízda, nebo ne, jsem se často opíral právě o DeriNet. Ačkoliv lze tedy například slova *bradavka* a *bradavice* chápat jako deriváty slova *brada* (srov. Šimandl et al., 2016: 107–108), na základě svého subjektivního dojmu jejich sémantické vzdálenosti od slova *brada* jsem je v souladu s DeriNetem považoval za slova neodvozená, resp. nezařadil jsem je (a jejich deriváty) do slovotvorného hnízda slova *brada*. Podobně jsem například nezařadil adjektivum *nervózní* a jeho deriváty do hnízda slova *nerv* (srov. též Rejzek, 2001: 408–409) a substantivum *hrdlička* a jeho deriváty do hnízda slova *hrdlo*; viz též poznámka ke slovu *hrdlička* ve *Slovníku afixů* (dále SIAf; Šimandl et al., 2016: 240). Snažil jsem se postupovat konzistentním způsobem, avšak některé případy vyžadovaly individuální posouzení; například slovo *jazyk* jsem pro evidentní sémantickou souvislost do hnízda slova *jazyk* zařadil, ačkoliv slovotvorný status slova *jazyk* je poněkud nejasný (Šimandl et al., 2016: 620) a v DeriNetu je slovo *jazyk* zpracováno jako základové. Podobně jsem například do hnízda slova *krev* zařadil *krevel* (srov. však Rejzek, 2001: 312); oporou mi bylo opět především to, že mezi těmito slovy vnímám zřejmou sémantickou spojitost, ačkoliv podle SIAf (Šimandl et al., 2016: 177) jsou slova se sufixem *-el* často počítována jako sémanticky neprůhledná.

Od DeriNetu jsem se však v několika případech odchýlil – vždy na základě své subjektivní introspekce (zásadním kritériem pro mě byla velice silná sémantická souvislost), ale zároveň s oporou ve SIAf a dalších pracích. Například u slova *krk* DeriNet uvádí pouze deriváty *krček*, *krčkový*, *krčkově* a *krčkovost*; ke slovu *krkat* je pak přiřazena celá řada derivátů různého stupně, např. *krkavice* („největší krční tepna“, SSČ). Sloveso *krkat*, substantivum *krkavice* – podle SIAf (Šimandl et al., 2016: 107) derivát slova *krk* – a další slova jsem (DeriNetu navzdory) zařadil do hnízda slova *krk* (srov. též Rejzek, 2001: 313). Podobně jsem například slova *vousatý*, *prsten*, *vlásenka*, *nervatura*, *rukáv* či *rukavice* (v DeriNetu zpracovaná

jako základová) považoval v souladu se SIAf³³ a jinými pracemi za odvozená od slov *vous, prst, vlas, nerv* a *ruka*.

Obzvlášť v případě názvů rostlin či živočichů někdy záviselo (ne)zařazení slova na mimojazykových znalostech. Nebyl jsem si například jistý, zda lze bezpečně považovat *ušeň* za derivát slova *ucho* (srov. Šimandl et al., 2016: 181), avšak vzhledem k potenciální metaforické motivovanosti na základě tvaru těla tohoto měkkýše a vzhledem k tomu, že tento měkkýš bývá někdy označován též jako „ucho sv. Petra nebo mořské ucho“ (Battelli et al., 2014: 10), *ušeň* jako derivát slova *ucho* chápu. Jako deriváty jsem naopak nezařadil např. *rukojet'* a *rukojmi*, jednak proto, že jde diachronně o kompozita (Rejzek, 2001: 549), jednak (a především) proto, že zakončení *-ojet'* či *-jet'* se neobjevuje v dalších slovech, a tak není zřejmé, zda by bylo oprávněné považovat tento element za sufix (totéž platí pro *-ojmi* či *-jmi*; *-jmi* ve slově *přijmi* evidentně nelze považovat za sufix).

Jak může být patrné z některých příkladů výše, v rozsáhlém výsledném seznamu se samozřejmě objevily deriváty, které nejsou vyloženy v žádném výkladovém slovníku češtiny, ale především slova, která nejsou doložena v korpusu syn v6, ba dokonce ani na internetu, např. *hlavičkářskost*. Proto jsem ze seznamu vyloučil všechny deriváty, které nejsou v korpusu syn v6 doloženy v nepropriálním³⁴ a nemetalingvistickém užití alespoň ve třech různých textech (tato hranice je víceméně arbitrární, ale zároveň bere v potaz to, že na základě alespoň tří dokladů by mělo být možné posoudit význam slova, resp. jeho ustálenost).

Ve dvou případech jsem na požadavek tří dokladů rezignoval: adverbium *kolenovitě* je v korpusu syn v6 doloženo třikrát, adjektivum *kolenovitý* pouze dvakrát, přesto jsem jej do popisu zahrnul. Podobně je adjektivum *uchatý*

³³ Viz heslové odstavce sufixů *-atý* (Šimandl et al., 2016: 103–104), *-en* (ibid.: 180–181), *-enka* (ibid.: 186–188), *-ura* (ibid.: 598–600), *-áv* (ibid.: 105) a *-avice* (ibid.: 107).

³⁴ Vlastní jména jsem chápal široce; nezařadil jsem tedy například derivát *zubáček*, protože se objevuje v korpusu syn v6 čtyřikrát, z toho však třikrát v pseudozoonymu *Králíček zubáček*. Slovo *Hlavák* s velkým počátečním písmenem jsem chápal propriálně, ale vzhledem k vysokému počtu dokladů podoby *hlavák* a k častým spojení typu *pražský hlavák*, *nymburský hlavák* apod. považuji slovo *hlavák* za apelativum, a proto jsem jej mezi popisované deriváty zahrnul.

doloženo pouze dvakrát (vedle adjektiva *ušatý*), sloveso *uchatit*³⁵ je doloženo pětkrát, proto jsem zahrnul obě slova. V obou případech (*kolenovitý*, *uchatý*) bylo motivací pro upuštění od požadavku tří dokladů jednak to, aby byla do popisu zahrnuta celá slovotvorná řada, jednak to, že oba tyto deriváty se (i v dokladech z internetu) konzistentně objevují s ustáleným významem, srov. např. internetové doklady *uchatý oprýskaný plecháček*, *uchatý pohár*, případně též na internetu časté spojení adjektiva se slovem *květináč* nebo např. doklad *Byl ušatý, vlastně uchatý. Navrch zelený, uvnitř bílý... (o hrnci)*.³⁶ V analogických případech, kde však střední člen (např. *žebratý* v řadě *žebro > žebratý > žebratka*) není v korpusu syn v6 doložen vůbec, jsem takový derivát v souladu s požadavkem tří dokladů nezařazoval a např. slovo *žebratka* jsem zařadil jako derivát druhého stupně, ačkoliv derivát prvního stupně – *žebratý* – jsem nepopisoval (jeho existence je však doložena například v novočeském lexikálním archivu a z dokladů je možné dovodit význam).

Za zmínku stojí to, že při vyhledávání derivátů v korpusu je třeba pamatovat na možné nedostatky lemmatizace; pokud například vyhledáváme v korpusu syn v6 lemma *zadkový*, najdeme pouze jeden doklad (*zadkový tanec*), ale vhodnější dotaz (např. *zadkov.**) odhalí, že v korpusu je dokladů tohoto adjektiva více, a proto adjektivum splňuje podmínky pro zařazení mezi popisované deriváty. Na základě textových nedostatků v korpusových textech jsem pak ze seznamu některá slova vyřadil; mezi popisovanými deriváty se tak například neobjevuje substantivum *hlaví* ‚(u sloupu) hlavice‘ (SSJČ), neboť jeho doklady v korpusu lze spolehlivě považovat za doklady adjektiva *hlavní* s neopraveným překlepem. Další podobné případy zahrnovaly *krčně* (ve třech ze čtyř dokladů zcela jednoznačně *krčmě* s překlepem) či *jazyčný* (ve všech případech textově vadné doklady složených adjektiv typu *německojazyčný*).

Vedle toho jsem některé deriváty vyřadil také z poněkud odlišného důvodu: na základě jejich homonymie. Nezahrnul jsem například substantivum *patovost*

³⁵ Čtyřikrát je doložen tvar *uchatí*, jednou infinitiv *uchatit*, srov. např. *Syrový výrobek, kupříkladu džbáněk, se nechá malinko zatuhnout a pak se takzvaně uchatí. Prostě, dolepí se na něj ouško...* (syn v6).

³⁶ Dostupné z <<http://www.predskolaci.cz/pohadka-o-mem-hrnci-v-kredenci/15366>> (citováno 8. července 2018).

(např. *patovost vzniklé situace*), odvozené od homonymního adjektiva *patový* (< *pat*), nikoliv (< *pata*) – to se týká i adverbia *patově* (naopak adjektivum *patový* bylo v materiálu ponecháno, neboť se vzácně objevuje i ve spojení typu *patová část* (ponožky), *patový kloub* či *patová kost*). Některé deriváty, které jsem zahrnul, jsou homonymní se slovy neodvozenými od somatismů, na což je při výběru derivátů (na základě jejich frekvence) a následně při popisu jejich významu třeba pamatovat; srov. např. *vlasovec* I ‚cizopasný hlíst vlasovitého těla‘ (SSJČ) vs. *vlasovec* II ‚(za 2. světové války) příslušník voj. jednotek z rus. emigrantů a kolaborantů bojujících po boku nacistů (pod generálem Vlasovem)‘ (SSJČ).

Na základě práce s korpusovými daty jsem seznam derivátů také doplňoval; např. slovo *nerváček* v seznamu původně nebylo, ale v korpusu syn v6 lze najít 35 dokladů této zdobněliny, a proto jsem ji na seznam přidal. Přehled všech slov, se kterými jsem ve výsledku dále pracoval, uvádí následující tabulka, v níž jsou deriváty rozděleny podle stupňů derivace. (Pochopitelně není vyloučena možnost, že jsem nějaký derivát opomenul.)

Deriváty	1. stupně	2. stupně	3. stupně	4. stupně
<i>bok</i>	<i>bokový, boční – bočný, bůček, bokovina, bokovnice</i>	<i>bokovka, bokovky, bočně, bočnice, bočník, bůčkový</i>	<i>bočnicový</i>	
<i>brada</i>	<i>bradka, bradička, bradový, bradatý, bradáč, bradýř</i>	<i>bradkatý, bradatice, bradýřka, bradýřský</i>		
<i>čelo</i>	<i>čelní, čelný, čelový, čílko, čeličko, čelba, čelenka</i>	<i>čelně, čelník, čelovka, čelenkový</i>		
<i>hlava</i>	<i>hlavní, hlavový, hlavatý, hlaváč, hlavička, hlavinka, hlavěnka, hlavice, hlaviště, hlavoun, hlávka, hlavák, hlavačka, hlavnička</i>	<i>hlavně, hlavník, hlavatec, hlavatka, hlavatice, hlaváček, hlaváčovitý, hlavičkový, hlavičkář, hlavičkovat, hlavicový, hlávkový, hlávkovitý</i>	<i>hlavičkově, hlavičkářka, hlavičkářský, hlavičkování, hlavičkováný, hlávkovitě</i>	
<i>hrdlo</i>	<i>hrdelní, hrdelný, hrdélko – hrdýlko, hrdlový</i>	<i>hrdelně</i>		
<i>jazyk</i>	<i>jazykový, jazýček, jazylka, jazykovitý, jazykář</i>	<i>jazykově, jazykovost, jazykovka, jazýčkový, jazýčkovitý, jazylkový, jazykovitě, jazykářka</i>		
<i>jícen</i>	<i>jícní, jícnový</i>			
<i>kloub</i>	<i>kloubní, kloubový, kloubovitý, kloubnatý, kloubek, kloubit, kloubák</i>	<i>kloubně, kloubově, kloubovitě, kloubnatka, kloubeček</i>		
<i>koleno</i>	<i>kolenní, kolenový, kolenatý, kolenovitý, kolénko – kolínko, kolenec, kolenář,</i>	<i>kolenovitě, kolénkatý, kolínkový, kolénkovitý</i>		

Deriváty	1. stupně	2. stupně	3. stupně	4. stupně
	<i>kolenačky</i>			
<i>kev</i>	<i>kevní, krevný, krvavý, krevnatý, krvácet, krvinka, krevel, krvák</i>	<i>kevně, krvavě, krvavost, krevnatě, krevnatost, krvácivý, krvácení, krvinkový, krevelový</i>	<i>krvácivost, krevelově</i>	
<i>krk</i>	<i>krční, krkatý, krček, krkoun, krčář, krkat, krknout, krkavice, krkovice</i>	<i>krčkový, krkounský, krkounství, krkanec, krkání, krknutí, krkací, krkající, krkavý, krkovička</i>	<i>krkovičkový</i>	
<i>kůže</i>	<i>kožní, kožař, kožka, kožený, koženka, kůžička, kožnatý</i>	<i>kožně, kožařka, kožařský, kožařství, kůžkař, koženě, koženkový, kůžičkář, kůžičkový</i>		
<i>loket</i>	<i>loketní, loktový, loktík, lokýtek, loktař, loketník, loktovat</i>	<i>loktařka, loktařský, loktařství, loktařina, loktování, loktovačka</i>	<i>loktaření</i>	
<i>mozek</i>	<i>mozkový, mozkovitý, mozeček, mozkovna, mozkovice, mozkovník</i>	<i>mozkově, mozkovitě, mozečkový</i>		
<i>nerv</i>	<i>nervový, nervní, nervstvo, nervík, nervák, nervatura</i>	<i>nervově, nervně, nervnost, nerváček, nervačit</i>	<i>nervačení</i>	
<i>noha</i>	<i>nožní, nohatý, nožka, nožička, noženka, nohavice, nožisko, nohavky, nohec, noháč</i>	<i>nožně, nohatka, nožičkový, nožičkovat, nohavička</i>	<i>nohavičkový</i>	
<i>nos</i>	<i>nosový, nosatý, nosík,</i>	<i>nosově, nosovost, nosovka, nosatec,</i>	<i>nosatcovitý, nosatčík</i>	

Deriváty	1. stupně	2. stupně	3. stupně	4. stupně
	<i>nůsek, nosáč, nosák, nosař, nosan, nosec, nosál</i>	<i>nosatka, nosíček, nosánek, nosálice, nosálka, nosálí</i>		
<i>oko</i>	<i>oční, očko, očíčko – očičko, okatý, okáč, okoun, očitý, očař</i>	<i>očnice, očkový, okatě, okatost, okatec, okatice, okounek, okouník, okouní, okounovitý, očitě, očařka</i>	<i>očnicový, okouníček</i>	
<i>orgán</i>	<i>orgánek, orgánový, organismus</i>	<i>orgánově</i>		
<i>palec</i>	<i>paleček, palcový, paleční – palečný, palčák, palečnice, palečník</i>	<i>palcově, palčákový, palečnicový</i>		
<i>pata</i>	<i>patový, patní, patník, patka, patička</i>	<i>patníček, patníkový, patkový, patičkový</i>		
<i>páteř</i>	<i>páteřní, páteřový, páteřák</i>	<i>páteřně</i>		
<i>paže</i>	<i>pažní, pažba</i>	<i>pažbička, pažbař, pažbení</i>		
<i>prsa</i>	<i>prsíčka, prsní, prsový, prsatý, prsař</i>	<i>prsatice, prsatka, prsařka, prsařský</i>		
<i>prst</i>	<i>prstový, prstní, prstík, prsten, prstit, prsták, prstáky, prstec</i>	<i>prstíček, prstíkový, prstenový, prstenec, prsteník, prstýnek – prstének, prstáček</i>	<i>prstencový, prstenciček, prstýnkový, prstýnkovitý</i>	<i>prstencově, prstencovitě</i>
<i>pusa</i>	<i>pusina, pusinka, pusátko</i>	<i>pusinkový, pusinkovat, pusinečka</i>	<i>pusinkování, pusinkující</i>	
<i>pysk</i>	<i>pyskatý, pyskový, pyskoun, pyskovat</i>	<i>pyskování</i>		
<i>rameno</i>	<i>ramenní, ramenový,</i>	<i>ramenovka, ramenatě, ramenatost,</i>		

Deriváty	1. stupně	2. stupně	3. stupně	4. stupně
	<i>ramenatý, ramenáč, ramínko – raménko</i>	<i>ramínkový – raménkový</i>		
<i>ruka</i>	<i>ruční, ručka I, ručka II, ručička, ručinka, rukatý, ručák, rukáv, rukavice, ručník, ručit</i>	<i>ručně, ručnice, ručkový, ručkovat, ručkař, ručičkový, rukávek, rukávový, rukávec, rukávník, rukavicový, rukavička, ručníček, ručnickový, ručnickář, ručnickovina, ručitel</i>	<i>ručniční, ručkování, ručkovací, ručkovadlo, ručkováná, rukáveček, rukávníček, rukavičkář, rukavičkový, rukavičkárna, ručitelský, ručitelka, ručitelství, ručitelův</i>	<i>rukavičkářský, rukavičkářství, rukavičkárka, rukavičkářův</i>
<i>řasa</i>	<i>řasový, řasovitý, řasnatý, řasný, řasinka, řasička, řasenka, řasit, řasovka, řasovník</i>	<i>řasinkový, řasení, řasený, řasící</i>		
<i>slza</i>	<i>slzný, slzní, slzovitý, slzavý, slzička, slzečník, slzovka, slzák, slzivý, slzivka, slzet</i>	<i>slzavě, slzavost, slzičkový, slzivost, slzení</i>		
<i>srdce</i>	<i>srdcový, srdeční, srdečný, srdcovitý, srdčitý, srdnatý, srdcař, srdéčko, srdíčko, srdénko, srdcovka I</i>	<i>srdcově, srdcovost, srdcovnice, srdcovka II, srdečně, srdečnost, srdečník, srdečnice, srdcovitě, srdčitě, srdnatě, srdnatost, srdcařka, srdcařský, srdcařství, srdcařina, srdéčkový, srdíčkový, srdíčkovitý, srdíčkář, srdíčkovský</i>	<i>srdcařsky, srdíčkově</i>	
<i>trup</i>	<i>trupový</i>			
<i>tvář</i>	<i>tvářička, tvářinka,</i>	<i>tvářnost</i>		

Deriváty	1. stupně	2. stupně	3. stupně	4. stupně
	<i>tvářenka, tvářový</i>			
<i>ucho</i>	<i>ušní, ušatý, uchatý, ušák, ušoun, ucháč, ouško, ušisko, ušíčko, ušař, ušeň, ušanka</i>	<i>ušnice, ušatec, ušatka, uchatit, ušáček, ouškatý, ušařka, ušňový</i>		
<i>ústa</i>	<i>ústní, ústka, ústečka, ústnatý, ústenka, ústit</i>	<i>ústně, ústnost, ústnatost, ústí, ústění, ústící</i>		
<i>útroby</i>	<i>útrobní, útrobný, útrobí</i>			
<i>vlas</i>	<i>vlasový, vlasatý, vlasovitý, vlásek, vlasovec, vlasáč, vlasec, vlásenka, vlasina, vlášení</i>	<i>vlasově, vlasovka, vlasatě, vlasatec, vlasatice, vlasovitě, vlaseček, vlásčitý, vláskový, vláskovitý, vlasáček, vlásenkář, vlásenkový, vlásenkárna, vlásenkovitý, vlasečnice, vlásnička</i>	<i>vlásenkářka, vlásenkářský, vlásenkářství, vlásenkovitě, vlasečnicový, vlasečnicovitý</i>	
<i>vous</i>	<i>vousatý, vousáč, vousák, vousek, vousový, vousisko</i>	<i>vousatě, vousatec, vousatka, vousatice, vousatost, vousáčův, vouskatý</i>		
<i>záda</i>	<i>zádový, zadní, záď, zádička – zádička – zádečka, zadina</i>	<i>zadně, zadek, zadnice, zadák, záďový</i>	<i>zadkový, zadeček, zadnička, zadácký, zadákův</i>	<i>zadečkový</i>
<i>zub</i>	<i>zubní, zubný, zubový, zubař, zubák, zuban, zubatý, zubovitý, zoubek, zubec, zubáč, zubovina, zubisko, zubačka, zubárna</i>	<i>zubařův, zubařka, zubařský, zubařství, zubařina, zubatě, zubatost, zubatec, zubatka, zubatice, zubatina, zubovitě, zoubec, zoubkový, zoubkatý, zoubkovitý, zubačkový</i>	<i>zubařčin, zoubkovaný, zoubkování</i>	
<i>žebro</i>	<i>žeberní, žebernatý, žebrový,</i>	<i>žebernatka, žebrově, žebrovka, žebrovice,</i>		

Deriváty	1. stupně	2. stupně	3. stupně	4. stupně
	<i>žebrovitý, žebírko, žebrovi, žebrovat, žebrovník</i>	<i>žebrovitě, žebírkový, žebratka, žebrovaný, žebrování</i>		
<i>žila</i>	<i>žilný, žilní, žilnatý, žilka, žilník</i>	<i>žilně, žilnatě, žilnatost, žilnatina, žilnatka, žilkový, žilkovitý, žilkovatý, žilkoví, žilkovat, žilkovaný</i>	<i>žilkovaně</i>	

Tabulka 3: Popisované somatismy a jejich deriváty

Při identifikaci základového slova a stupně derivace jsem se v potenciálně problematických případech opíral především o SIAf, nicméně i ten v řadě případů připouští možnost dvojího řešení. Například slovo *čelenka* může být derivátem prvního stupně (*čelo* > *čelenka*, sufix *-enka*), ale snad také derivátem druhého stupně (*čelo* > *čelní* > *čelenka*, sufix *-ka*); příkláním se zde k prvnímu řešení, podobně *tvář* > *tvářenka* a *řasa* > *řasenka* (srov. Šimandl et al., 2016: 186–188).³⁷ Podobně např. slovo *čelník* ‚žel. příčný trámec, většinou železný, k němuž jsou připevněny podélné nosiče vozového spodku‘ (PSJČ) by mohlo být derivátem prvního stupně (*čelo* > *čelník*) i derivátem druhého stupně (*čelní* > *čelník*; k tomuto řešení se zde příkláním), srov. SIAf: „Jak je z uvedených příkladů patrné, je i u výrazů odvozených od sloves stanovení hranice mezi variantami *-ík* a *-ník* problematické.“ (Šimandl et al., 2016: 250) Podobně by například slovo *zubačka* ‚ob. ozubnicová dráha (žel.)‘ (SSJČ) mohlo být derivátem prvního stupně (*zub* > *zubačka*), nebo derivátem druhého stupně: snad *zubatý* > *zubačka*; není však jasné, proč by zde docházelo k alternaci *t – č*, srov. např. *placatý* > *placatka* (Šimandl et al., 2016: 307). Slovo *zubačka* zde tedy chápu jako derivát prvního stupně.

Slovo *srdcovka* se v tabulce objevuje dvakrát; jednou jako derivát prvního stupně, v kterémžto případě jde o botanické označení (např. *srdcovka nádherná*) se sufixem *-ovka* (srov. Šimandl et al., 2016: 453), jednou jako derivát druhého stupně. V tomto případě jde o univerbát s významem ‚srdcová záležitost‘ apod. Podobně se v tabulce dvakrát objevuje slovo *ručka* (jednou jako zdrobnělina slova *ruka*, tedy jako výsledek modifikace, jednou jako univerbát s významem ‚ruční brzda‘, který zde chápu jako výsledek mutace). Slova *srdcovka* a *ručka* lze zřejmě považovat za případy kosémie (viz úvod 2. kapitoly). Ačkoliv toto řešení nepovažuji za ideální, ostatní případy (kdy se daná slova neliší stupněm derivace nebo onomaziologickou kategorií) jsou zde pro zjednodušení chápány jako polysémní slova, např. *hlavák* ‚hlavní nádraží‘ a (snad) ‚hlavní obruč na sudu, matriční obruč‘.

Některá rozhodnutí, která se týkala více než jednoho konkrétního derivátu a z nichž tabulka č. 3 vychází, jsou do značné míry napadnutelná. Například

³⁷ Formálně podobné slovo *ušanka* zařazuji jako derivát slova *ucho*, ačkoliv jde o přejímku (Šimandl et al., 2016: 82; srov. Rejzek, 2001: 689).

deriváty typu *vousáč*, *bradáč* jsem zařazoval jako deriváty prvního stupně, tj. slova vzniklá sufixací od slov *vous*, *brada*, ačkoliv je běžné tato slova chápat jako utvořená od adjektiv typu *vousatý*, *bradatý* resufixací (např. Karlík et al., 2012: 109), resp. připouští se možnost paralelní motivace a fundace (Adam et al., 2017: 47).³⁸ K resufixaci (resp. transsufixaci) typu *zubař* > *zubák* (Čermák, 2011: 48) jsem přistupoval podobně; slova *zubař* i *zubák* jsem zařadil jako deriváty prvního stupně.

Deriváty typu *kloubit*, *nervačit* lze pojímat jako výsledek transflexe, tj. specifického tvoření kmenotvorným sufixem (Adam et al., 2017: 47); tato slovesa zde chápu jako sufixální deriváty prvního stupně (např. *kloub* > *kloubit*), resp. druhého stupně (např. *nerv* > *nervák* > *nervačit*). Slova, která mj. F. Čermák (2011: 48–49) a VAGSČ (Štícha et al., 2018: 1079) chápou jako tvořená konverzí v širším smyslu, např. *bočně* (< *boční*), zde chápu jako slova tvořená sufixací. Za komentář zde také stojí to, že jsem zahrnul individuálně posesivní adjektiva typu *rukavičkářův*, ačkoliv jejich tvoření lze – stejně jako tvoření adverbii konverzí v širokém smyslu – považovat za paradigmatické (ibid.), neomezeně produktivní (srov. Petr et al., 1986: 223), což může poukazovat na to, že morfémy jako *-ův* či *-ě* nejsou typickými derivačními sufixy (srov. Haspelmath & Sims, 2010: 93). (Caha & Medová (2009) dokonce považují adverbium za adjektivní morfologickou formu.) Pokud by se například ukázalo, že adverbia odvozená sufixy (či „adverbiální[mi] koncovk[ami]“, Štícha et al., 2018: 1079) nebo individuálně posesivní adjektiva na rozdíl od ostatních sufixálních derivátů obvykle plně dědí celé sémantické spektrum svého základového slova, tuto skutečnost by mohlo být možné považovat za další rys, který adverbiální sufixy a sufixy *-ův* a *-in* přibližuje flektivním koncovkám spíše než derivačním sufixům.

³⁸ Hlavním argumentem pro derivaci typu *hlavatý* > *hlaváč* spíše než *hlava* > *hlaváč* je zřejmě to, že sémanticky „je typ *hlaváč* bližší k *hlavatý* než *hlava*, protože *hlavatý* obsahuje již významový rys NÁPADNÝ VELKOU HLAVOU, který je podstatný i pro substantivum *hlaváč*“ (Dokulil, 1962: 111). To ovšem podle mého názoru není argument, který by vyvracel možnost paralelního odvození, mj. proto, že význam, který základové slovo nemá, se může paralelně vyvinout u slov, která zcela evidentně nejsou v přímém derivačním vztahu. Například adjektiva *krkatý* i *krkavý* lze užít ve významu ‚lakomý‘ (viz 7.4.3), ačkoliv *krk* takový význam nemá; že jedno z těchto adjektiv proto musí být odvozeno od druhého, bychom přesto netvrdili.

Vedle výše zmíněných typů derivátů jsem se také rozhodl zahrnout do popisu univerbáty. K tomu mě vedlo jednak to, že univerbizace „užívá [...] derivaci“ (Čermák, 2011: 194), a tedy i univerbáty jsou sufixálními deriváty, jednak to, že rozhodování, zda jde v konkrétních případech o univerbát, nebo ne, se mi zdá nezřídka poněkud arbitrární a subjektivní; např. F. Čermák (ibid.) uvádí slova *parták*, *fešák* jako příklady univerbizace (na základě cizího slova), ačkoliv SLAf uvádí tytéž deriváty jako příklady neuniverbizační sufixace (Šimandl et al., 2016: 68–70). Při hodnocení univerbátů se někdy odchylují od SLAf; ten (ibid.: 70) hodnotí např. *palčák* jako slovo odvozené od adjektiva (*palcová (rukavice) > palčák*), já toto slovo chápu jako fundované substantivem (*palec > palčák*), tedy jako odvozeninu prvního stupně (tím však nepopírám potenciálně možnou motivaci spojením *palcová rukavice* nebo adjektivem *palcový*).

Závěrem je namístě zmínit, že v tabulce jsou ve výčtu uvedeny všechny formy, které splnily výše naznačená kritéria; dvojice slov, která se zdají být hláskovými variantami, odděluji pomlčkou. Zásadním kritériem pro to, abych slova považoval za variantní, je jejich zaměnitelnost v jakémkoliv kontextu, a tedy i stejný význam a vlastně i stejné chování z hlediska sémantické dědičnosti. Například zdvojnásobiny *hrdélko* a *hrdýlko* jsou označeny jako varianty, neboť oba tyto deriváty dědí stejné významy slova *hrdlo* a jsou víceméně zaměnitelné (ovšem s možnými dopady, mj. stylistickými), srov. např. následující dvojice korpusových dokladů (syn v6):

(1) *slavík ten se nazpívá, div hrdélko mu stačí*

(2) *jeden vyrážel z hrdýlka píp, píp*

(3) *tekutina dopadala kapka po kapce z úzkého hrdélka lahvičky do prstenu*

(4) *abychom si dali lahvičku toho německého piva s hrdýlkem ve staniolu*

Oproti tomu jsem například dříve komentovanou dvojici adjektiv *ušatý*, *uchatý* na základě jasné sémantické rozrůzněnosti za varianty nepovažoval. Stejně tak jsem za varianty nepovažoval například adjektiva *hrdelní* a *hrdelný*; ačkoliv jsou podle korpusových dat zaměnitelná ve spojeních typu *hrdelní/hrdelný hlas* a *hrdelní/hrdelné právo*, tato zaměnitelnost je zřejmě poněkud omezená, a navíc se netýká centrálního významu adjektiva *hrdelní*, které se objevuje ve spojeních *hrdelní vak*, *hrdelní žíla*, *hrdelní jamka* či *hrdelní lalok*, v nichž není adjektivum *hrdelný* v korpusu syn v6 doloženo. S ohledem na sémantickou dědičnost se tedy

adjektiva chovají lehce odlišně, proto jsem je popisoval jako dvě slova, nikoliv varianty jednoho slova. Motivace pro toto rozhodnutí je částečně jazyková (zmíněná odlišnost v sémantické dědičnosti), částečně technická (kdybych v už tak složitém popisu dat chtěl zachytit adjektiva jako varianty, nemohl bych uspokojivě popsat jejich zčásti odlišnou sémantiku). Pokud podmínky pro zařazení splnila pouze jedna varianta, v tabulce č. 3 je uvedena pouze tato varianta (např. podoba *kolénkový* je v korpusu syn v6 doložena pouze dvakrát, proto jsem ji do popisu – na rozdíl od častější varianty *kolínkový* – nezařadil). K tomu, že by žádná z variant nebyla doložena více než třikrát, ale existovaly by alespoň tři doklady obou variant dohromady, nedošlo.

5.2.3 Popis vybraných slov

U každého derivátu byly sledovány následující proměnné:

- a) slovotvorné hnízdo (např. *jazykově*: hnízdo *jazyk*) a počet významů výchozího slova (tím je např. zde slovo *jazyk* se šesti významy);
- b) základové slovo (např. *jazykově* < *jazykový*) a počet jeho významů (tři);
- c) slovní druh (např. *jazykově*: adverbium);
- d) sufix (např. *-ě*);
- e) stupeň derivace (např. *jazykově*: derivát druhého stupně);
- f) onomaziologická kategorie (např. *jazykově* vzniklo transpozicí);
- g) údaje o sémantice (viz dále).

Při určování onomaziologické kategorie jsem se opíral o tabulky F. Čermáka (2011: 200–223) a o přehled ve skriptech *Současný český jazyk: Lexikologie* (Mališ et al., 1997: 21–57). Od těchto zdrojů jsem se odchyloval pouze v odůvodněných případech; například *prstáček* není navzdory prvnímu dojmu zdrobnělinou slova *prsták*, významy těchto slov se značně liší, a proto jsem slovo *prstáček* označil za výsledek mutace, nikoliv modifikace. V případě, že mi tyto zdroje neposkytly dostatečnou oporu, jsem se spoléhal na vlastní intuici; to byl např. případ adverbia *kolenačky* ‚po kolenou‘ (SSJČ), např. *pustila se kolenačky do utírání celé podlahy* (syn v6); toto adverbium jsem považoval za výsledek mutace. Ačkoliv určování onomaziologických kategorií nepředstavuje u většiny derivátů zásadní problém, u polysémních derivátů vyvstává nepřekvapivý problém: zatímco např. lexie *rukávek* ‚krátký rukáv‘ (srov. např. *nápadité šaty*

s *decentními rukávky*) se zdá být utvořena na základě slova *rukáv* modifikací, *rukávek* jakožto označení plavecké pomůcky se zdá být utvořeno mutací. Slovo *rukávek* (a jemu podobné případy) jsem nicméně popsal jako výsledek modifikace, neboť další významy se dají chápat jako primárně sémanticky motivované (tj. utvořené na základě lexie, která vznikla modifikací), nikoliv jako motivované slovotvorně (tj. právě proto, že tyto významy vznikly spíše sémantickým transferem, nemá smysl říkat, že vznikly mutací z jiného slova). Toto řešení možná není ideální; jelikož ale anotace nevychází od jednotlivých lexii (což by pochopitelně vzhledem k zaměření na polysémii mohlo být vhodnější), nýbrž od lexémů, jde o nutný kompromis. (Kdybych data anotoval tak, aby jeden řádek tabulky odpovídal lexii, nikoliv derivátu, tabulka s daty by neobsahovala 626 záznamů, ale více než 2000 záznamů.)

Pro každou lexikální jednotku uvedenou v tabulce č. 3 (tj. 43 základových slov a 626 derivátů) jsem vytvořil sémantický popis; vycházel jsem primárně z konfrontace slovníků (je-li v některém dané slovo lexikograficky zpracováno) a korpusových dat (syn v6, případně sekundárně oral v1), při jejichž popisu jsem vycházel z analýzy významu slova v různých kontextech a z analýzy syntagmat, do nichž slovo vstupuje, kolokací a koligací (např. význam adjektiva *srdcový* ve spojeních se substantivy *záležitost, projekt, vztah, kapela* apod. nebo v příkladech typu *Jaká odrůda vína je vaše srdcová?* je charakteristický tím, že se spojuje s posesivy; srov. 1.2). Množství korpusových dokladů je u základových slov a také u řady derivátů nižších stupňů pochopitelně příliš vysoké na to, aby bylo možné všechny doklady analyzovat ručně; proto jsem se v případech, kde to bylo nutné, omezil na manuální analýzu náhodně vybraného vzorku minimálně 300 dokladů³⁹ daného slova, kterou jsem kombinoval s kvantitativní analýzou kolokátů, koligátů a typických syntagmat daného slova (to odpovídá běžné lexikografické praxi při práci na ASSČ). Přihlížel jsem také k distribuci slov v různých zdrojích; lze například spolehlivě předvídat, jaký význam má slovo *tvářenka* ve velké části svých dokladů, aniž by byly všechny tyto doklady ručně analyzovány, neboť v jejich zdrojích jsou neobvykle časté magazíny jako *Žena a život*, *Elle*, *Ona Dnes* či *Marianne*. Podobně například to, že mezi zdroji, z nichž

³⁹ Srov. Čermák (2013: 141): „Pokud pro konkrétní lexikální jednotku existuje příliš mnoho údajů, je nutný náhodný výběr vzorků.“

pochází doklady substantiva *srdcovka* (primárně ‚srdcová záležitost‘), figuruje publikace *Návody k praktiku z biochemie pro biology*, poukazuje na nepředvídaný význam substantiva.

K sémantickému popisu je třeba doplnit několik poznámek. Je nutné zdůraznit, že moje perspektiva je v první řadě orientovaná na sémantickou dědičnost. Například mezi adjektivy *zubní* a *zubný* je zřejmý sémantický rozdíl: *zubní* má výrazně širší význam, a tedy i spojitelnost, srov. význam adjektiva ve spojeních *zubní pasta*, *zubní pohotovost*, *zubní kaz*, *zubní krček*, *zubní víla*; *zubný* je výrazně méně frekventované, spojuje se prakticky pouze se substantivy *konsonant* a *souhláska*. Z pohledu sémantické dědičnosti se však adjektiva chovají úplně stejně: obě dědí pouze centrální význam slova *zub*. To nicméně naznačuje, že nedostatkem mého přístupu v této práci by mohlo být to, že neberu v úvahu frekvence jednotlivých významů. Například to, že adjektivum *srdeční* je doloženo ve spojeních se substantivy *komora* či *sval*, mě vede k tvrzení, že toto přídavné jméno dědí mj. i centrální význam slova *srdce*. Takové tvrzení nezohledňuje jednak to, že jiné významy tohoto adjektiva jsou výrazně častější, jednak to, že daný význam je výrazně častěji vyjadřován adjektivem *srdeční*. Mohlo by být žádoucí popis sémantické dědičnosti rozšířit o údaje o relativní frekvenci jednotlivých významů tak, aby tento popis věrněji odrazil to, jak je jazyk skutečně užíván.

Kompletní popis všech lexikálních jednotek jsem převedl do tabulky tak, aby bylo možné data kvantitativně analyzovat (viz dále). Následující oddíl na příkladu vybraného slovotvorného hnízda ilustruje jednak můj sémantický popis, jednak způsob převodu sémantického popisu do tabulky s daty. V kombinaci s dalším oddílem je zamýšlen tak, aby na pozadí několika nenáhodně vybraných příkladů ilustroval určité aspekty a problémy sémantické analýzy, ze které jsem při popisu sémantické dědičnosti vycházel.

5.2.4 Příklad popisu: Slovotvorné hnízdo slova *jícen*

Výše popsaná kritéria pro zařazení mezi popisované deriváty splňují pouze adjektiva *jícnový* a *jícní* (deriváty prvního stupně). Následují (krácené) slovníkové popisy všech tří slov (výklady v PSJČ se nijak zásadně neliší od výkladů v SSJČ):

[SSČ] **jícen**

1. část zažívací trubice mezi hltanem a žaludkem;

2. kniž. zející otvor, prostor: *jícen propasti*; *sopečný jícen* kráter
jícenový příd.

[SSJČ] **jícen**

1. anat. část zažívací trubice spojující hltan se žaludkem;
2. zející otvor; prostor, který něco pohlcuje n. řídě. chrlí; ústí: *j. propasti*,
šachty, *hrobu*; *nakládat zboží do jícnu lodi*; *děla chrlila granáty ze svých*
jícnu; kniž. *zmizet v jícnu noci, tmy*; geol. *sopečný j.* prohlubeň nálevkovitého
tvaru, vyústění sopečného komínu, kráter; bot. ústí trubky kališní n. korunní

[SSJČ] **jícenový** (***jícení**, V. Mrš.) příd. k *jícen*: anat. *j. sval*; *j-á roura*, *stěna*,
tepna; med. *j. hlas* užívaný lidmi, jimž byl operativně odstraněn hrtan; geol.
j-é jezero vzniklé nahromaděním vody v *jícnu* vyhaslé sopky

[PSJČ] ***jícení** adj. k *jícen*. *Jícení sval*, *roura*.

Adjektivum *jícení* (15 dokladů) se v korpusu vyskytuje pouze ve spojeních *jícení roura*, *jícení sonda*, *jícení varixy* a *jícení svaly*. Adjektivum *jícenový* (750 dokladů) se nejčastěji objevuje ve spojeních *jícenový svěrač* (136), *jícenové varixy* (124), *jícenová sonda* (85), *jícenová echokardiografie* (76), *jícenová sliznice* (35), *jícenový stent* (29), *jícenová chirurgie* (18), *jícenový hlas* (17), *jícenová kýla* (14), *jícenová pH-metrie* (10), *jícenový reflux* (10) a *jícenový vřed* (10). Tato spojení jsem vyfiltroval a zbývajících 186 konkordancí prošel ručně. Adjektivum se nevztahuje k významu *jícen* „část zažívací trubice“ pouze ve spojeních *jícenové roubení* (2), např. *přední kajuty byly zaplaveny až po jícenový roubení*, a *jícenová propast* (1). Pokud by se moje tvrzení, že derivát (např. *jícenový*) dědí určitý význam základového slova, mohlo opírat pouze o jediný korpusový doklad (jako je tomu v případě významu adjektiva ve spojení *jícenová propast*), snažil jsem se dohledat další užití derivátu v daném významu na internetu.

Obdobná analýza substantiva *jícen* potvrzuje výše uvedené lexikografické popisy: vedle základního významu srov. např. časté spojení *jícen sopky*, příp. *jícen vulkánu*, ale také doklady typu *jícen propasti*, *jícen černé díry*, *jícen nákladní lodi*, *jícen plavebního kanálu*, *jícen okvětní trubky*, *jícen jinak bělavé květní koruny*, *jícen korunní trubky* apod. Vedle toho některé doklady poukazují na různé sémantické extenze, srov. např. *nepřátelská linie [začala] vrhat z třiceti ocelových jícnu proud kouře a plamenů*; *blízko těžkých děl, jejichž jícny míří na druhou*

stranu Rýna; bojí se jícnu banalit; bezedný jícen budoucnosti; jícen smrti; jícen zkázy; jícen marnosti apod.

Na základě toho lze zkratkovitě popsat význam slova *jícen* následovně (v popisech zde nekonzistentně kombinuji zkrácené slovníkové definice, výklady synonymem, případně „výklady“ pomocí sémantických rysů na základě postupu ne nepodobného komponentové analýze, srov. 1.3):

1. část zažívací trubice;
2. otvor: *jícen sopky*;
3. vchod: *stojí opřen před temným jícnem krematoria; jícen nákladní lodi*;
4. abstraktní + hrozba, nejistota: *bezedný jícen budoucnosti; jícen smrti, zkázy*;
5. trubicovitá část: *v jícnech děl se uhnízdí ptáci; od pěti metrů pod povrchem míří do hloubky jícen studny*;
6. část rostliny: *jícen okvětní trubky*

Parcelace významu na jednotlivé lexie je pochopitelně do značné míry subjektivní. Obvykle jsem vycházel především z nočních složky významu, zohledňoval jsem ale i významy pragmatické, resp. asociativní (srov. 1.2); ty mě například vedly k rozlišení dvou významů slova *vlasatec*: 1. ‚vlasatý člověk‘ (např. *srdeční a cévní choroby hrozí lysým skoro o třetinu víc než vlasatcům*; syn v6); 2. ‚mánička‘ apod. (*VB jinak pokutovala vlasatce na každém kroku*). Pro mé účely ale ve výsledku není ani tak důležité, na kolik významů je sémantické spektrum rozčleněno; zásadní je však požadavek konzistentnosti v rámci jednotlivých hnízd, aby bylo možné sémantické srovnání derivátů.

Na základě mého pracovního popisu významů jednotlivých slov lze předpokládat, že adjektivum *jícní* dědí pouze význam ‚část zažívací trubice‘, zatímco adjektivum *jícnový* dědí vedle tohoto sémému též významy ‚otvor‘ a ‚vchod‘. To jsem do (zde značně zjednodušené) tabulky s daty zanesl následovně:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
<i>jícen</i>	6	<i>jícen</i>	N	6	<i>jícní</i>	Adj	í	mutace	1	1	0	1	1
<i>jícen</i>	6	<i>jícen</i>	N	6	<i>jícnový</i>	Adj	ový	mutace	1	3	0	123	123

Tabulka 4: Záznamy pro hnízdo slova *jícen*

Význam jednotlivých sloupců je následující (v závorce vždy uvádím jméno sloupce v odpovídající, ale komplexnější tabulce v souboru *somatismy.csv*, který je přílohou této práce):

- 1 – základní slovo celého hnízda (*hnizdo*);
- 2 – počet jeho významů (*sem_global*);
- 3 – základové slovo (*zaklad*) – u derivátů 1. stupně = sloupec 1;
- 4 – jeho slovní druh (*zaklad_sd*);
- 5 – počet jeho významů (*sem_base*) – u derivátů 1. stupně = sloupec 2;
- 6 – derivát (*derivat*);
- 7 – jeho slovní druh (*derivat_sd*);
- 8 – sufix (*suffix*);
- 9 – onomaziologická kategorie (*onomaz*);
- 10 – stupeň derivátu (*stuepn*);
- 11 – celkový počet významů derivátu (*sem_number*);
- 12 – počet nových, nezděděných významů (*sem_new*);
- 13 – výčet čísel významů, které derivát dědí od základového slova (*sem_inherited*);
- 14 – výčet čísel významů, které derivát dědí od základního slova hnízda (*sem_global_inherited*) – u derivátů 1. stupně = sloupec 13

Zbývající sloupce tabulky v souboru *somatismy.csv* jsou buď „pokusné“ a nejsou zde dále komentovány, nebo byly vyplňovány automaticky na základě výpočtů, které komentuji v dalších částech práce.

5.2.5 Poznámky k sémantickému popisu

Příklad hesla *jícen* sice dobře ilustruje, jak lze v kombinaci využít slovníkové definice a korpusová data, ale zároveň je v určitém smyslu atypický, neboť slovníkový popis většiny somatismů jsem upravoval jen minimálně. Můj popis významu základního slova celého hnízda se tak od slovníků odchyluje jen v některých případech; například u slova *mozek* (srov. SSČ ‚orgán‘ a ‚rozumové schopnosti‘) jsem na rozdíl od slovníků zachytil i častý přenesený význam exemplifikovaný např. spojeními *byl mozkiem Věcí veřejných*, *byl mozkiem mužstva* či *byla mozkiem celé vyděračské série* (syn v6). V následující tabulce uvádím všechny významy výchozích slov, které jsem ve svém popisu přidal, ačkoliv je

SSČ a SSJČ neuvádějí (buď vůbec, nebo jako samostatné významy). Naznačené významové glosy nemají být pokusy o slovníkové definice významu (viz poznámka u popisu slova *jícen* v oddílu 5.2.4).

slovo	význam a příklad (syn v6)
<i>čelo</i>	„jedno z nejvyšších míst v určité hierarchii, hlavní pozice, vůdčí postavení“ (ASSČ): <i>stojí v čele strany; poskočil do čela soutěže</i>
<i>jazyk</i>	sněhový (ledový) jazyk: <i>silnice jsou kvůli jazykům místy neprůjezdné</i>
<i>jícen</i>	vchod: <i>jícen krematoria, jícen lodi</i>
	abstraktní + hrozba, nejistota: <i>bezedný jícen budoucnosti</i>
	trubicovitá část: <i>od pěti metrů pod povrchem míří do hloubky jícen studny</i>
	část rostliny: <i>jícen okvětní trubky</i>
<i>koleno</i>	maso z vepřového kolena: <i>koleno vyjmeme a necháme na roštu opéct</i>
<i>loket</i>	přen. + asertivita apod.: <i>mít ostré lokty; vystrčit lokty a tvrdě se prosadit</i>
<i>mozek</i>	přeneseně: <i>byl mozkiem Věcí veřejných</i>
<i>prsa</i>	plavecký styl: <i>Nejradši plavu prsa.</i>
	maso z vyvinutých svalů na prsní kosti: <i>kuřecí prsa</i>
<i>prst</i>	přenesený význam; abstraktní: <i>prsty smrti; zdvižený prst osudu</i>
<i>pusa</i>	(o člověku): <i>Já s ním žiju, puso.</i>
<i>pysk</i>	„část květní koruny“: <i>čnělka uzavřená v horním pysku</i>
<i>ruka</i>	abstraktní + „mechanismus“: <i>neviditelná ruka trhu; ruka státu, osudu, spravedlnosti; dlouhá ruka zákona</i>
<i>srdce</i>	jádro: <i>srdce celého procesu, srdce románu</i>
<i>tvář</i>	aspekt, vlastnost, stránka: <i>ukázat vlídnější tvář, drsnou tvář; všechny své tváře nabídlo nedělní počasí; různé tváře New Yorku</i>
	představitel, reprezentant: <i>tvář firmy</i>
	ve smyslu teorie zdvořilosti: <i>zachránil si tvář; zachoval vlastní tvář</i>

Tabulka 5: Lexie somatismů přidané oproti SSČ a SSJČ

V několika málo případech jsem počet významů ve slovnících redukoval: slovníky (SSJČ, SSČ, ASSČ) například uvádějí čtyři významy substantiva *bok* (zde uvádím zkrácené heslo z ASSČ po vzájemné revizi):

bok

1. postranní část těla: *pravý, levý bok; ležet, spát na boku; obrátit se na bok;*
2. často mn. postranní část těla mezi pasem a kyčlí: *široké, oblé boky;*
3. maso jatečných zvířat z boční (břišní) části těla • pokrm z tohoto masa připravený: *vepřový bok s kostí; hovězí bok bez kosti; vařený uzený bok;*
4. postranní část něčeho: *bok lodi, auta; boky dortu potřepte náplní*

Ve svém popisu jsem první dva významy sloučil (srov. fenomén aktivní zóny, viz 2.4). Při popisu derivátů jsem se od slovníků odchyloval více než při popisu somatismů; např. adjektivum *bokový* má podle SSJČ i ASSČ jeden význam:

[SSJČ] **bokový** příd. zř. k bok: *b-é sádlo* z boku; *b. pás* přes boky; jaz. *b-á souhláska* artikulovaná tak, že proud vzduchový uniká bokem po stranách jazyka (např. l);

[ASSČ] **bokový** příd. mající snížený pás, nošený na bocích 2 (postranní části těla mezi pasem a kyčlí): *bokové kalhoty, džíny; boková sukně; bokové plavky*

V mém popisu má toto adjektivum pět významů (zdrojem příkladů je syn v6):

1. *bok₁* > srov. doklady typu *nedostatky v břišní a bokové partii, pasové i bokové partie, břišní neboli bokový tanec*;
2. nový význam (motivovaný však významem *bok₁*): „mající snížený pás“: *bokové kalhoty, bokové džíny, boková sukně*; srov. též doklady v komparativu (naznačující, že adjektivum není čistě relační, srov. Komárek et al., 1986: 74, zvl. poznámku o stupňování kvalitativních, původně relačních adjektiv s přeneseným významem), např. *letos budou převládat opět dámské dvoudílné plavky, ale na rozdíl od loňského roku spíše nevyztužené trojúhelníčky, spodní část bude bokovější, nižší a s menším vykrojením*; adjektivum se také (snad sekundárně) objevuje ve spojení se substantivem, které nepojmenovává kus oblečení, např. *košile v bokové délce, bokový střih* apod. (pak by samozřejmě bylo nasnadě poupravit výše uvedený výklad významu);
3. *bok₃* > srov. doklady typu *zadní a boková víka klecí; Plnoštíhlá figura karosérie, její půvabné bokové průhyby*;
4. nový význam (motivovaný však významem *bok₃*): srov. spojení *bokové l, bokový konsonant, boková hláska*;
5. nový význam: postranní, vedlejší: *bokový vztah; neodvádí z těch bokových kšeftů tuto daň; Ziskoví jsou, ale není to superbyznys. Je to pro ně boková záležitost; bokový projekt; boková kapela*

Zatímco pátý význam adjektiva se mi zdá zřetelně nový (tedy bez významové paralely v substantivu *bok*), u druhého a čtvrtého významu je nutné připustit určitou (byť snad nepřímou) motivaci významy slova *bok*. Jelikož ale nejde o motivaci přímočarou (srov. např. poznámku o komparativních formách adjektiva *bokový*₂), tyto dva významy jsem chápal jako nové, a proto tvrdím, že adjektivum *bokový* má širší významové spektrum než substantivum *bok*. Snažil jsem se o odlišování dědičnosti od motivace; například slovo *palečnice* je bezesporu motivováno slovem *palec*, ale jeho základní význam nedědí, nýbrž má význam jiný, nový. Podobně jsem například význam slova *pažba* chápal jako nový, byť nepochybně motivovaný slovem *paže*. U několika slov jsem postupoval podobně jako u derivátu *zubatec* se dvěma významy; první význam tohoto slova chápu jako zděděný od adjektiva *zubatý*₁ („mající (nápadné) zuby“), srov. následující doklady (z korpusu syn v6), kde slovo vždy označuje jiné zvíře (případně člověka):

- (5) *Po cestě do Cienfuegos vás může upoutat také krokodýlí rezervace Granja de los Cocodrilos, kde se na vás těší **zubatci** všech velikostí.*
- (6) *Tak o tom **zubatci** se přede mnou nezmiňujte! Nesnáším toho chlapa!*
- (7) *5 psů tvořilo toulavou smečku, která se potulovala po celé Boleslavi i v Podlázkách. Některé občany **zubatci** dokonce napadli.*
- (8) *Plácněte **zubatce** přes čumák [...] Také doporučuji plácnout útočícího žraloka přes čumák.*

Druhý význam slova *zubatec* však už chápu jako nový, nezděděný: *zubatec*₂ je označení jedné konkrétní ryby, srov. vybrané doklady z korpusu syn v6:

- (9) *byli tam úhoři, murény nebo **zubatci***
- (10) *bílé ryby, jako jsou **zubatec**, divoká pražma, mořský vlk, mořský d'as*
- (11) *syrové plátky z ryby zvané „**zubatec**“*

Je ovšem nutné explicitně dodat, že stanovení hranice mezi zděděným významem a významem novým (byť třeba motivovaným) může být v určitých případech značně subjektivní, mj. proto, že nové významy derivátů se zřejmě mohou zakládat na dílčích sémích jednotlivých lexíí základového slova. To naznačuje, že by bylo vhodné pokusit se o jemnější analýzu významových vztahů mezi základovými slovy a jejich deriváty (tj. nepracovat s dědičností lexíí, ale

s dědičností sémů); taková analýza by však byla s největší pravděpodobností znatelně subjektivnější, ale také výrazně náročnější a dost možná i příliš pracná, leč nespolehlivá. (Vedle takové jemnější analýzy by též mohlo být žádoucí věnovat více pozornosti mechanismům, kterými nové významy derivátů vznikají, mj. tedy i sémantickému transferu.)

Pro účely této práce se lze s výše naznačeným způsobem popisu spokojit, neboť obvykle umožňuje náležité zachycení vztahů mezi deriváty: srov. např.:

bok₁ > bokový₁;

bok₂ > bokovina (např. pečená moravská bokovina);

bok₃ > bokový₃;

bokový₂ > bokovky ,bokové kalhoty‘;

bokový₅ > bokovka_{1, 2, 3} apod.

Kolokv. expr. slovo *bokovka* má podle ASSČ významy ,vedlejší práce, která není základním zdrojem příjmů‘ a ,milostný poměr mimo oficiální partnerský vztah; partner z takového vztahu‘; k nim jsem přidal třetí, obecnější význam ,vedlejší aktivita‘, srov. např. následující korpusové doklady:

(12) jeho hudebními „**bokovkami**“ bylo keltské album Černý ovce a loňská bilanční deska *Unplugged*;

(13) svými poetickými **bokovkami** dává mohutně na frak takřka všem současným básníkům „na plný úvazek“;

(14) turistika je spíše taková **bokovka**;

(15) Zda byl prioritou klid v protektorátu a „**bokovkou**“ likvidace Židů;

(16) druhá liga je jen taková „**bokovka**“

V následujícím (zde opět zjednodušeném) výseku tabulky s daty pro ilustraci uvádím, jak jsem popsal výše zmíněné deriváty slova *bok*:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
<i>bok</i>	3	<i>bok</i>	N	3	<i>bokový</i>	Adj	ový	mutace	1	5	3	13	13
<i>bok</i>	3	<i>bok</i>	N	3	<i>bokovina</i>	N	ovina	mutace	1	1	0	2	2
<i>bok</i>	3	<i>bokový</i>	Adj	5	<i>bokovky</i>	N	ka	mutace	2	1	0	2	-
<i>bok</i>	3	<i>bokový</i>	Adj	5	<i>bokovka</i>	N	ka	mutace	2	3	0	5	-

Tabulka 6: Vybrané záznamy pro hnízdo slova *bok*

5.2.6 Zpracování dat

Výsledkem popisu byla tabulka o 627 řádcích (s výjimkou záhlaví odpovídá každý řádek jednomu ze 626 popisovaných derivátů) a 21 sloupcích (z nichž některé byly vyplňovány automaticky). Tabulku jsem zkontroloval ručně, částečně též automaticky (například automatickým vytvořením podmnožiny řádků, v nichž byla uvedena onomaziologická kategorie modifikace, ale v nichž se neshodoval slovní druh základového slova a slovní druh odvozeného slova, byly odhaleny dvě chyby v anotaci). Pro tyto automatické kontroly jsem stejně jako pro snadné zpracování a kvantifikaci výsledků využíval volně dostupný počítačový program R,⁴⁰ „an extremely versatile piece of software [that] can be used as a calculator, a spreadsheet program, a statistics program, a (statistical) graphics program, and a scripting programming language with sophisticated mathematical and character processing capabilities“ (Gries, 2009: 21; srov. Levshina, 2015). S daty jsem pracoval i v programu RStudio.⁴¹

5.3 Základní údaje o datech

626 popisovaným derivátům odpovídá 1157 lexií. Následující tabulka zachycuje základní distribuci derivátů napříč jednotlivými stupni derivace v závislosti na onomaziologické kategorii.

onom. kat.	stupeň derivace				součet
	první	druhý	třetí	čtvrtý	
mutace	225	167	32	4	428
modifikace	66	32	9	1	108
transpozice	1	73	14	2	90
součet	292	272	55	7	626

Tabulka 7: Počty derivátů podle onomaziologické kategorie

Následující tabulka zachycuje distribuci derivátů napříč stupni derivace v závislosti na slovním druhu derivátu.

⁴⁰ R Development Core Team (2008): *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing. Austria: Vienna. Dostupné z <<http://www.R-project.org>>.

⁴¹ RStudio Team (2016): *RStudio: Integrated Development for R* (verze 1.1.383). RStudio, Inc., Boston. Dostupné z <<http://www.rstudio.com>>.

slovní druh	stupeň derivace				součet
	první	druhý	třetí	čtvrtý	
substantivum	169	139	23	2	333
adjektivum	110	80	25	3	218
sloveso	12	7	0	0	19
adverbium	1	46	7	2	56
součet	292	272	55	7	626

Tabulka 8: Počty derivátů podle slovního druhu

5.4 Výsledky

V tomto oddílu jsou prezentovány analýzy výše charakterizovaných dat z různých úhlů pohledu a s důrazem na různé proměnné (především na slovní druh derivátu, onomaziologickou kategorii a stupeň derivace) a jejich vztahy; oddíl by měl poskytnout odpovědi alespoň na některé otázky zmíněné v oddílu 4.7.

5.4.1 Typy sémantické dědičnosti

Oddíl 4.6 zmiňuje dva parametry, podle nichž lze deriváty rozdělit do pěti skupin (viz následující tabulka): derivát buď dědí všechny významy základového slova (úplná dědičnost), nebo dědí pouze některé významy základového slova (částečná dědičnost), nebo nedědí žádný význam základového slova (nulová dědičnost); derivát buď má, nebo nemá nový význam, který základové slovo nemá.⁴²

derivát	dědičnost			součet
	úplná	částečná	nulová	
má nový význam	18 [2,9 %]	129 [20,6 %]	82 [13,1 %]	229 [36,6 %]
nemá nový význam	131 [20,9 %]	266 [42,5 %]	-	397 [63,4 %]
součet	149 [23,8 %]	395 [63,1 %]	82 [13,1 %]	626 [100 %]

Tabulka 9: Typy sémantické dědičnosti

Z tabulky je zřejmé, že jednoznačně dominantní je částečná sémantická dědičnost a že obecně převažují případy, kdy derivát nemá nový význam. Úplná sémantická dědičnost se vznikem nového významu je víceméně zcela okrajová; například substantivum *nos* má dva významy a adjektivum *nosový* dědí význam *nos₁* (srov.

⁴² V tabulce v souboru *somatismy.csv* je úplná dědičnost označena hodnotou 1 ve sloupci *sem_inherited_percentage*, částečná dědičnost hodnotou z intervalu (0, 1) a nulová dědičnost hodnotou 0 v témže sloupci. Pokud derivát nemá nový význam, ve sloupci *sem_new* má uvedenu hodnotu 0; pokud derivát nový význam má, v témže sloupci je uvedena nenulová hodnota.

zpevnění zlomených nosových kostí) a význam *nos*₂ (srov. *nosová část letounu*), a navíc má nový (ale významem *nos*₁ motivovaný) význam, srov. spojení *nosový hlas*, *nosový přízvuk*, *nosová souhláska*, *nosová samohláska*.

Následující tabulka zachycuje distribuci jednotlivých možností napříč slovními druhy:

slovní druh	má nový význam			nemá nový význam		součet
	úplná	částečná	nulová	úplná	částečná	
substantiva	8 2,4 %	71 21,3 %	65 19,5 %	63 18,9 %	126 37,8 %	333 100 %
adjektiva	10 4,6 %	53 24,3 %	7 3,2 %	50 22,9 %	98 45,0 %	218 100 %
slovesa	-	-	10 52,6 %	-	9 47,4 %	19 100 %
adverbia	-	5 8,9 %	-	18 32,1 %	33 58,9 %	56 100 %
součet	18	129	82	131	266	626

Tabulka 10: Typy sémantické dědičnosti a slovní druhy

Jak je z tabulky patrné, u sloves se nikdy nesetkáváme s úplnou dědičností; slovesa buď nedědí žádný význam základového slova a mají význam nový, srov.

pysk > *pyskovat*, *hubovat*, *hádat se* (SSJČ);

ruka > *ručit*;

kloub > *kloubit* (např. *Kloubí prvky popu, indie, rocku a elektroniky*),

nebo dědí pouze část významů základového slova, srov. např.

krev > *krvácet*;

hlavička > *hlavičkovat*;

pusinka > *pusinkovat*;

slza > *slzet*.

U adverbii nikdy nedochází k nulové dědičnosti a nové významy vznikají spíše vzácně, vždy v případě částečné dědičnosti, srov. např. význam *srdečný*₁ (např. *srdečný pozdrav*) a *srdečný*₂ (např. *zánět srdečního svalu*) – adverbium *srdečně* dědí první význam (např. *srdečně zdravím*), a navíc má nový, intenzifikační význam, srov. *je mi to srdečně jedno*, *je vám to srdečně fuk*, *srdečně lhostejný*, *obě ženy se srdečně nenávidí* apod.

U substantiv a adjektiv jasně převažuje částečná dědičnost bez vzniku nového významu, srov. příklady dále; naopak nejméně častá je úplná dědičnost se vznikem nového významu – např. u slova *pusinka*, které dědí všechny významy svého základového slova, a navíc má význam ‚drobné pěnové pečivo‘ (SSČ). U adjektiv je pak navíc podobně vzácná nulová dědičnost se vznikem nového významu (např. *hlava* > *hlavní* nebo *ústa* > *ústnatý* ‚drzý‘).

Tabulka č. 11 zachycuje distribuci typů napříč onomaziologickými kategoriemi:

kategorie	má nový význam			nemá nový význam		součet
	úplná	částečná	nulová	úplná	částečná	
mutace	12 2,8 %	95 22,2 %	82 19,2 %	69 16,1 %	170 39,7 %	428 100 %
modifikace	6 5,6 %	27 25 %	-	25 23,1 %	50 46,3 %	108 100 %
transpozice	-	7 7,8 %	-	37 41,1 %	46 51,1 %	90 100 %
součet	18	129	82	131	266	626

Tabulka 11: Typy sémantické dědičnosti a onomaziologické kategorie

Z tabulky je zřejmé, že při modifikaci a transpozici nepřekvapivě nedochází k nulové dědičnosti; při transpozici pak při úplné dědičnosti nikdy nevzniká nový význam. Deriváty vzniklé transpozicí mají nové, nezděděné významy pouze okrajově, v méně než osmi procentech případů; srov. např. výše zmíněné adverbium *srdečně* nebo substantivum *zubatost*, které má vedle zděděných významů (*zubatý*₁ > *skloubit zubatost se svůdností*; *zubatý*₂ > *lepší zubatost a tím vyšší kvalita bříty*; *zubatý*₄ > *zubatost listů*) i specifitější, snad terminologický význam, srov. doklady *zubatost je definována jako posun černého / bílého okraje oproti jeho ideální základní čáře*; *skóre zubatosti okrajů*; *skóre zubatosti okrajů určuje míru nerovnosti vytištěné čáry* apod.

Z tabulky je dále patrné, že úplnou dědičnost bez vzniku nového významu lze pozorovat u 41,1 % derivátů utvořených transpozicí, ale pouze u 23,1 % derivátů utvořených modifikací a u 16,1 % derivátů utvořených mutací.

Tabulka č. 12 zachycuje distribuci jednotlivých možností napříč stupni derivace.

stupeň derivace	má nový význam			nemá nový význam		součet
	úplná	částečná	nulová	úplná	částečná	
první	12 4,1 %	77 26,4 %	54 18,5 %	18 6,2 %	131 44,9 %	292 100 %
druhý	5 1,8 %	50 18,4 %	25 9,2 %	87 32,0 %	105 38,6 %	272 100 %
třetí	1 1,8 %	2 3,6 %	3 5,5 %	21 38,2 %	28 50,9 %	55 100 %
čtvrtý	-	-	-	5 71,4 %	2 28,6 %	7 100 %
součet	18	129	82	131	266	626

Tabulka 12: Typy sémantické dědičnosti a stupně derivace

Tabulka naznačuje, že s narůstajícím stupněm derivace klesá poměr všech typů dědičnosti se vznikem nového významu, zatímco na důležitosti nabývá úplná dědičnost bez vzniku nového významu.

5.4.1.1 Příklady

a) úplná dědičnost & derivát má nový význam

Slovo *nosálka* ‚samice nosála‘ dědí jediný význam slova *nosál*, ale zároveň má nový význam ‚druh mšice‘. Adjektivum *žebrový* dědí všechny významy substantiva *žebro*, ale má jeden význam navíc:

<i>žebro</i> ₁ ‚kost‘	→	<i>pod levým žebrovým obloukem</i>
<i>žebro</i> ₂ ‚maso‘	→	<i>žebrový bok</i>
<i>žebro</i> ₃ ‚část klenby‘	→	<i>žebrová klenba</i>
<i>žebro</i> ₄ ‚zpevňující součást‘	→	<i>žebrový trup (lodi)</i>
<i>žebro</i> ₅ ‚co připomíná žebro ₁ ‘	→	<i>žebrový radiátor, trubka</i>
nový význam: <i>žebrový úplet bez rukávů, žebrový vzor</i>		

Schéma 8: Sémantická dědičnost u adjektiva *žebrový*

b) úplná dědičnost & derivát nemá nový význam

V 87 ze 130 případů jde o situaci, kdy základové slovo není polysémní, např.:

krevel ‚červená ruda železná‘ (SSČ) > *krevelový*, např. *krevelová ruda*;

jazykář ‚učitel cizího jazyka‘ > *jazykářka*;

pažba > *pažbička*, např. *zasuňte zásobník do pažbičky*

Ve zbývajících případech základové slovo polysémní je a derivát dědí všechny jeho významy, srov. příklad substantiva *pusina*:

pusa ₁ ,ústa'	→	otevřete pusinu, vezmete si léky
pusa ₂ ,polibek'	→	na rozloučenou mi dal pusinu
pusa ₃ (o člověku)	→	tyhle pusiny, co docházejí na brazilskou depilaci

Schéma 9: Sémantická dědičnost u substantiva *pusina*

c) částečná dědičnost & derivát má nový význam

Adjektivum *slzavý* dědí základní význam substantiva *slza* (srov. *slzavé oči*), ale má navíc nové významy, srov. spojení *slzavé údolí*, *slzavé jitro*; *slzavé loučení*, *slzavý příběh*, *slzavý román*. Zdrobnělina *rukávek* dědí základní význam slova *rukáv* (srov. *bryndák s rukávky*, *šaty s rukávky*), ale zároveň má nový význam (srov. *pokud jde o malého plavce s kruhem nebo nafukovacími rukávky*). Adjektivum *krkatý* dědí dva významy slova *krk* (srov. *krkatý pták*, *krkaté stvoření*; *krkatá zelenina*, *krkatá cibule*), a navíc má nový význam ,lakomý' (srov. *jsem krkatá a nikomu nic nedám*).

d) částečná dědičnost & derivát nemá nový význam

Tento nejčastější typ (42,5 % derivátů) lze ilustrovat následujícími příklady ze tří různých slovotvorných hnízd (jde pouze o vybrané příklady, nikoliv o celá hnízda):

bok ₁ ,postranní část těla'	→	<i>bůček, bokovina</i>
bok ₂ ,maso zvířete z boku ₁ '		
bok ₃ ,postranní část něčeho'		
nos ₁ ,výčnělek uprostřed obličeje'	→	<i>nosan, nosec</i>
nos ₂ ,co připomíná nos ₁ '		
koleno ₁ ,ohbí nohy'	→	<i>kolenní, kolenatý</i>
koleno ₂ ,co připomíná koleno ₁ '		<i>kolenovitý</i>
koleno ₃ ,maso zvířete z kolene ₁ '		<i>kolenový₁ (chránič, prostor...)</i> <i>kolenový₂ (turbína, mechanismus...)</i>

Schéma 10: Příklady částečné sémantické dědičnosti

e) nulová dědičnost & derivát má nový význam

Příklady slov, která nedědí žádný význam svého základového slova, zahrnují *hlavní*, *okoun*, *pyskovat*, *ručit*, *ušeň* či *žilnatka* (druh houby).

5.4.2 Míra sémantické dědičnosti

Měrou sémantické dědičnosti může být podíl počtu významů derivátu, které derivát zdědil od základového slova, a počtu významů základového slova.⁴³ Například slovo *okoun* nedědí žádný význam slova *oko* (které má čtyři významy), a proto je hodnota míry jeho sémantické dědičnosti rovna poměru $0/4 = 0$. Slovo *pusina* dědí všechny tři významy slova *pusa*, a proto je hodnota míry jeho sémantické dědičnosti rovna poměru $3/3 = 1$. Slovo *bůček* dědí jeden ze tří významů slova *bok*, a proto je míra jeho sémantické dědičnosti rovna poměru $1/3 = 0, \bar{3}$.

Deriváty, které jsem popisoval, mají v průměru 1,85 významu a jejich průměrná míra sémantické dědičnosti je rovna 0,51. Derivát tedy v průměru dědí pouze asi polovinu významů svého základového slova. Je však nutné zdůraznit, že tato hodnota je vypočtena na základě všech derivátů – tedy včetně těch, které nejsou odvozeny od polysémního slova (takových derivátů je ve vzorku 102, zbývajících 524 derivátů je odvozeno od polysémního slova). Pokud jsou započítány pouze deriváty odvozené od polysémních slov, průměrná míra sémantické dědičnosti je pouze 0,4318; u derivátů od nepolysémních slov pochopitelně míra sémantické dědičnosti nabývá nejčastěji hodnotu 1, z čehož vyplývá rozdíl mezi uvedenými hodnotami.⁴⁴

L. Bauer a S. Valera (2015: 72) zjistili, že míra sémantické dědičnosti se může napříč různými slovotvornými hnízdy značně lišit. To pro češtinu potvrzuje

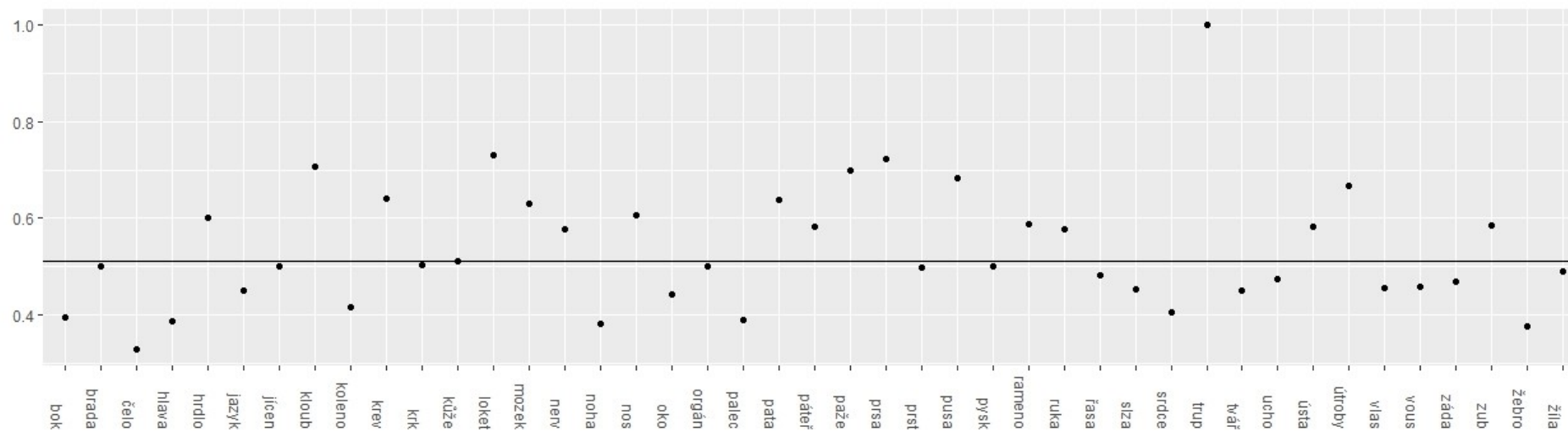
⁴³ V tabulce v souboru *somatismy.csv* je uvedeno výčtem, které významy derivát dědí od základového slova, ve sloupci *sem_inherited*. Ve sloupci *auto2* je uvedena automaticky vypočtená délka řetězce ze sloupce *sem_inherited*, tedy počet zděděných významů. Pokud je ve sloupci *sem_inherited* uvedena hodnota *none* (tj. derivát nedědí žádný význam svého základového slova), ve sloupci *auto2* je uvedena hodnota 0. Poměr hodnoty ve sloupci *auto2* (tj. počet zděděných významů) a hodnoty ve sloupci *sem_base* (tj. počet významů základového slova) je měrou sémantické dědičnosti. Hodnota této míry je automaticky vypočtena a uvedena ve sloupci *sem_inherited_percentage*.

⁴⁴ Jak bylo řečeno, mezi 626 popisovanými deriváty je 102 derivátů odvozených od nepolysémních základových slov. Mezi nimi je devět derivátů s nulovou dědičností, které mají nový, nezděděný význam, a 93 derivátů s úplnou dědičností; šest z nich má vedle zděděného významu i nový význam. Průměrná míra sémantické dědičnosti u těchto 102 derivátů je tedy asi 91,18 %, resp. $((9 \times 0 + 93 \times 1) \div 102)$.

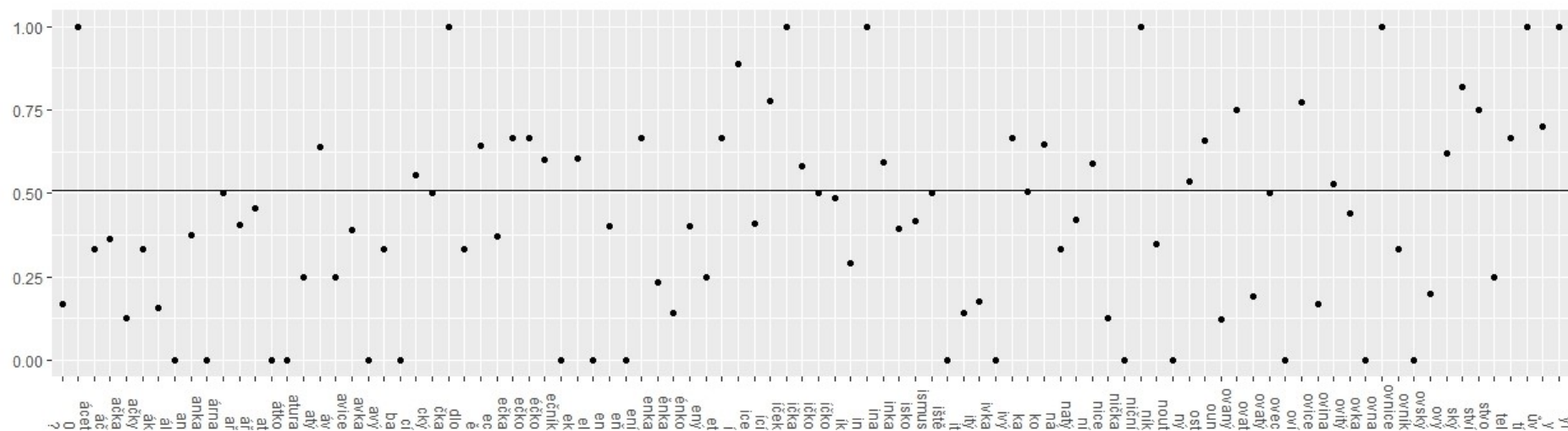
následující graf č. 2, který zachycuje průměrnou míru sémantické dědičnosti derivátů v jednotlivých slovotvorných hnízdech (horizontální čára zachycuje průměrnou míru sémantické dědičnosti u všech derivátů, tj. hodnotu 0,51).⁴⁵ Směrodatná odchylka hodnot pro jednotlivá hnízda je 0,128. Výrazně variabilnější je pak míra sémantické dědičnosti ve vztahu k sufixu, jak zachycuje graf č. 3 (směrodatná odchylka je 0,3).⁴⁶

⁴⁵ Skript pro automatickou extrakci seznamu hnízd z tabulky `somatismy.csv`, pro automatický výpočet průměrů pro jednotlivá hnízda a pro vytvoření grafu (s použitím knihovny `ggplot2`) je obsažen v souboru `hnízda_míra.R` v příloze.

⁴⁶ Skript pro automatickou extrakci seznamu sufixů z tabulky `somatismy.csv`, pro automatický výpočet průměrů pro jednotlivé sufixy a pro vytvoření grafu (s použitím knihovny `ggplot2`) je obsažen v souboru `sufixy_míra.R` v příloze.

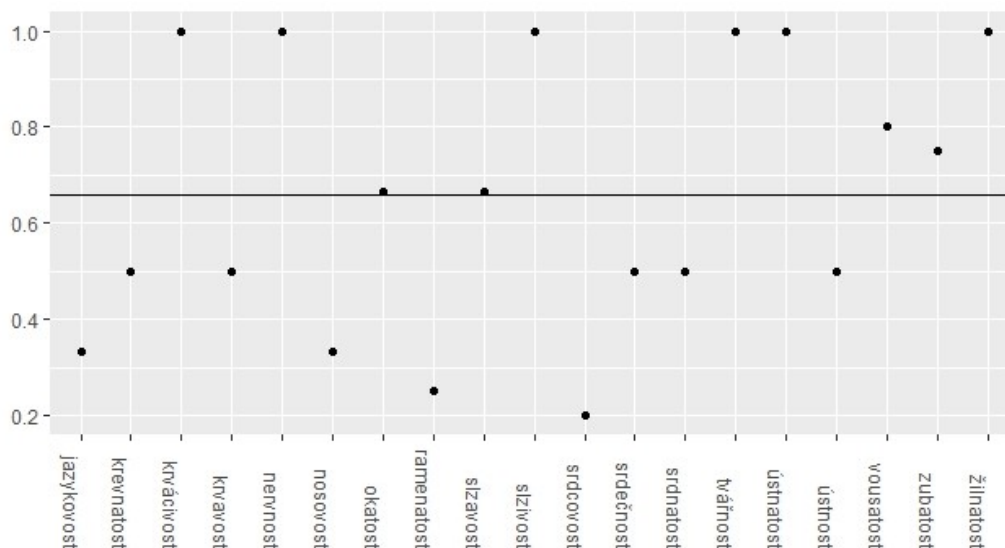
Graf 2: Míra sémantické dědičnosti v jednotlivých slovotvorných hnízdech

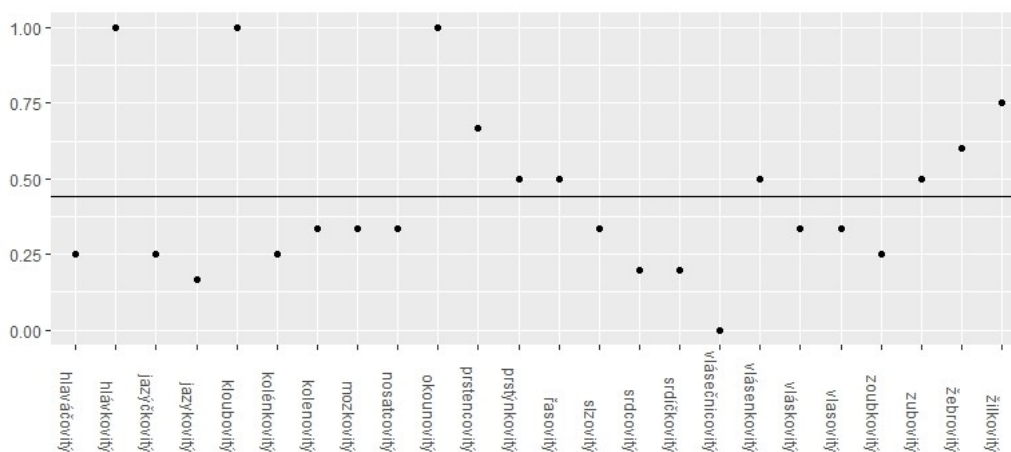
Graf 3: Míra sémantické dědičnosti u jednotlivých sufixů

5.4.2.1 Jednotlivé sufixy

Jak ukazuje graf č. 3, míra sémantické dědičnosti u slov s jednotlivými sufixy je značně variabilní. V následujících grafech⁴⁷ jsou na ose x vyneseny jednotlivé deriváty se sufixem *-ost*, resp. *-ovitý*, na ose y jejich míra sémantické dědičnosti. Horizontální čára vždy naznačuje průměrnou hodnotu míry pro daný sufix.

Graf 4: Míra sémantické dědičnosti derivátů se sufixem *-ost*

Graf 5: Míra sémantické dědičnosti derivátů se sufixem *-ovitý*

⁴⁷ Skript pro automatickou extrakci seznamu derivátů s daným sufixem z tabulky *somatismy.csv*, pro automatickou extrakci hodnot sémantické dědičnosti pro jednotlivé deriváty a pro vytvoření grafu (s použitím knihovny *ggplot2*) je obsažen v souboru *profil_sufixu.R* v příloze. Výraz *SUFIX* na 4. řádce skriptu je třeba nahradit konkrétním sufixem, např. *ovitý*. Skript vypočte i průměrnou míru dědičnosti a směrodatnou odchylku pro daný sufix (viz tabulka č. 13).

Grafy naznačují, že chování jednotlivých derivátů s daným sufixem je z hlediska sémantické dědičnosti značně proměnlivé; zdá se tedy, že nelze postulovat systematickou souvislost mezi konkrétními sufixy a mírou sémantické dědičnosti derivátů s těmito sufixy. To dokládá i následující tabulka, která zachycuje průměrné hodnoty míry sémantické dědičnosti derivátů s daným sufixem a směrodatnou odchylku (tabulka zachycuje pouze sufixy, které se u popisovaných derivátů objevují nejčastěji):

sufix	počet derivátů	průměrná míra	směrodatná odchylka
<i>ový</i>	82	0,619	0,284
<i>ě</i>	54	0,644	0,270
<i>ka</i>	46	0,504	0,387
<i>ní</i>	39	0,589	0,318
<i>ek</i>	33	0,604	0,321
<i>ovitý</i>	24	0,441	0,274
<i>ička</i>	22	0,581	0,256
<i>atý</i>	21	0,641	0,302
<i>ost</i>	19	0,658	0,283
<i>ice</i>	17	0,410	0,383

Tabulka 13: Průměrná míra sémantické dědičnosti u jednotlivých sufixů

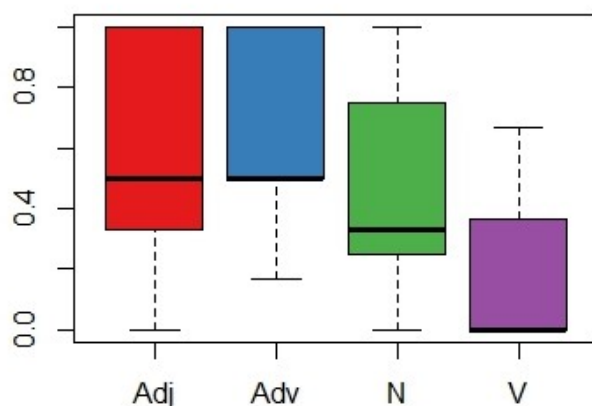
5.4.2.2 Slovní druhy

Průměrná míra sémantické dědičnosti se u derivátů různých slovních druhů liší:

slovní druh derivátu	průměrná míra sémantické dědičnosti
substantivum (N)	0,460
adjektivum (Adj)	0,580
sloveso (V)	0,185
adverbium (Adv)	0,645

Tabulka 14: Průměrná míra sémantické dědičnosti podle slovního druhu

Následující graf názorně zachycuje další informace (údaje na ose y opět odpovídají míře sémantické dědičnosti):

Graf 6: Míra sémantické dědičnosti podle slovního druhu

Z grafu č. 6 je mj. patrný jednak významný rozdíl zvláště mezi adverbii a slovesy, jednak to, že zatímco adverbia vždy dědí alespoň některý z významů základového slova, slovesa nikdy nedědí všechny významy základového slova (u adverbii tedy nikdy nepozorujeme nulovou dědičnost, zatímco u sloves nikdy nepozorujeme úplnou dědičnost). Podle Welchova t-testu (srov. Levshina, 2015: 95) rozdíl mezi adjektivy a adverbii není statisticky signifikantní, zatímco rozdíl mezi substantivy a adjektivy a mezi substantivy a adverbii signifikantní je.⁴⁸ Pro slovesa jsem t-test neprováděl, protože je jich pouze 19 (tj. méně než 30) a podle Shapirova-Wilkova testu nesplňuje míra sémantické dědičnosti slovesných derivátů požadavek normality.⁴⁹

5.4.2.3 Onomaziologické kategorie

Derivát, který vznikl na základě mutace, průměrně dědí 43,9 % významů svého základového slova. Deriváty, které vznikly na základě modifikace a transpozice dědí průměrně – v tomto pořadí – 64,1 % a 69,2 % významů svého základového slova. Graf č. 7 opět názorně ilustruje vztah mezi onomaziologickou kategorií derivátu a mírou sémantické dědičnosti.

⁴⁸ Welchův t-test jsem vždy prováděl v programu RStudio pomocí funkce `t.test()`.

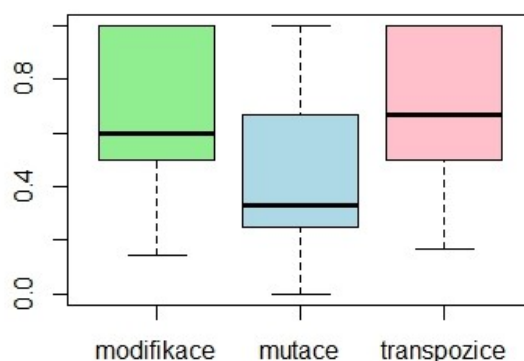
Adjektiva vs. adverbia: $t = -1,544$, $df = 92,474$, $p = 0,063$.

Substantiva vs. adjektiva: $t = -4,3136$, $df = 508,89$, $p = 9,651 \times 10^{-6}$.

Substantiva vs. adverbia: $t = -4,4947$, $df = 88,229$, $p = 1,054 \times 10^{-5}$.

⁴⁹ Test jsem provedl v programu RStudio pomocí funkce `shapiro.test()`.

$W = 0,78571$, $p = 0,000714$; tj. $p < 0,05$, distribuce dat je tedy signifikantně odlišná od normálního rozdělení.

Graf 7: Míra sémantické dědičnosti podle onomaziologické kategorie

Graf poukazuje na oprávněnost tvrzení, že mutace se odlišuje především od transpozice, a navíc ukazuje, že při modifikaci a transpozici nikdy nedochází k nulové dědičnosti, tj. nenastává případ, kdy by derivát nedědil žádný z významů svého základového slova (to ovšem není – vzhledem k vymezení modifikace, mutace a transpozice – nikterak překvapivý závěr). Welchův t-test potvrzuje, že rozdíl mezi mutací a modifikací i rozdíl mezi mutací a transpozicí je statisticky signifikantní.⁵⁰

5.4.2.4 Stupně derivace

Průměrná míra sémantické dědičnosti se stupněm derivace narůstá:

stupeň derivace	průměrná míra sémantické dědičnosti
první	0,401
druhý	0,591
třetí	0,644
čtvrtý	0,857

Tabulka 15: Průměrná míra sémantické dědičnosti podle stupně derivace

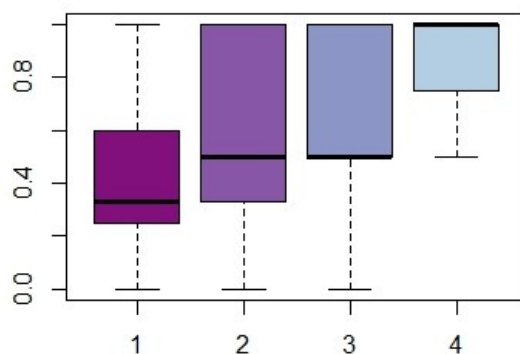
Rozdíl mezi prvním a druhým stupněm je podle Welchova t-testu statisticky signifikantní.⁵¹ Rozdíl mezi druhým a třetím stupněm statisticky signifikantní není.⁵² Deriváty čtvrtého stupně jsou pouze čtyři, proto jsem je do testování nezahrnoval. Trend názorně ilustruje i následující graf:

⁵⁰ Mutace a modifikace: $t = -6,627$, $df = 199,29$, $p = 1,565 \times 10^{-10}$.

Mutace a transpozice: $t = -7,4454$, $df = 146,13$, $p = 3,85 \times 10^{-12}$.

⁵¹ $t = -7,0519$, $df = 538,03$, $p = 2,722 \times 10^{-12}$

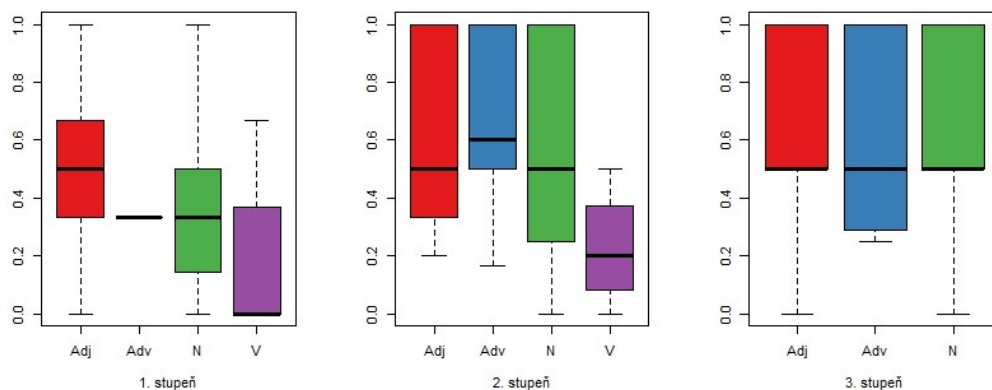
⁵² $t = -1,1068$, $df = 80,587$, $p = 0,1358$

Graf 8: Míra sémantické dědičnosti podle stupně derivace

Graf navíc ukazuje, že u derivátů čtvrtého stupně nikdy nedochází k nulové dědičnosti, tj. derivát 4. stupně vždy dědí alespoň některý z významů základového slova. Je však třeba mít na paměti, že v popisovaných datech je pouze sedm derivátů čtvrtého stupně (viz tabulky č. 7 a 8).

Jak naznačuje následující graf, nezdá se, že by mezi prvním a třetím stupněm derivace docházelo k zásadnějším proměnám v chování derivátů jednotlivých slovních druhů:

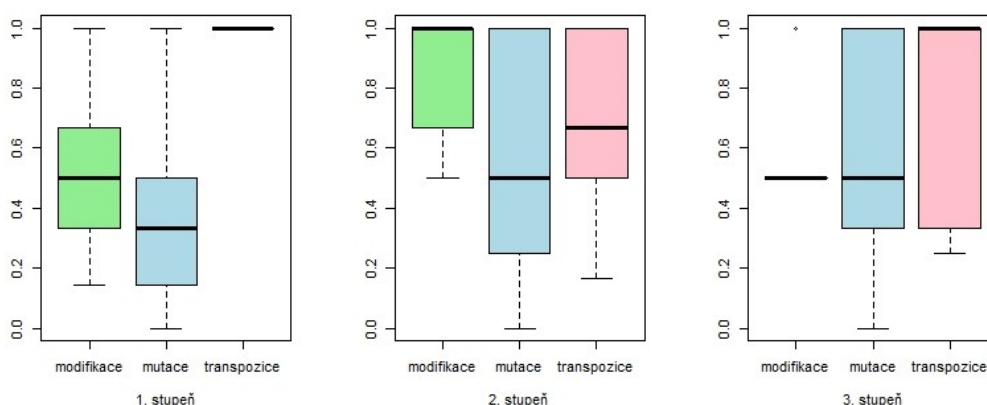
Graf 9: Míra sém. dědičnosti podle stupně a slovního druhu

Rozdíl mezi adjektivy prvního a druhého stupně je nicméně podle Welchova t-testu signifikantní.⁵³ Stejně tak je signifikantní rozdíl mezi substantivy prvního a druhého stupně.⁵⁴

⁵³ $t = -3,0766$, $df = 163,77$, $p = 0,001227$

⁵⁴ $t = -5,4095$, $df = 252,87$, $p = 7,323 \times 10^{-8}$

Následující graf zachycuje míru sémantické dědičnosti u derivátů prvního až třetího stupně s ohledem na onomaziologickou kategorii:

Graf 10: Míra sém. dědičnosti podle stupně a onomaziologické kategorie

Srovnání grafů naznačuje především to, že mezi deriváty prvního stupně utvořenými modifikací a mezi deriváty druhého stupně utvořenými modifikací by mohl být významný rozdíl. To potvrzuje Welchův t-test; rozdíl je statisticky signifikantní.⁵⁵ Signifikantní je i rozdíl mezi prvním a druhým stupněm u mutace.⁵⁶ Rozdíl mezi druhým a třetím stupněm pro žádnou onomaziologickou kategorii signifikantní není.⁵⁷

5.4.3 Globální sémantická dědičnost

Všechny výše uvedené údaje vycházejí z míry sémantické dědičnosti mezi derivátem a jeho základovým slovem. Ve slovotvorné řadě typu *prst* > *prsten* > *prstenec* > *prstencový* > *prstencově* tak byl sledován pouze vztah mezi slovem *prsten* a *prst*, mezi slovem *prstenec* a *prsten* apod. Za pozornost by však mohlo stát i to, v jakém rozsahu se v derivátech zachovává primární význam základního slova slovotvorného hnízda (základovým slovem např. slova *prstencový* je *prstenec*, základním slovem daného slovotvorného hnízda je *prst*), resp. v jakém rozsahu jsou v derivátech obecně zachovány významy základního slova slovotvorného hnízda. Budu zde pracovně hovořit o globální sémantické

⁵⁵ $t = -6,5407$, $df = 67,024$, $p = 4,976 \times 10^{-9}$

⁵⁶ $t = -4,2821$, $df = 321,83$, $p = 1,224 \times 10^{-5}$

⁵⁷ Mutace: $t = -1,5332$, $df = 45,263$, $p = 0,06609$

Modifikace: $t = 2,9045$, $df = 12,645$, $p = 0,9937$

Transpozice: $t = -0,86369$, $df = 16,497$, $p = 0,2001$

dědičnosti (viz 4.6); přívlastek *globální* naznačuje, že se nezaměřuji na vztah mezi derivátem a jeho základovým slovem, ale na vztah mezi derivátem libovolného stupně a základním slovem jeho slovotvorného hnízda.

5.4.3.1 Zachování základního významu somatismu

Podle mé anotace je centrální význam základního somatismu zachován ve 299 derivátech (tj. v 47,76 % případů).⁵⁸ Distribuci těchto derivátů napříč stupni derivace zachycuje následující tabulka:

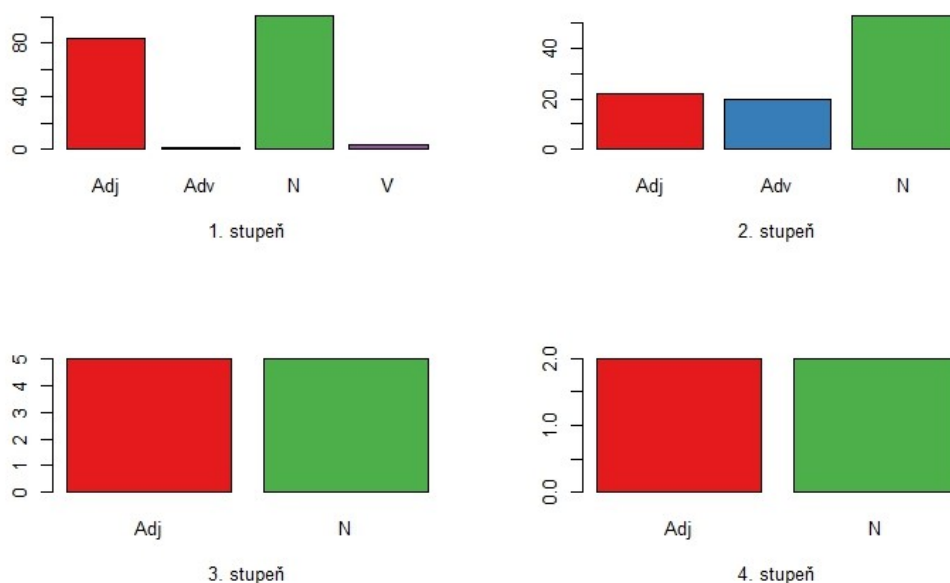
stupeň	deriváty	počet derivátů dědicích sledovaný význam	
		absolutní	relativní
první	292	190	65,1 %
druhý	272	95	34,9 %
třetí	55	10	18,2 %
čtvrtý	7	4	57,1 %
součet	626	299	47,8 %

Tabulka 16: Zachování základního významu a stupně derivace

Odhlédneme-li vzhledem k malému počtu (všech) derivátů čtvrtého stupně od poslední hodnoty, je zřejmá klesavá tendence. Zatímco například 95 derivátů druhého stupně (34,9 %) zachovává centrální význam výchozího somatismu, tento význam je zachován pouze u 10 derivátů třetího stupně (18,2 %). Mezi prvním a druhým stupněm lze pozorovat ztrátu sledovaného významu přesně v polovině případů, což v určitém smyslu odpovídá obecné míře sémantické dědičnosti (0,51 – resp. 51 %). Při odvození derivátu druhého stupně od derivátu prvního stupně, který zachovává centrální význam základního slova, tedy zřejmě existuje asi padesátiprocentní šance, že centrální význam výchozího somatismu bude zachován. Na třetím stupni je však sledovaný význam zachován pouze u 10 derivátů; hlavní příčinu je zde nicméně nutno hledat v tom, že většina slovotvorných řad končí derivátem druhého stupně.

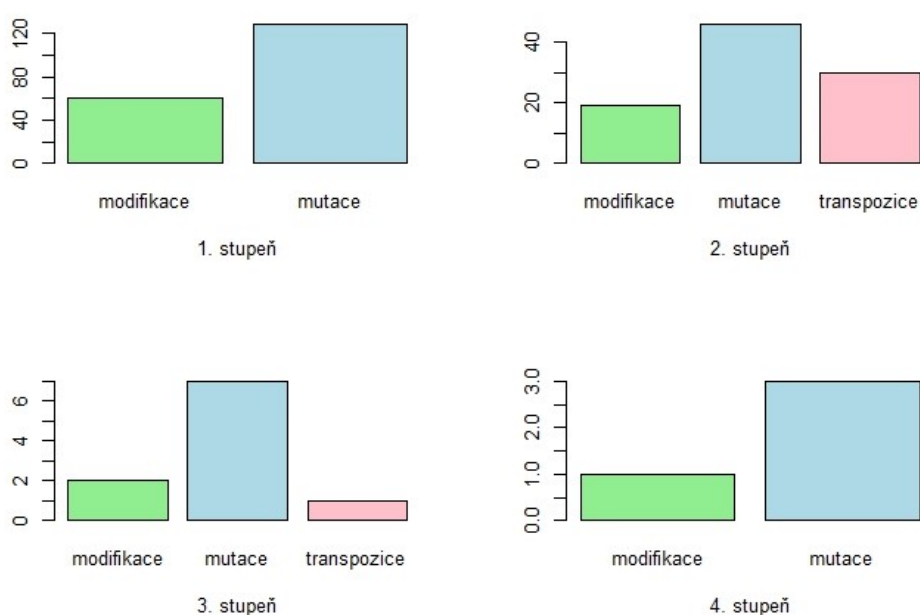
Následující graf ukazuje absolutní počty derivátů, které dědí centrální význam výchozího somatismu, podle slovního druhu:

⁵⁸ Deriváty, u nichž by měl být centrální význam základního, výchozího somatismu zachován, jsou v tabulce v souboru *somatismy.csv* označeny hodnotou 1 ve sloupci *sem_central_global*. Toto pole se vyplňovalo automaticky na základě hodnoty pole *sem_global_inherited*.

Graf 11: Zachování základního významu a slovní druh

Z grafů je patrné, že centrální význam základního somatismu zachovávají především substantiva a adjektiva. Nárůst adverbíí (a tedy i transpozice, viz následující graf) ve druhém stupni derivace je snadno vysvětlitelný tím, že jde patrně o adverbia odvozená od adjektiv prvního stupně, která zachovávají centrální význam svého základového substantiva. Graf č. 12 zachycuje absolutní počty relevantních derivátů různých stupňů podle onomaziologických kategorií:

Graf 12: Zachování základního významu a onomaziologická kategorie

Graf sice spolehlivě zachycuje to, že mezi deriváty zachovávajícími základní význam výchozího somatismu převažují výsledky mutace, ale zároveň je třeba mít na paměti, že mutace je obecně v popisovaných datech asi čtyřikrát častější než modifikace. Následující tabulka tedy uvádí, jaká část všech derivátů zachovává základní význam výchozího somatismu:

onomaziologická kategorie	deriváty	počet derivátů dědicích sledovaný význam	
		absolutní	relativní
mutace	428	185	43,22 %
modifikace	108	83	76,85 %
transpozice	90	31	34,44 %
součet	626	299	47,76 %

Tabulka 17: Zachování základního významu a onomaziologické kategorie

Jak je z tabulky patrné, nejlépe je centrální význam základního somatismu obecně zachován u derivátů utvořených modifikací.

5.4.3.2 Míra globální sémantické dědičnosti

Míru globální sémantické dědičnosti lze vypočítat (analogicky k sémantické dědičnosti „lokální“) jako poměr počtu významů, které derivát (nepřímo) dědí od základního slova celého hnízda, a počtu významů, které má základní slovo celého hnízda.⁵⁹ U derivátů prvního stupně se tedy míra sémantické dědičnosti shoduje s mírou globální sémantické dědičnosti.

Domnívám se například, že slovo *bokovka* (viz 5.2.5) dědí pouze jeden z nových významů adjektiva *bokový*, která nemá u substantiva *bok* paralelu, proto je míra globální sémantické dědičnosti substantiva *bokovka* rovna hodnotě 0. Adverbium *hrdelně* dědí od adjektiva *hrdelní* významy, které toto adjektivum zdědilo od substantiva *hrdlo*, srov. následující schéma:

⁵⁹ V tabulce v souboru *somatismy.csv* je uvedeno výčtem, které významy derivát dědí od základního slova hnízda, ve sloupci *sem_global_inherited*. Ve sloupci *auto* je uvedena automaticky vypočtená délka řetězce ze sloupce *sem_global_inherited*, tedy počet zděděných významů. Pokud je ve sloupci *sem_global_inherited* uvedena hodnota *none* (tj. derivát nedědí žádný význam výchozího slova hnízda), ve sloupci *auto* je uvedena hodnota 0. Poměr hodnoty ve sloupci *auto* (tj. počet zděděných významů) a hodnoty ve sloupci *sem_global* (tj. počet významů základního slova hnízda) je měrou globální sémantické dědičnosti. Hodnota této míry je automaticky vypočtena a uvedena ve sloupci *sem_global_percentage*.

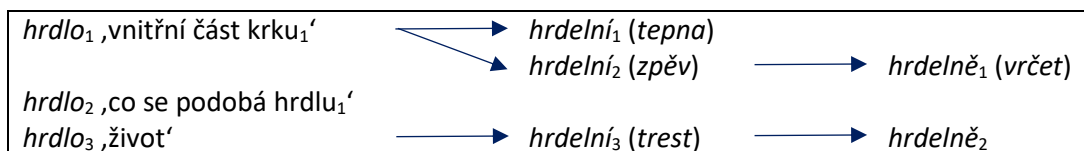

Schéma 11: Globální sémantická dědičnost u adverbia *hrdelně*

Adverbium *hrdelně₂* lze doložit např. následujícími doklady (syn v6):

- (17) *vůdce povstání **hrdelně** potrestal a jejich statky zabavil*
 (18) *Jelikož měl ženu a děti, nebyl trestán **hrdelně**, ale na pranyři.*
 (19) ***hrdelně** ukončí hrdinův flirt s tchyní vlastní dcery*

Adjektivum *hrdelní* dědí dva významy svého základového slova, které je zároveň výchozím slovem celého hnízda, proto je míra sémantické dědičnosti i míra globální sémantické dědičnosti tohoto adjektiva rovna hodnotě $2/3 = 0,6$. Adverbium *hrdelně* dědí dva ze tří významů svého základového slova *hrdelní*, a zároveň tím dědí dva ze tří významů základního slova celého hnízda, proto je i jeho míra sémantické dědičnosti i míra globální sémantické dědičnosti rovna $2/3 = 0,6$. Příkladem derivátu, jehož míra globální sémantické dědičnosti dosahuje hodnoty 1, je adverbium *kloubně*, srov. následující schéma:

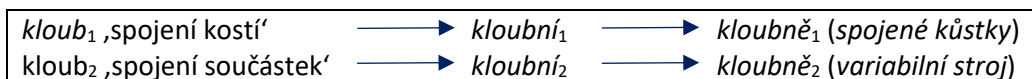
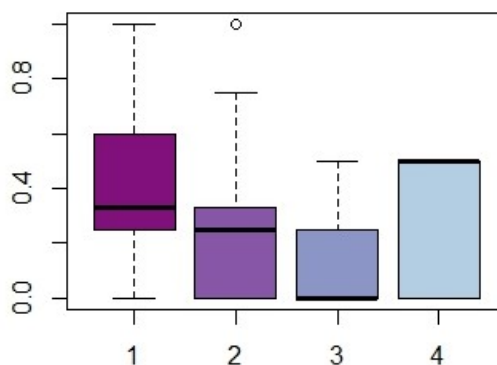

Schéma 12: Globální sémantická dědičnost u adverbia *kloubně*

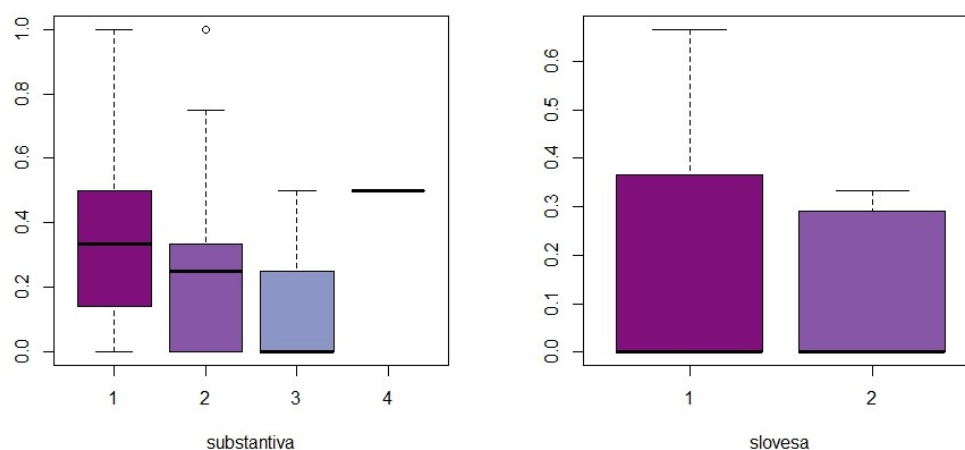
Míra globální sémantické dědičnosti všech derivátů je v průměru 29,9 %. Graf č. 13 ilustruje, jak míra globální sémantické dědičnosti klesá se vzrůstajícím stupněm derivace (srov. průměrné hodnoty: 39,8 % u derivátů prvního stupně, 23 % u derivátů druhého stupně a 11,6 % u derivátů třetího stupně).

Graf 13: Míra globální sémantické dědičnosti podle stupně derivace

Tento graf ve srovnání s grafem č. 8 naznačuje, že s rostoucím stupněm derivace se význam derivátu zřejmě do větší míry zakládá na sémantice základového slova, avšak význam je častěji značně vzdálen významu výchozího slova celého slovotvorného hnízda. Tato interpretace je v souladu s faktem, že zatímco mezi 292 deriváty prvního stupně je pouze 30 případů úplné dědičnosti (tj. 10,3 %), mezi 272 deriváty druhého stupně je 92 případů úplné dědičnosti (tj. 33,8 %) a mezi 55 deriváty třetího stupně je 22 případů úplné dědičnosti (tj. 40 %).

U jednotlivých slovních druhů lze pochopitelně vysledovat podobnou klesavou tendenci, jakou zachycuje graf č. 13. Následující graf například znázorňuje míru globální sémantické dědičnosti u substantiv a sloves napříč jednotlivými stupni derivace (slovesa, která by byla odvozeninami třetího nebo čtvrtého stupně, ve vzorku dat nejsou). Jak je patrné z levého grafu, dá se například očekávat, že substantivum, které je derivátem třetího stupně, má znatelně nižší míru globální sémantické dědičnosti než substantivum, které je derivátem prvního stupně.

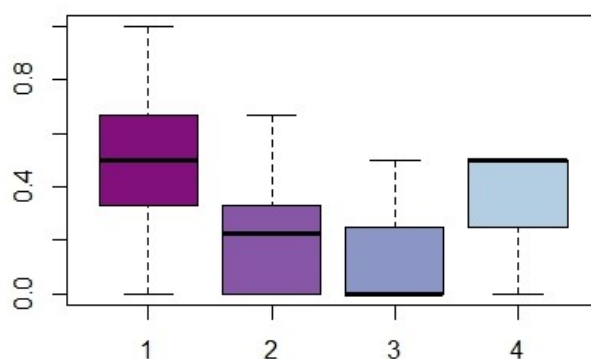
Graf 14: Míra globální sémantické dědičnosti u substantiv a sloves

Rozdíl mezi substantivy prvního a druhého stupně i mezi substantivy druhého a třetího stupně je podle Welchova t-testu statisticky signifikantní.⁶⁰ Rozdíl mezi slovesy prvního a druhého stupně statisticky významný není.⁶¹ Na první pohled výraznější tendenci lze pozorovat u adjektiv, srov. následující graf:

⁶⁰ 1. vs. 2. stupeň: $t = 5,0824$, $df = 302,47$, $p = 3,27 \times 10^{-7}$.

2. vs. 3. stupeň: $t = 1,9415$, $df = 33,321$, $p = 0,03035$.

⁶¹ $t = 0,28932$, $df = 16,481$, $p = 0,388$

Graf 15: Míra globální sémantické dědičnosti u adjektiv

Jak je z grafu patrné, lze tvrdit, že adjektiva, která jsou deriváty druhého nebo třetího stupně, mají znatelně nižší míru globální sémantické dědičnosti než adjektiva, která jsou deriváty prvního stupně. To je pochopitelné: zatímco všechna adjektiva prvního stupně jsou odvozena přímo od výchozích substantiv, adjektiva druhého a třetího stupně jsou odvozena od substantiv, případně sloves,⁶² která jsou sama odvozeninami prvního (resp. druhého) stupně a která často mívají nové, neděděné významy. Rozdíl mezi adjektivy prvního a druhého stupně i mezi adjektivy druhého a třetího stupně je podle Welchova t-testu statisticky signifikantní.⁶³

5.4.4 Dědičnost „ob derivát“

Mezi popisovanými deriváty jsem zaznamenal pouze 8 případů dědičnosti „ob derivát“.⁶⁴ Zde se omezím na komentář ke třem vybraným příkladům. Jeden z nich představuje adverbium *slzavě*; vedle jiných významů (srov. *slzavě vybuchla* nebo např. *slzavě truchlivý* či *slzavě dojemný*) srov. význam ve spojení *na kterém slzavě usychá barva* (syn v6). Tento význam adverbium dědí od substantiva *slza*₂ („kapka“), adjektivum *slzavý* jej patrně nemá.

Druhým příkladem je adverbium *krevně*. Substantivum *krev* má tři významy (výklady významu uvádím podle SSČ):

⁶² Ze 105 adjektiv, která jsou deriváty druhého nebo třetího stupně (srov. tabulku č. 8 v oddílu 5.3), je 93 adjektiv odvozeno od substantiva; zbývající adjektiva jsou deverbativní.

⁶³ 1. vs. 2. stupeň: $t = 8,0565$, $df = 187,56$, $p = 8,906 \times 10^{-14}$.

2. vs. 3. stupeň: $t = 2,3702$, $df = 47,198$, $p = 0,01096$.

⁶⁴ V souboru *somatismy.csv* jsou všechny tyto deriváty označeny hodnotou 1 ve sloupci *discontinuous*.

1. rudá tekutina protékající cévami a dodávající tělu živné látky a kyslík;
2. povaha, temperament;
3. krevní příbuzenstvo, rod

Jak souhrnně ukazuje schéma č. 11, adjektiva *krevní* a *krevný* dědí první význam (srov. *krevní skupina*, *drobné krevné cévy*, syn v6), adjektivum *krevní* dědí i třetí význam (srov. *krevní msta*, *linie*). Adjektivum *krevný* má význam, který jsem považoval za nový, srov. např. v 60. a 70. letech minulého století bylo až 50 % holštýnek zapouštěno krevnými hřebci nebo zušlechtováni krevnými plemeníky (syn v6). Druhý význam substantiva *krev* adjektiva *krevní* a *krevný* nedědí. Adverbium *krevně* dědí jak oba významy adjektiva *krevní* (příklady (20) a (21)), tak nový význam adjektiva *krevný* (příklady (22) a (23)):

(20) **krevně** skupinový antigen

(21) *smečka lidí **krevně** spřízněných*

(22) *Do hřebce dáváme veliké naděje. Je **krevně** zajímavý...*

(23) *zároveň by měl **krevně** navazovat na konkrétní klisnu*

Vedle toho adverbium dědí „ob derivát“ druhý význam substantiva *krev*:

(24) **Krevně** jsem obojím, srdečně také. *Jsem Slovenko-Maďarka.*

(25) *je také **krevně** upřímný*

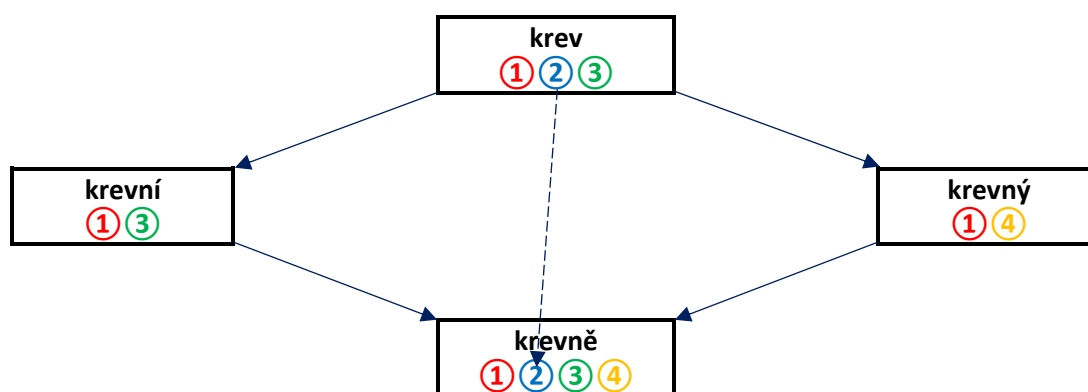

Schéma 13: Sémantická dědičnost u adverbia *krevně*

Dalším příkladem dědičnosti „ob derivát“ může být slovo *rukávník*. Tento případ shrnuje následující schéma:

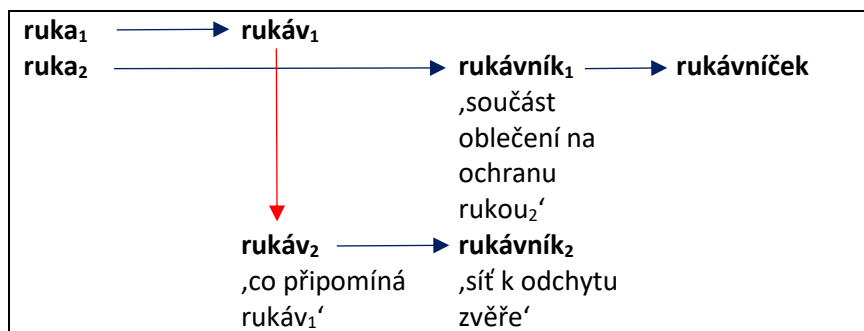

Schéma 14: Sémantická dědičnost u substantiva *rukávník*

Substantivum *rukávník* nedědí svůj primární význam od slova *rukáv*, nýbrž od slova *ruka*; druhý význam slova *rukáv*, který vznikl sémantickým transferem (červená šipka), je pak zřejmě východiskem pro druhý význam slova *rukávník*.

5.5 Shrnutí

Tato kapitola se snažila o empirické zjištění základních poznatků o sémantické dědičnosti. Z důvodů uvedených v oddílu 5.1 jsem k popisu sémantické dědičnosti zvolil somatismy a jejich deriváty. Podle kritérií popsanych v oddílu 5.2 jsem vybral celkem 43 somatismů a 626 derivátů z jejich slovotvorných hnízd. Na základě popisu různých formálních i sémantických vlastností těchto 669 slov a jejich vztahů jsem došel k následujícím poznatkům:

Typy sémantické dědičnosti: Částečná dědičnost (63,1 % derivátů) je výrazně častější než dědičnost nulová (13,1 %) a úplná (23,8 %). Derivát má nový, nezděděný význam ve 36,6 % případů. Z pěti možných typů dědičnosti je nejčastější částečná dědičnost bez vzniku nového významu (42,5 %). Nulová sémantická dědičnost se pochopitelně neuplatňuje při modifikaci a transpozici. Při transpozici lze pozorovat úplnou dědičnost bez vzniku nového významu výrazně častěji (41,1 %) než u modifikace (23,1 %) a mutace (16,1 %). U žádného z 19 popisovaných sloves se nesetkáváme s úplnou dědičností. U žádného z 56 popisovaných adverbí se nesetkáváme s nulovou dědičností (to souvisí s tím, že všechna adverbia s výjimkou *kolenačky* jsou utvořena transpozicí); pouze pět adverbí má nový, nezděděný význam. U substantiv a adjektiv je v souladu s obecným trendem nejčastější částečná dědičnost bez vzniku nového významu. Adjektiva se zásadněji odlišují od substantiv tím, že se u nich jen minimálně uplatňuje nulová dědičnost se vznikem nového významu (3,2 %), která je u substantiv relativně běžná (19,5 %). S rostoucím stupněm derivace klesá podíl

derivátů, které mají nový, nezděděný význam, a narůstá podíl derivátů, které se vyznačují úplnou sémantickou dědičností bez vzniku nového významu (to patrně obzvlášť na druhém stupni derivace souvisí s nárůstem transpozice).

Míra sémantické dědičnosti: Každý z 626 popisovaných derivátů dědí průměrně 51 % významů svého základového slova. 524 derivátů je odvozeno od polysémního slova; každý z těchto 524 derivátů dědí v průměru asi 43 % významů svého základového slova. V hodnotách průměrné míry sémantické dědičnosti existují značné rozdíly mezi slovotvornými hnízdy (viz graf č. 2) a mezi skupinami slov s jednotlivými sufixy (viz graf č. 3); stejně tak je značně proměnlivá míra sémantické dědičnosti derivátů s určitým sufixem (viz grafy č. 4 a 5). To by mělo znamenat, že nelze hledat přímý vztah mezi tím, jaké má slovo sufix, a tím, jaká je jeho míra sémantické dědičnosti. Nejvyšší průměrnou míru dědičnosti pozorujeme u adverbii (64,5 %) a adjektiv (58 %), nižší u substantiv (46 %), nejnižší pak u sloves (18,5 %). Deriváty vzniklé mutací dědí v průměru signifikantně menší část sémantického spektra základového slova (43,9 %) než deriváty vzniklé modifikací (64,1 %) nebo transpozicí (69,2 %). Průměrná míra sémantické dědičnosti je signifikantně vyšší u derivátů druhého (59,1 %) a třetího stupně (64,4 %) než u derivátů prvního stupně (40,1 %). Signifikantní rozdíl mezi deriváty prvního a druhého stupně se projevuje obzvlášť výrazně u substantiv a adjektiv, resp. u derivátů vzniklých mutací a modifikací (deriváty vzniklé mutací a modifikací jsou primárně substantiva a adjektiva, sekundárně adverbium *kolenačky* a všech 19 sloves).

Globální sémantická dědičnost: Centrální význam výchozího somatismu je zachován u 190 derivátů prvního stupně (65,1 %), u 95 derivátů druhého stupně (34,9 %) a u 10 derivátů třetího stupně (18,2 %); dá se tedy předpokládat, že s narůstajícím stupněm derivace klesá šance, že daný význam bude zachován. Centrální význam základního slova daného slovotvorného hnízda zachovávají v každém stupni derivace nejlépe adjektiva a substantiva; relativně dobře je daný význam zachován i u adverbii druhého stupně, která jsou utvořena od adjektiv prvního stupně transpozicí. Obecně je však daný význam nejlépe zachován u derivátů utvořených na základě modifikace. Míra globální sémantické dědičnosti všech derivátů je v průměru 29,9 %; míra klesá se vzrůstajícím

stupněm derivace (39,8 % u derivátů prvního stupně, 23 % u derivátů druhého stupně, 11,6 % u derivátů třetího stupně).

Dědičnost „ob derivát“ je zcela okrajová; mezi 626 popisovanými deriváty jsem zaznamenal pouze osm případů.

6 Sémantická dědičnost při odvozování sufixem *-tel*

6.1 Sufix *-tel*

Sufix *-tel* je monosémní, jednovýznamový (Štícha et al., 2013: 98), odvozují se jím tedy pouze jména činitelská, tj. „pojmenování bytosti, zprav. osoby, řídčeji jiné živé bytosti, podle činnosti pro ni charakteristické“ (Dokulil, 1967: 13). Tento sufix bývá charakterizován jako velmi produktivní (např. Šmilauer, 1971: 27; Hauser, 1980: 115; Štícha et al., 2013: 99), proto lze mj. očekávat, že v korpusu bude doložena řada hapax legomen s tímto sufixem (srov. Bauer, 2004: 51; Plag, 2003: 54). Obvykle se uvádí, že u daného slovotvorného typu „je lexikální význam v zásadě stejný jako význam slovotvorný“ (Čechová et al., 1996: 91; srov. např. Dokulil, 1962: 97). Podobně VAGSČ (Štícha et al., 2018: 124) uvádí, že deverbativní názvy osob např. se sufixem *-tel* patří mezi odvozeniny, u nichž se slovotvorný a lexikální význam „často (ovšem ne vždy!) shoduje“, srov. uvedené příklady *badatel* ‚kdo bádá‘ nebo *ničitel* ‚kdo něco ničí‘.

Na základě toho se mi deriváty s tímto sufixem zdají z hlediska sémantické dědičnosti zajímavé; pokud je slovotvorný význam daných derivátů podle literatury často shodný s významem lexikálním, pak by se dala očekávat vysoká míra sémantické dědičnosti těchto derivátů, ne-li dědičnost úplná. Pokusím se o konfrontaci výše uvedených tvrzení z odborné literatury s empirickými daty; zaměřím se na nejčastější deriváty utvořené od polysémních sloves sufixem *-tel*, které jsou zachycené v korpusu syn v6. Tyto deriváty pak srovnám s hapax legomeny odvozenými od polysémních sloves tímž sufixem. Toto srovnání by podle mého názoru mělo alespoň v náznacích umožnit rozlišení strukturního a procesuálního aspektu sémantické dědičnosti (viz úvod 4. kapitoly), neboť hapax legomena (na rozdíl od etablovaných derivátů) nejsou „dotčena“ frekvenčními efekty a lexikalizací, a proto lze očekávat, že budou nejlépe odrážet procesuální aspekt sémantické dědičnosti, resp. to, jaký význam nové slovo skutečně dědí při procesu svého utvoření.

6.2 Metodologie

V korpusu syn v6 jsem vyhledal všechny tokeny lemmat končících na řetězec *tel* a vytvořil jejich frekvenční seznam. Nejprve jsem vybral 80 nejčastějších

substantiv, která jsou odvozena od polysémnních sloves sufixem *-tel*.⁶⁵ To, zda je základové sloveso polysémnní, jsem posuzoval podle SSČ. Do seznamu nebyla z různých důvodů zahrnuta např. slova *kotel*, *hotel*, *kostel* (nejde o deriváty), *obyvatel* (*obývat* není podle SSČ polysémnní), *spotřebitel* (základové sloveso podle SIAf – viz Šimandl et al., 2016: 573 – neexistuje) či *velkoodběratel* a *velkopodnikatel* (nejde o bezprostřední sufixaci). Výsledný seznam 80 derivátů (seřazených podle frekvence) obsahuje následující tabulka.

1	<i>ředitel</i>	21	<i>věřitel</i>	41	<i>pronásledovatel</i>	61	<i>pojistitel</i>
2	<i>majitel</i>	22	<i>činitel</i>	42	<i>vychovatel</i>	62	<i>stvořitel</i>
3	<i>zastupitel</i>	23	<i>ukazatel</i>	43	<i>spasitel</i>	63	<i>dopisovatel</i>
4	<i>podnikatel</i>	24	<i>sběratel</i>	44	<i>pisatel</i>	64	<i>nabyvatel</i>
5	<i>učitel</i>	25	<i>odběratel</i>	45	<i>kazatel</i>	65	<i>volitel</i>
6	<i>pořadatel</i>	26	<i>pěstitel</i>	46	<i>pokračovatel</i>	66	<i>vkladatel</i>
7	<i>představitel</i>	27	<i>pozorovatel</i>	47	<i>myslitel</i>	67	<i>objednatel</i>
8	<i>zaměstnavatel</i>	28	<i>nositel</i>	48	<i>ctitel</i>	68	<i>řešitel</i>
9	<i>provozovatel</i>	29	<i>vydavatel</i>	49	<i>stěžovatel</i>	69	<i>hybatel</i>
10	<i>uživatel</i>	30	<i>stavitel</i>	50	<i>jmenovatel</i>	70	<i>vyhlašovatel</i>
11	<i>spisovatel</i>	31	<i>vystavovatel</i>	51	<i>předkladatel</i>	71	<i>živitel</i>
12	<i>dodavatel</i>	32	<i>zadavatel</i>	52	<i>čekatel</i>	72	<i>šlechtitel</i>
13	<i>velitel</i>	33	<i>hostitel</i>	53	<i>osvoboditel</i>	73	<i>zapisovatel</i>
14	<i>vyšetřovatel</i>	34	<i>překladatel</i>	54	<i>budovatel</i>	74	<i>krotitel</i>
15	<i>zakladatel</i>	35	<i>badatel</i>	55	<i>dobyvatel</i>	75	<i>objednavatel</i>
16	<i>skladatel</i>	36	<i>nakladatel</i>	56	<i>cvičitel</i>	76	<i>ničitel</i>
17	<i>chovatel</i>	37	<i>zpracovatel</i>	57	<i>podporovatel</i>	77	<i>šiřitel</i>
18	<i>jednatel</i>	38	<i>ošetřovatel</i>	58	<i>ručitel</i>	78	<i>buditel</i>
19	<i>žadatel</i>	39	<i>přemožitel</i>	59	<i>příspěvatel</i>	79	<i>posuzovatel</i>
20	<i>držitel</i>	40	<i>zhotovitel</i>	60	<i>střadatel</i>	80	<i>pokořitel</i>

Tabulka 18: Nejfrekventovanější substantiva se sufixem *-tel*

Z frekvenčního seznamu jsem dále vyextrahoval všechna hapax legomena, resp. deriváty se sufixem *-tel* s frekvencí 1. Odstranil jsem vlastní jména, slova s překlapy apod. U zbylých slov jsem ověřil, zda jsou odvozena od polysémnních sloves a zda jde skutečně o hapax legomena; např. slovo *drbatel* bylo v seznamu lemmatizováno jako *Drbatel*, protože se objevuje na začátku věty, proto jsem korpusovým dotazem [dD]rbatel.* ověřil, že je slovo v korpusu syn v6

⁶⁵ Původně jsem chtěl – stejně jako v případě hapaxů (viz dále) – pracovat se stem nejčastějších substantiv, ale po vytvoření seznamu 80 substantiv bylo stále náročnější nacházet další deriváty od polysémnních sloves, frekvence derivátů navíc byla už relativně malá (okolo 1000 dokladů).

doloženo opravdu pouze jednou. Následující tabulka zachycuje prvních sto hapax legomen, která jsem takto našel a u kterých bylo možno jednoznačně určit význam.

1	<i>podstrkovatel</i>	26	<i>věnovatel</i>	51	<i>šlapatel</i>	76	<i>zakročitel</i>
2	<i>zdůrazňovatel</i>	27	<i>roztáčitel</i>	52	<i>vyrovnatel</i>	77	<i>vyhladitel</i>
3	<i>podrývatel</i>	28	<i>vyjevovatel</i>	53	<i>vymezitel</i>	78	<i>odčerpavatel</i>
4	<i>podmaňovatel</i>	29	<i>znamenatel</i>	54	<i>vyléčitel</i>	79	<i>rozvrhovatel</i>
5	<i>zapojovatel</i>	30	<i>dosaditel</i>	55	<i>klátitel</i>	80	<i>vytýkatel</i>
6	<i>uzemňovatel</i>	31	<i>naběratel</i>	56	<i>pálitel</i>	81	<i>provokovatel</i>
7	<i>překvapitel</i>	32	<i>připisovatel</i>	57	<i>křížovatel</i>	82	<i>rozšiřitel</i>
8	<i>ospravedlňovatel</i>	33	<i>vdechovatel</i>	58	<i>staratel</i>	83	<i>pražitel</i>
9	<i>zachovavatel</i>	34	<i>zaplňitel</i>	59	<i>honitel</i>	84	<i>vyměňovatel</i>
10	<i>ustanovovatel</i>	35	<i>vyřazovatel</i>	60	<i>drbatel</i>	85	<i>vymezovatel</i>
11	<i>rozprašovatel</i>	36	<i>vyvrhovatel</i>	61	<i>doplnitel</i>	86	<i>obkloповatel</i>
12	<i>odvolávatel</i>	37	<i>pokladatel</i>	62	<i>vyhlasitel</i>	87	<i>přivolavatel</i>
13	<i>vyhledávatel</i>	38	<i>utišovatel</i>	63	<i>křížitel</i>	88	<i>vyběratel</i>
14	<i>vyjasňovatel</i>	39	<i>kleštitel</i>	64	<i>drážditel</i>	89	<i>očkovatel</i>
15	<i>postupovatel</i>	40	<i>přežvýkatel</i>	65	<i>tesatel</i>	90	<i>urovňovatel</i>
16	<i>přihazovatel</i>	41	<i>snášitel</i>	66	<i>drásatel</i>	91	<i>přepojovatel</i>
17	<i>soustředovatel</i>	42	<i>rozvíjitel</i>	67	<i>dělatel</i>	92	<i>nakazitel</i>
18	<i>uvolňovatel</i>	43	<i>šifrovatel</i>	68	<i>věšitel</i>	93	<i>přebíratel</i>
19	<i>zařazovatel</i>	44	<i>odcizitel</i>	69	<i>bránitel</i>	94	<i>oslňovatel</i>
20	<i>seznamovatel</i>	45	<i>prodatel</i>	70	<i>umístitel</i>	95	<i>přesunovatel</i>
21	<i>zanedbavatel</i>	46	<i>založitel</i>	71	<i>zvedatel</i>	96	<i>omluvitel</i>
22	<i>přibližovatel</i>	47	<i>oslovitel</i>	72	<i>kovatel</i>	97	<i>napadatel</i>
23	<i>odhadovatel</i>	48	<i>spojitel</i>	73	<i>šplíchatel</i>	98	<i>opravitel</i>
24	<i>odbourávatel</i>	49	<i>kývatel</i>	74	<i>odložitel</i>	99	<i>smlouvateľ</i>
25	<i>splňovatel</i>	50	<i>bičovatel</i>	75	<i>lamatel</i>	100	<i>odvratitel</i>

Tabulka 19: Hapax legomena se sufixem *-tel*

U všech 180 derivátů a jejich základových sloves jsem výhradně s použitím SSČ a SSJČ určil význam a informace o jednotlivých lexíích a jejich dědičnosti jsem zanesl do tabulky srovnatelné s tou, kterou jsem použil pro popis somatismů a jejich derivátů.⁶⁶ (Na rozdíl od popisu somatismů jsem však lexikografický popis nekonfrontoval s korpusovými daty.) U všech 180 derivátů jsem navíc zaznamenal jejich frekvenci (všechna hapax legomena mají v daném sloupci tedy hodnotu 1) a frekvenci jejich základového slovesa (podle korpusu syn v6).

⁶⁶ Tabulka je k dispozici v příloze v souboru *tel.csv*.

6.3 Výsledky

6.3.1 Typy sémantické dědičnosti

Ve skupině frekventovaných (resp. etablovaných) derivátů a ve skupině hapax legomen jsou jednotlivé typy dědičnosti zastoupeny následovně:

typ dědičnosti	frekventované	hapaxy
nulová dědičnost se vznikem nového významu	7 [8,75 %]	1 [1 %]
částečná dědičnost bez vzniku nového významu	57 [71,25 %]	99 [99 %]
částečná dědičnost se vznikem nového významu	10 [12,5 %]	-
úplná dědičnost bez vzniku nového významu	6 [7,5 %]	-
úplná dědičnost se vznikem nového významu	-	-
součet	80 [100 %]	100 [100 %]

Tabulka 20: Typy sémantické dědičnosti u derivátů se sufixem *-tel*

Zcela nejčastější je částečná sémantická dědičnost bez vzniku nového významu, což je ve shodě s obecným trendem pozorovaným v předchozí kapitole. Za zmínku však stojí to, že zatímco u derivátů ve slovtvorných hnízdech somatismů byl tento typ dědičnosti zaznamenán ve 42,5 % případů (viz 5.4.1, tabulka č. 9), zde je podíl tohoto typu dědičnosti výrazně vyšší (71,25 % u etablovaných derivátů, 99 % u hapax legomen). Pokud tento podíl srovnáme s podílem daného typu dědičnosti u derivátů se dvěma nejčastějšími sufixy (*-ový* a *-ě*) v datech v předchozí kapitole (viz následující tabulka), tedy 50 % a 59,3 %, je zřejmé, že vysoký podíl částečné dědičnosti bez vzniku nového významu u derivátů se sufixem *-tel* lze považovat za vlastnost tohoto sufixu. To naznačuje, že ačkoliv nemusí existovat přímý vztah mezi konkrétním sufixem a průměrnou mírou sémantické dědičnosti u derivátů s tímto sufixem (viz 5.4.2.1, tabulka č. 13), deriváty s různými sufixy se mohou vyznačovat různými (nebo různě silnými) preferencemi pro určitý typ sémantické dědičnosti.

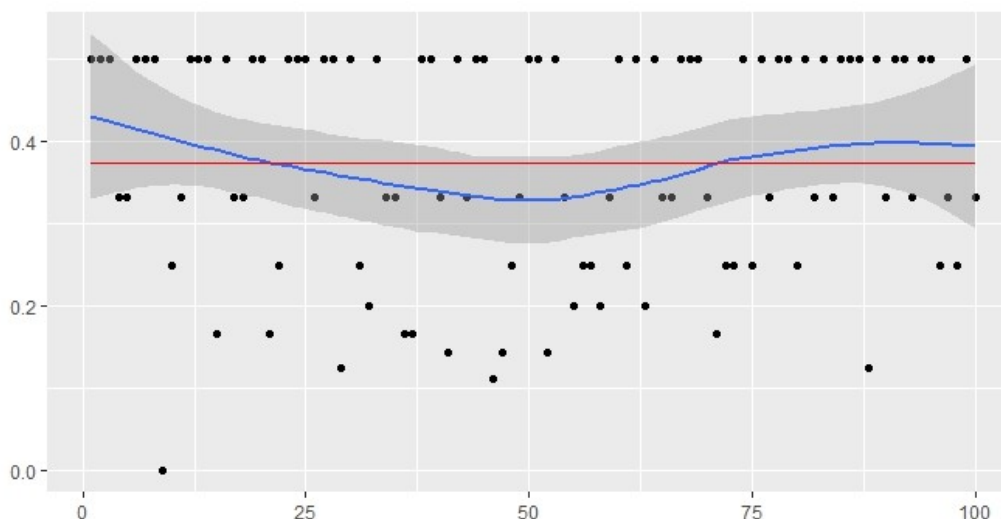
typ dědičnosti	<i>ový</i>	<i>ě</i>
nulová dědičnost se vznikem nového významu	1 [1,2 %]	-
částečná dědičnost bez vzniku nového významu	41 [50 %]	32 [59,3 %]
částečná dědičnost se vznikem nového významu	16 [19,5 %]	5 [9,3 %]
úplná dědičnost bez vzniku nového významu	18 [22,0 %]	17 [31,5 %]
úplná dědičnost se vznikem nového významu	6 [7,3 %]	-
součet	82 [100 %]	54 [100 %]

Tabulka 21: Typy sémantické dědičnosti u derivátů se sufixy *-ový* a *-ě*

6.3.2 Míra sémantické dědičnosti

Průměrná míra sémantické dědičnosti ve skupině 80 frekventovaných derivátů dosahuje hodnoty 0,405 (tj. každý z derivátů v tabulce č. 18 dědí v průměru dva z pěti významů svého základového slovesa). Za povšimnutí stojí to, že tato hodnota je velice blízká průměrné míře sémantické dědičnosti zjištěné u 524 derivátů polysémných slov v předchozí kapitole, která činí 43 %, resp. 0,4318. Průměrná míra sémantické dědičnosti u hapax legomen se sufixem *-tel* činí 0,373. Rozdíl mezi hodnotami míry ve skupině 80 derivátů a hodnotami míry ve skupině hapax legomen není statisticky signifikantní.⁶⁷ To se může jevit jako poněkud překvapivé; zatímco hapax legomena logicky dědí právě jeden význam svého základového slovesa, etablovaný derivát dědí v průměru 1,2 významu základového slovesa. Tento rozdíl je ale zřejmě kompenzován tím, že základové sloveso etablovaného derivátu má v průměru 3,825 významu, zatímco základové sloveso hapax legomena má v průměru pouze 3,15 významu. Při hladině významnosti 0,05 je tento rozdíl podle Welchova t-testu statisticky signifikantní.⁶⁸

Následující graf zachycuje míru sémantické dědičnosti jednotlivých hapax legomen; každému derivátu odpovídá jeden bod. Modrá čára zachycuje obecný trend, červená čára průměrnou míru (0,373):

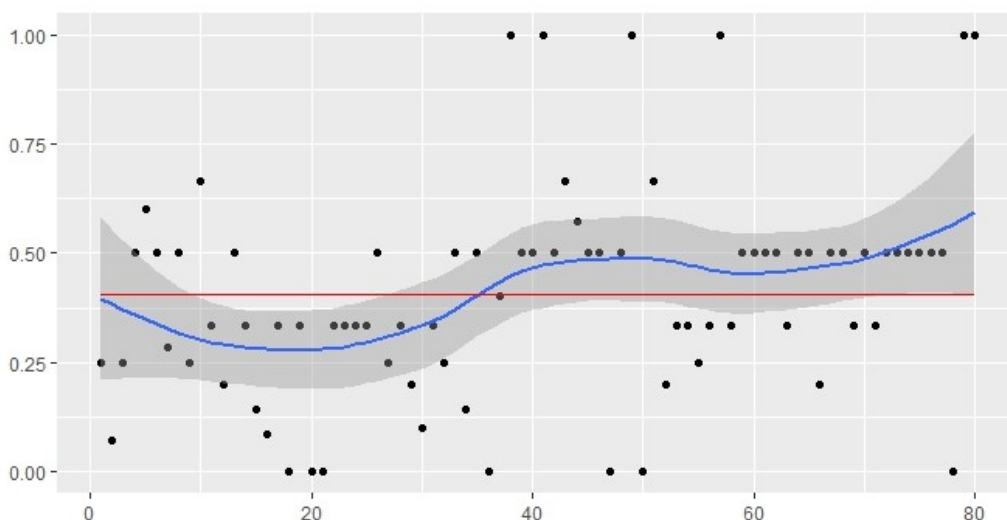

Graf 16: Míra sémantické dědičnosti u hapax legomen se sufixem *-tel*

⁶⁷ $t = -1,0265$, $df = 117,7$, $p = 0,1534$

⁶⁸ $t = -2,098$, $df = 128,68$, $p = 0,01893$

Z grafu je zřejmé, že míra sémantické dědičnosti u hapax legomen nepřekračuje hodnotu 0,5; existuje pouze jeden derivát s nulovou dědičností (viz tabulka č. 20). Následující graf analogicky zachycuje míru sémantické dědičnosti etablovaných derivátů se sufixem *-tel*; každému derivátu opět odpovídá jeden bod, modrá linie zachycuje obecný trend, červená průměr (0,405):

Graf 17: Míra sémantické dědičnosti u etablovaných derivátů se sufixem *-tel*

Graf naznačuje stoupavou tendenci; 40 nejčastějších derivátů má v průměru nižší míru sémantické dědičnosti (0,324) než zbylých 40 etablovaných derivátů (0,485). Mezi 40 nejfrekventovanějšími deriváty se také objevuje méně případů úplné dědičnosti (resp. pouze jeden, navíc jde o 38. nejfrekventovanější derivát). Rozdíl mezi hodnotami míry sémantické dědičnosti u 40 nejčastějších derivátů a hodnotami míry sémantické dědičnosti u zbylých 40 derivátů je podle Welchova t-testu statisticky signifikantní.⁶⁹ Vysvětlení může poskytnout souvislost počtu významů slova a jeho frekvence. Zatímco základová slovesa 40 nejčastějších derivátů mají v průměru téměř pět významů (4,8), základová slovesa zbylých 40 derivátů mají v průměru necelé tři významy (2,85); rozdíl je statisticky signifikantní.⁷⁰ To může souviset (viz 2. kapitola) s tím, že průměrná frekvence základového slovesa v první skupině je 1 038 597, zatímco průměrná frekvence

⁶⁹ $t = -3,1112$, $df = 74,951$, $p = 0,001318$

⁷⁰ $t = 3,7784$, $df = 53,008$, $p = 0,0002007$

základového slovesa ve druhé skupině je 265 435. Rozdíl mezi frekvencemi základových sloves ve dvou skupinách však není statisticky signifikantní.⁷¹

6.3.3 Centrálnost děděného významu u hapax legomen

Popis sémantické dědičnosti by nemohl být kompletní bez informace o tom, které významy základového slova derivát dědí. Pokud by se například ukázalo, že všechna hapax legomena se sufixem *-tel* dědí centrální význam svého základového slovesa, byl by to zásadní poznatek, který by poukazoval na systematickост sémantické dědičnosti jakožto procesu a který by alespoň do určité míry umožňoval udržet tvrzení, že význam derivátů typu *badatel* nebo *ničitel* je transparentní, resp. prediktabilní z formy slova. Žádnou takovou tendenci (ať už k dědičnosti centrálního, nebo jiného významu) však pozorovat nelze; pouze 33 hapax legomen dědí centrální význam základového slovesa, resp. význam, který je v SSČ a SSJČ uveden jako první (k centrálnímu významu v lexikografii srov. Kroupová & Mejstřík, 1969).

Dalších 37 hapax legomen dědí význam základového slovesa, který je ve slovnících uveden jako druhý (ve 26 případech má základové sloveso pouze dva významy, v osmi případech má tři významy, ve dvou případech má čtyři významy a v jednom případě má pět významů). 16 hapax legomen dědí význam základového slovesa, který je ve slovnících uveden jako třetí (v 10 případech má základové slovo tři významy, ve čtyřech případech má základové slovo čtyři významy a ve dvou případech má základové slovo šest významů). Zbývajících 13 hapax legomen dědí význam základového slova, který je ve slovnících označen jako čtvrtý (5), pátý (4), šestý (2), nebo sedmý (2). Nelze vypožorovat žádné tendence s ohledem na (ne)příznakovost, (ne)přenesenost či (ne)terminologičnost děděných významů. Zdá se, že se v tomto ohledu čeština liší od angličtiny; podle L. Bauera a S. Valery (2015: 82) totiž pro angličtinu platí, že „the senses that tend to be inherited are the ones described as the central senses of the base“.

Pro ilustraci uvádím několik příkladů (výklady sloves přebírám ze SSČ):

pražit₁ ‚upravovat žářem‘ > *sdužení italských pražitelů kávy*;

⁷¹ $t = 1,0509$, $df = 40,047$, $p = 0,1498$

odcizit₂ ‚vzít 2 (něco cizího), ukrást‘ > *Poetický ochránce zákona se tedy rozhodl napsat báseň „Pro pana zloděje“, v níž **odcizitele** svého vozu žádá alespoň o navrácení svých básní;*

nabrat₃ ‚pojmout 2 (do sebe); přijmout 6, 7, získat 2‘: *podnik nabral nové pracovní síly* > **nabírat₃** > *Na Havlíčkovobrodsku je v těchto dnech největším naběratelem pracovních sil firma Pleas a. s.;*

odložit₄ ‚odsunout 3 (na pozdější dobu)‘ > *válka ne a ne vypuknout. Blížila se, to ano, ale že z ní už několikrát sešlo, zdálo se, že se i teď najde nějaký odložitel;*

vyrovnat₅ ‚uvést v soulad‘ > *není v Holanově řeči výrazem pseudoromantického odporu k civilizaci, spíš poukazem na její nedostatečnost, funguje-li jako samoučelná a celistvá životní kulisa, jako soubor nástrojů – vyrovnatelů napětí mezi člověkem a předmětným světem;*

založit₆ ‚dát základ, podnět k vytvoření něčeho, vytvořit 1, udělat 2, zřídit 1‘: *založit město* > *Jakýsi biskup nás poučil o tom, že Václava, hodného založitele státu (založil ho jeho vrah Boleslav) si máme vážit...;*

pálit₇ ‚vyrábět n. upravovat za pomoci ohně, žáru‘: *pálit slivovici* > *„Určitě to neškodí, ale švestky musí zůstat na stromech. To se často nestává,“ podotkl „pálitel“. Je to stejné jako u hroznů, kdy mráz zvyšuje cukernatost.*

Jedinou funkcí sufixu *-tel* je podle literatury tvoření činitelských jmen (viz 6.1). Proto by se dalo čekat, že pokud má základové sloveso lexii, která sémanticky vyžaduje agens⁷², a lexii, jejíž první aktant nemá povahu agentu, bude se při tvoření derivátu pomocí sufixu *-tel* zakládat alespoň preference pro lexii, která vyžaduje agens, a derivát pak bude nominalizací se zabudovanou rolí agentu (srov. Panevová, 2014: 11). To se víceméně potvrzuje; deriváty navíc nepředstavují označení osob jen ve výjimečných případech, v nichž jde o personifikaci (*Podle mě největším provokovatelem únavy je nuda*). Tato tendence by však měla být chápána jako vlastnost činitelských jmen obecně, nikoliv jako aspekt sémantické dědičnosti jako takové. Prediktivní potenciál této tendence je navíc minimální: pokud má základové sloveso více lexii, které

⁷² Resp. konatele (aktora, ACT) ve funkčním generativním popisu (viz Panevová et al., 2014: 41).

vyžadují agens, tato tendence nám pouze říká, že derivát by měl dědit jednu z nich; to, o kterou by mělo jít, už však tato tendence předvídat neumožňuje.

6.4 Závěr

Zdá se tedy, že není možné u sledovaných hapax legomen identifikovat spolehlivé prediktory, které by nám umožnily jednoznačně předvídat, jaký význam svého základového slovesa derivát dědí. Procesuální sémantická dědičnost se tedy zdá být arbitrární (zděděn je libovolný význam základového slova – podle komunikačních potřeb mluvčího); tato arbitrárnost pak s narůstající frekvencí derivátu a s jeho lexikalizací a konvencionalizací ještě narůstá (srov. 3.4; srov. též Dokulil, 1962: 96). Deriváty se sufixem *-tel* bývají často chápány jako sémanticky transparentní a mající prediktabilní význam (viz 3.4 a 6.1); zdá se však, že míra jejich transparentnosti bývá přeceňována. Z formy slov jako *provokovatel* a zřejmě ani z obecných principů sémantické dědičnosti, jak jsem se snažil ukázat, nijak nevyplývá, který význam svého základového slova může derivát zdědit. Proto je sice slovo jako *provokovatel* v saussureovském smyslu méně arbitrární než slovo jako *pes* (srov. 3.3), neboť je slovotvorně motivováno významem slovesa *provokovat*, ale zároveň se dá chápat jako „konstrukčně“ arbitrární.

Závěry přechází kapitoly lze vztáhnout pouze ke strukturnímu aspektu sémantické dědičnosti. Předmětem této kapitoly bylo srovnání etablovaných derivátů a hapax legomen, které mělo umožnit odlišení strukturního aspektu sémantické dědičnosti, o němž lze hovořit nejlépe s využitím materiálu etablovaných derivátů, a procesuálního aspektu sémantické dědičnosti, který je nejzřetelnější právě u hapax legomen. Pokud je od polysémního slova utvořen neologismus v širším smyslu (srov. Janovec, 2013: 106), resp. okazionalismus, který se však může konvencionalizovat (srov. např. Broccias, 2013: 193), je zcela nasnadě, že tento derivát nemůže dědit více různých významů najednou. Proto není překvapující, že mezi sledovanými hapax legomeny je zcela dominantní částečná sémantická dědičnost bez vzniku nového významu (99 % hapax legomen). Pokud se derivát šíří a upevňuje v myslích mluvčích, narůstá jeho frekvence, což vede k dalšímu upevňování a konvencionalizaci nového slova. Lze předpokládat, že pokud k tomuto procesu dojde u derivátu paralelně vícekrát (tj. pokud tatáž forma paralelně zdědí – v procesuálním smyslu – více lexii), konvencionalizací paralelně zděděných lexii se derivát stává polysémním slovem, které dědí – ve strukturním

smyslu – více lexií svého základového slova. S narůstající frekvencí derivátu se pak pochopitelně zvětšuje variabilita kontextů, v nichž je slovo užíváno, a tak může častěji docházet k významovým posunům v jeho sémantické struktuře, až ke vzniku nového významu na základě sémantického transferu.⁷³ Zde už nehraje tak výraznou roli slovotvorná motivace, nýbrž motivace sémantická; do popředí se namísto procesuálního aspektu sémantické dědičnosti (tj. toho, jaký význam derivát zdědí, když je utvořen) dostává aspekt strukturní (tj. to, jaký význam či jaké významy má v idealizovaném, relativně synchronním pohledu ve srovnání se svým motivujícím a fundujícím slovem).

⁷³ K obecným principům (lexikální) jazykové změny viz např. Bauer, 1994; k frekvenci a upevňování viz např. Divjak & Caldwell-Harris, 2015; ke vztahu frekvence a polysémie viz 2. kapitola.

7 Závěrem

V této kapitole pouze připomenu ústřední pojmy a krátce se zamyslím nad přínosy práce (7.1) a jejími možnými důsledky pro lexikografickou praxi (7.2) a pro teorii slovotvorby (7.3). Ve svých úvahách o slovotvorné teorii se zde dotknu i otázek, které téma této práce dalece přesahují. Výsledky empirické části zde nebudu znovu detailně shrnovat; obsah páté kapitoly jsem relativně podrobně shrnul v oddílu 5.5 a to, co považuji za nejdůležitější v kapitole šesté by mělo být patrné z jejího závěru (6.4). V této kapitole (7.4) bych také rád okrajově věnoval pozornost některým dílčím problémům, s nimiž jsem se při psaní práce setkal, ačkoliv bezprostředně nesouvisejí s tématem sémantické dědičnosti.

7.1 K pojmu sémantické dědičnosti a významu komplexních slov

Pojem sémantické dědičnosti souvisí se sémantickou strukturou derivátu ve vztahu k sémantické struktuře jeho základového slova. Zdá se mi, že je vhodné rozlišit dva aspekty sémantické dědičnosti: aspekt strukturní a procesuální.

Strukturní sémantickou dědičnost lze chápat jako vztah sémantické struktury derivátu (resp. komplexního slova) k sémantické struktuře základového slova (resp. základových slov) s ohledem na to, že derivát často nemá všechny významy základového slova, ale zároveň se mohl vlivem frekvence lexikalizovat a např. na základě sémantického transferu získat nové významy, které základové slovo nemá. Nejzajímavější je patrně popis sémantické dědičnosti, vycházíme-li od polysémních slov, ale v zásadě neexistuje důvod, proč o sémantické dědičnosti (typicky zřejmě úplné) nehovořit i u monosémních slov.⁷⁴ Lze rozlišit pět typů strukturní sémantické dědičnosti: dědičnost úplnou bez vzniku nového významu nebo se vznikem nového významu, dědičnost částečnou bez vzniku nového významu nebo se vznikem nového významu a dědičnost nulovou se vznikem nového významu. Především v souvislosti se strukturní sémantickou dědičností má také smysl hovořit o globální sémantické dědičnosti, při jejímž popisu nejde o vztah odvozeného a základového slova, ale o vztah odvozeného slova a základního slova dané slovotvorné řady, resp. slovotvorného hnízda.

⁷⁴ Viz poznámku pod čarou č. 44 na straně 113.

Procesuální sémantickou dědičnost lze chápat jako proces, k němuž dojde při vytvoření nového slova; zcela dominantním typem procesuální sémantické dědičnosti je dědičnost částečná (vycházíme-li od polysémních slov): derivát nejprve dědí pouze jeden význam základového slova. K úplné dědičnosti při derivaci od polysémních slov logicky nedochází. Ačkoliv není možné popsat sémantickou dědičnost jakožto proces přímo, lze předpokládat, že její výsledky dobře odráží hapax legomena. Výsledek procesuální sémantické dědičnosti může být samozřejmě zastřen, narůstá-li frekvence nově utvořeného slova a jeho význam se lexikalizuje.

V úvodu práce jsem citoval tvrzení, že „[p]ři posuzování hodnoty definice jde hlavně o to, zda vymezuje pojem užitečný, zajímavý (bez něhož by popis jazyka byl složitější, popř. neúplný)“ (Hajičová, Panevová & Sgall, 2002: 84). Domnívám se, že pojem sémantické dědičnosti tyto nároky splňuje, neboť nám jednak umožňuje úsporně hovořit o netriviálních sémantických vztazích mezi deriváty, jednak mě vedl k zjištění relativně zajímavých údajů o českém jazykovém systému (viz shrnutí v oddílech 5.5 a 6.4). Stejně tak věřím, že bez popisu sémantické dědičnosti (bez ohledu na volbu konkrétních termínů) by popis českého jazykového systému nemohl být kompletní.

Hlavní empirická zjištění práce jistě nejsou nijak zvlášť překvapující; každý lingvista by pravděpodobně na základě vlastní introspekce dokázal například odhadnout, že nejčastějším typem sémantické dědičnosti je částečná dědičnost bez vzniku nového významu. Za určitý přínos své práce však považuji to, že tato do určité míry předvídatelná zjištění dokládá empiricky. Za povšimnutí podle mého názoru stojí také to, že pátá a šestá kapitola odlišnými metodami přistupují k odlišným vzorkům dat různého typu, ale přesto docházejí k překvapivě podobné průměrné míře sémantické dědičnosti. V 5. kapitole se nejprve ukázalo, že každý z 524 derivátů odvozených od polysémního slova dědí v průměru 43 % významů svého základového slova; v 6. kapitole bylo zjištěno, že každý z 80 etablovaných derivátů utvořených od polysémního slovesa sufixem *-tel* dědí v průměru 40,5 % významů svého základového slova.

Za důležitý dále považuji jeden ze závěrů 6. kapitoly, která na materiálu hapax legomen poukázala na procesuální aspekt sémantické dědičnosti, přičemž bylo zjištěno, že centrální význam základového slovesa dědí pouze 33 hapax legomen

ze sta; první nebo druhý význam pak dědí 70 hapax legomen ze sta. To je podle mého názoru důležité, neboť intuitivně bychom mohli očekávat, že deriváty budou primárně dědit základní význam svého základového slova. To, že tomu tak není, považuji za významné; stejně jako závěry páté kapitoly to totiž dokládá, že forma slova ani žádná ze sledovaných proměnných nijak nedeterminuje, které významy základového slova derivát dědí (to zřejmě určují výhradně komunikační potřeby mluvčího).⁷⁵ V tomto smyslu je vytvoření nového derivátu konstrukčně arbitrární. Teorie slovtvorby, která zdůrazňuje motivovanost odvozených slov a předpokládá transparentnost jejich významu, případně dokonce jeho kompozicionalitu, ale tuto konstrukční arbitrárnost opomíjí, nemůže být teorií adekvátní.

7.2 Důsledky pro lexikografii

L. Bauer a S. Valera (2015: 83) v závěru svého článku (viz 4.1) poukazují na to, že poznatky o sémantické dědičnosti mohou mít také praktické důsledky pro lexikografii (srov. 4.4.1). Mezi dřívějšími slovníky a vznikajícím ASSČ lze pozorovat rozdíly, které naznačují, že sémantická dědičnost je v ASSČ zohledňována důsledněji. Zatímco například SSČ u slova *badatel* podává výklad ‚kdo bádá, vědec‘, ASSČ přidává kombinovaný odkaz (vedle základového slova uvádí i číslo významu a sémantickou zkratku v závorce), kterým explicitně signalizuje částečnou sémantickou dědičnost: ‚kdo bádá 1 (vědecky zkoumá); syn. vědec, výzkumník‘. Pokud by však sémantická dědičnost byla zohledňována důsledněji nejen v definicích derivátů, mohl by se ASSČ vyhnout některým případným nedostatkům (viz případ slov *auto* a *autíčko*, komentovaný na konci oddílu 4.1).

7.3 Důsledky pro teorii slovtvorby

Výsledky práce chápu na základě výše uvedeného jako jeden z argumentů pro paradigmatickou změnu v přístupu ke slovtvorbě. Věřím, že v teoretickém rámci, ze kterého pojem dědičnosti původně vychází (srov. 4.2), tedy v konstrukční

⁷⁵ K podobnému závěru docházejí i Bauer & Valera (2015: 79–81), srov. část již dříve citované pasáže: „As in word-formation processes, these results seem to confirm that no unified picture can be drawn as regards which type of sense prevails by word-formation process and by degree of derivation, even if a general pattern exists.“

gramaticy (a kognitivní lingvistiky), lze hledat v mnoha ohledech adekvátnější východiska pro popis slovo tvorby, než jaká nabízí tradiční česká slovo tvorba. To nemusí nutně znamenat, že strukturalistická slovo tvorba by měla být zcela opuštěna; je však nutné vzít v úvahu jednak to, že slovo tvorná pravidla či schémata jsou stejně jako gramatické konstrukce utvářeny územ (srov. např. Dąbrowska & Divjak, 2015: 1; Croft & Cruse, 2004: 1), jednak to, že „knowledge of language is knowledge“ (Goldberg, 1995: 5) a že při jeho užívání hrají nezanedbatelnou úlohu některé kognitivní mechanismy; srov. následující pasáž:

First of all, cognitive and structuralist reasoning are reconcilable if structuralist categories are grounded in cognitive processes of schematicity and conceptual combination. Secondly, the formation of words is in its essence a cognitive phenomenon. Accordingly, research on various types and processes of lexical creation needs to be based on cognitive principles in order to adequately account for a speaker-oriented, usage-based view of word-formation. (Onysko & Michel, 2010: 12)

Domnívám se, že výsledky mé práce naznačují, že pro popis slovo tvorby je kognitivně ukotvený přístup konstrukční gramatiky, který zdůrazňuje to, že komplexní jazykové útvary (včetně odvozených slov) nejsou sumou svých částí, adekvátnější než tradičnější přístup, který podle mého názoru přeceňuje roli motivace a syntagmatické součtovosti významů na úkor toho, o čem jsem několikrát pracovně hovořil jako o konstrukční arbitrárnosti, resp. na úkor „gestaltovosti“ komplexních jazykových útvarů (srov. např. Croft, 2001: 47). Věřím, že pro konstrukční přístup k (české) slovo tvorbě existuje řada velmi pádných argumentů; zmínit lze například problémy s tradičním konceptem morfému (jejichž výčet uvádí Anderson, 2017: 17–25), jako jsou například nulové morf(ém)y či cirkumfixy, pochyby o vhodnosti morfému jako základní jednotky a o jeho psychologické realitě (srov. např. Booij, 2017: 718; Baayen, 2017: 113; Ramscar & Port, 2016), a naopak kognitivní adekvátnost a tzv. usage-based zakotvení konstrukčního přístupu (srov. např. Diessel, 2015). Vedle toho lze navíc zmínit řadu specifických argumentů: konstrukční přístup dokáže například lépe uchopit dynamiku slovo tvorných schémat a frekvenční efekty (srov. Divjak & Caldwell-Harris, 2015) či evidentní souvislost prefixace s valencí (srov. Lehoučková, 2010).

Pro konstrukční přístup podle mého názoru navíc zcela jednoznačně hovoří existence slov, která nejsou doložena mimo určitou konstrukci. To je například případ sloves s prefixem *pře-*, která se vyskytují pouze v dokladech konstrukce, již ne zcela přesně popisuje L. Janovec (2013: 114), když říká, že „vyjádření lexikálního obsahu ‚existence nadměrného množství/výskytu někoho či něčeho‘ se dá ad hoc vyjádřit pasivním verbálním tvarem *pře* + sémantický základ + *no/to*: *je překlousováno, překlusováno*“ (nepřesnost tohoto popisu spočívá v tom, že doklady této konstrukce prakticky vždy obsahují obligatorní místní, případně časové určení, viz řada dokladů v Neomatu). Dalším podobným příkladem je konstrukce realizovaná v dokladech *jsou často babišovatější než Babiš, reaganičtější než Reagan* nebo *bude skrbličtější než strýček Skrblik*. I internetové vyhledávání tvaru *babišovatější* například potvrzuje, že daný tvar adjektiva je vázán na tuto konkrétní konstrukci.

Další argumenty pro konstrukční přístup zde uvádět nebudu, neboť se jimi vzdaluji předmětu práce; věřím nicméně, že zjištěné empirické výsledky jsou nejlépe kompatibilní právě s konstrukčním, paradigmaticky orientovaným (srov. 3.1) přístupem ke slootovorbě.

7.4 Vybrané další poznámky

7.4.1 Příslovce

V oddílu 5.2.2 (s. 95) jsem zmínil problém související s adverbii typu *zubně* (<*zubní*) a s individuálně posesivními adjektivy se sufixy *-ův* a *-in*, tedy s potenciálně neomezeně produktivními formami, jejichž paradigmaticnost může vést k dojmu, že například adverbium typu *zubně* není samostatným slovem, nýbrž pouze formou adjektiva (srov. Caha & Medová, 2009). Data, s nimiž jsem pracoval v páté kapitole, obsahují pouze šest individuálně posesivních adjektiv (*zubařčin*; *ručitelův*, *rukavičkářův*, *vousáčův*, *zadákův*, *zubařův*), těm se zde tedy věnovat nebudu.

Adverbií je ve vzorku 56; s výjimkou příslovčí *srdcařsky* a *kolenačky* jsem je považoval za slova odvozená sufixem *-ě*. Typy dědičnosti u 54 adverbií s tímto sufixem zachycuje tabulka č. 21 na straně 136: ve 32 případech jde o částečnou dědičnost bez vzniku nového významu, v 17 případech jde o úplnou dědičnost bez vzniku nového významu, v 5 případech pak jde o částečnou dědičnost se vznikem

nového významu. Od sufixu *-ový*, jehož profil také uvádí tabulka č. 21, se deriváty se sufixem *-ě* odlišují menší náchylností ke vzniku nového významu (nový význam má 28 % derivátů se sufixem *-ový*, ale pouze 9,4 % derivátů se sufixem *-ě*). Tento rozdíl však zřejmě vyplývá z toho, že deriváty se sufixem *-ový* vznikají mutací, zatímco deriváty se sufixem *-ě* vznikají transpozicí (např. pouze dva z devatenácti derivátů s dalším typicky transpozičním sufixem, *-ost*, mají nový význam).

Ačkoliv tyto údaje neumožňují jednoznačně rozhodnout, zda je oprávněnější chápat *-ě* jako derivační sufix, nebo flektivní koncovku, domnívám se, že svědčí spíše proti chápání adverbia jako paradigmatické adjektivní formy. U kanonicky flektivních forem totiž zpravidla nelze očekávat nové významy (nový význam se objevil u pěti adverbii se sufixem *-ě*); srov. Haspelmath & Sims (2010: 93). Flektivní formy navíc obvykle mívají kompozicionální význam (ibid.: 94), což o adverbii se sufixem *-ě* tvrdit nelze (37 z 54 adverbii dědí pouze část významů svého základového slova, striktně vzato tedy kompozicionální nejsou).

7.4.2 Inventář slootovorných prostředků a konkurující si popisy

V 5. kapitole jsem na několika místech (obzvláště v oddílu 5.2.2) více či méně explicitně zmiňoval problematičnost rozdělení slov na morfémy (explicitně jsem na ně upozorňoval s odkazem na *Slovník afixů* např. v souvislosti se sufixem *-ík*, resp. *-ník*). Podobné problémy jsou ovšem zřejmě mnohem dalekosáhlejší; v literatuře se na ně ne vždy upozorňuje. Například slovo *kožešina* je podle SIAf derivát odvozený sufixem *-ina* přímo od substantiva *kůže* (Šimandl et al., 2016: 258), není pak ovšem jasné, jaký status by měl mít řetězec *-eš-*.

Podobně nejsou vzácné případy, kdy se různí autoři neshodnou ani na vymezení hranic konkrétního afixu nebo na tom, zda je daný afix opravdu jedním morfémem; srov. např. různá a někdy poněkud nejasná pojetí sufixu či „varianty“ (Karlík et al., 2012: 119; Petr et al., 1986: 284) sufixu *-ovna*, ústící buď v připuštění dvojí segmentace slova (např. *po-sil-ovn-a* i *po-sil-ov-n-a*) na morfémy (Štícha et al., 2013: 136), nebo v poněkud rozpačitá a nekonzistentní konstatování, že slovo *knihovna* obsahuje sufix *-ovn-a* (na rozdíl od slova *ubytovna*, které obsahuje sufix *-n-a*), ale zároveň že obsahuje „spojovací morfém“ *-ov-* a má čtyři morfémy *knih-ov-n-a* (Cvrček et al., 2010: 83).

Status *-ov-* jakožto morfému je navíc napadnutelný, neboť se nabízí otázka, zda by takový element naplňoval definici morfému jako „gramaticky distinktivního prvku“ (Čermák, 2011: 15) s „určitým významem“ (Ziková, 2017: 1074). Stejně tak považují za problematickou nutnost postulovat např. pro slova *studovna* (zřejmě *stud-ov-n-a*) a *knihovna* (zřejmě *knih-ovn-a*) různou morfematickou strukturu a jejich odlišnost vysvětlovat mechanismem perintegrace, resp. „přerozdělení toho, co patří ke slovotvorné příponě“ (Cvrček et al., 2010: 83; srov. též Petr et al., 1986: 284).

Zdá se tedy, že vedle teoretických problémů s konceptem morfému (srov. Anderson, 2017: 17–25) existují i nemalé problémy s jeho aplikací v praxi, což mj. vede k existenci alternativních popisů určitých jevů. Úkolem slovotvorby by podle mého názoru nemělo být pouze navrhování toho, jak popsat české slovotvorné prostředky s ohledem na úspornost popisu a ve shodě s vlastní intuicí, ale také systematické srovnávání alternativních řešení konkrétních problémů a snaha o objektivní identifikaci toho nejadekvátnějšího; srov. následující citaci:

There is a growing awareness that unless we develop reliable ways of measuring such differences, debates between linguists will be reduced to assertions that one's own intuitions are better than another analyst's. Cognitive linguists need to develop theories that make testable predictions, test these predictions and use the results to revise the theory if necessary, thus completing the empirical cycle. (Dąbrowska & Divjak, 2015: 4)

Tento problém se ovšem netýká pouze řešení konkrétních praktických otázek (např. jak nejadekvátněji parcelovat na morfémy slova jako *studovna* a *knihovna*), ale také obecně teoretického rámce, který přijímáme. Tradiční, strukturalistický rámec nám například poskytuje pojmy fundace a mutace; kognitivistický rámec může místo nich nabídnout pojem ikoncity (pokud jsou si slova blízká formálně, resp. přítomností sdíleného elementu nesoucího význam, jsou si blízká významově; srov. např. Van Langendonck, 2007).

Rozdílů v tom, jak alternativní přístupy popisují stejné jevy, lze uvést více. Například tradiční, strukturalistický popis slovesa ve větě *Jenny se často provzlykala až k nervovému záchvatu* (Neomat) akcentuje to, že sloveso je utvořeno pomocí prefixu *pro-* (srov. Filačová, 2017), respektive cirkumfixu

pro- *se* (Šimandl et al., 2016: 499). Takový přístup pak může deskriptivně konstatovat, že slovesa tohoto typu vyžadují valenční doplnění – „může se jednat např. o vyjádření místa nebo času a má zpravidla podobu předložkové vazby“ (Filiačová, 2017: 59). Takový popis není přesný, protože slovesa tohoto typu mají vždy doplnění typu DIR3 (např. *k nervovému záchvatu*); vyjádření „času“ S. Filiačová (ibid.: 60) dokládá příkladem (*Podle dostupných informací se slavící část lidstva radostně a relativně bezpečně **proflámovala** do roku 2010*), v němž má „časové“ určení pseudotemporální povahu (srov. Uličný, 2000: 85), a proto jej lze považovat za metaforickou extenzi určení typu DIR3.

Především pak ale takový výrok nevysvětluje souvislost mezi prefixací (resp. cirkumfixací) a valencí. Alternativní popis vycházející z konstrukční gramatiky nám umožňuje postulovat konstrukční schéma typu *[[pro-V] se (DIR3)]* (tato forma je spojena s určitou sémantikou, schéma má tedy povahu znaku), na jehož základě jsou produktivně tvořena nová slovesa (viz Neomat). Takové řešení má řadu výhod; vedle opory v empirickém výzkumu, který dokládá jeho kognitivní adekvátnost,⁷⁶ se nemusí potýkat s výše naznačenými problémy (je například oprávněné chápat *pro-* *se* jako cirkumfix, tedy jeden morfém, tedy minimální významovou jednotku?) a zcela přirozeně vysvětluje valenční chování sloves tohoto typu. Tento příklad jsem zde vedle příkladu konkurujících si pojmů (motivace a fundace vs. ikonicitu) uvedl, abych ilustroval dva alternativní popisy téhož jevu, jeden strukturalistický, jeden kognitivistický, resp. konstruktivistický. Úkolem lingvistů zabývajících se slovtvorbou by podle mého názoru neměla být pouze snaha popsat dostupný jazykový materiál v souladu s vlastní intuicí a se svou preferovanou lingvistickou teorií, ale také snaha překračovat hranice popisu a hledat explanace, a navíc cíleně srovnávat různé přístupy ke stejným jevům, na základě konfrontace s empirickými poznatky vyhodnocovat jejich adekvátnost – a opouštět méně adekvátní popisy.

7.4.3 Slovtvorné varianty (v širokém smyslu)

Při anotaci derivátů pro účely páté kapitoly jsem se opakovaně setkával se dvojicemi příbuzných slov, která se v určitých kontextech zdají být volně

⁷⁶ Srov. např. Bencini (2013). Empiricky ukotvené jsou např. i zde relevantní práce Adele Goldbergové (1995; 2006) o valenčních konstrukcích.

zaměnitelná, srov. následující vybrané příklady (v závorce uvádím frekvenci daného spojení v korpusu syn v6): *vlasová zlomenina* (290) × *vlásenková zlomenina* (3); *vlásečnicová trhlina* (14) × *vlásčitá trhlina* (3); *srdeční záležitost* (10820) × *srdcová záležitost* (1095); *prstencové zatmění* (208) × *prstencovité zatmění* (5); *jícnové varixy* (124) × *jíční varixy* (2). Podobně například adjektiva *krkavý* i *krkatý* mohou mít význam ‚lakomý‘, srov. příklady (1) a (2); v neposlední řadě pak existují de facto variantní dvojice⁷⁷ typu *vasatec* a *vasáč*, srov. příklady (3) a (4):

- (1) *To jsem si mohl myslet, že ten **krkavej** kuchař si to tu bude zamykat, aby mu sem stráž v noci nechodily užírat uzený.*
- (2) *Taková jsem, protože seš moje dítě! Jinak jsem **krkatá** a nikomu nic nedám!*
- (3) *Plešatí závidí a **vasatci** nevycházejí z údivu, co vše a jaké kreace je možné nosit na hlavě.*
- (4) *Jedinou anglicky mluvící zemí, která v poslední době zvolila rapidně plešatícího prezidenta, je Austrálie. Jinak jsou to samí **vasáci**.*

Zatímco v bohemistickém kontextu není existence slovotvorných variant nikterak překvapivá, v kontextu obecnějším není zcela samozřejmá. V anglicky psané literatuře (např. Plag, 2003: 64) se zcela běžně hovoří o principu, který se označuje pojmem *blocking* nebo *statistical preemption*; například existence slova *thief* blokuje vytvoření slova *stealer* ve stejném významu (to bývá označováno jako *synonymy blocking*); stejně tak existence slov *teacher* či *typist* blokuje vznik slov *teachist* či *typer* ve stejném významu. Srov. následující pasáž:

Statistical preemption or ‘blocking’ of a target form is the process of learning to avoid a potential target form because a competing form has consistently been witnessed instead in contexts in which the target form would otherwise have been appropriate. (Goldberg & Boyd, 2015: 185)

Tento princip se například v anglické slovotvorbě uplatňuje relativně důsledně; jen zřídka se pak mluví o anglických slovotvorných variantách, pokud vůbec

⁷⁷ Jsem si vědom toho, že označovat takové dvojice slov jako variantní (resp. jako slovotvorné varianty) není zcela neproblematické (srov. např. Hrbáček, 1974: 32; srov. též Čermák, 2010: 38; Kochová & Opavská, 2016: 63).

nějaké existují. Můžeme se ptát, zda by tento princip, který by měl být vázán obecně na lidskou kognici, nikoliv na konkrétní jazyk, neměl bránit vzniku výše uvedených variantních vyjádření. Nabízí se tedy otázka, zda se tento princip skutečně v jazyce uplatňuje do takové míry, jak se předpokládá, případně zda se na různých jazykových plánech či v různých jazycích uplatňuje srovnatelně. Domnívám se, že odpověď na první část této otázky je prozaičtější, než se může zdát. Převážná část toho, co víme o české slovotvorbě a (nejen) o českém jazykovém systému vůbec, vychází z předpokladu idealizovaného mluvčího, čímž jsou však do velké míry opomíjeny individuální rozdíly ve znalosti jazyka (nemám na mysli rozdíly mezi mluvčími různých dialektů apod.; srov. Dąbrowska, 2015: 651); je třeba oprostít se od představy langue jako vnitřně homogenního systému (srov. Geeraerts, 2016), jejímž vyjádřením je mj. následující Saussureova analogie (citováno podle Dąbrowské (2015: 662)):

A language, as a collective phenomenon, takes the form of a totality of imprints in everyone's brain, rather like a dictionary of which each individual has an identical copy. [...] Thus it is something which is in each individual, but is none the less common to all.

Pokud do jazykového popisu důsledněji připustíme individuální jazykové rozdíly mezi mluvčími, je naprosto přirozené, že mluvčí, který se například setkal s adjektivem *krkavý* ve významu ‚lakomý‘, pro vyjádření daného významu sám použije adjektivum *krkavý* spíše než *krkatý*; lze tedy předpokládat, že na úrovni jednotlivých mluvčích fungují preemptivní preference tak, jak popisuje (psycho)lingvistická literatura. V korpusových datech se pak objevují alternativní vyjádření, u nichž však evidentně existují intersubjektivní preference (např. pro *srděční záležitost* spíše než *srdcová záležitost*). Pokud je jedno vyjádření v úzu častější než jiné vyjádření se stejným významem, pak se dá očekávat, že více mluvčích se častěji setká s oním častějším vyjádřením, které se tak může po určité době stát jediným běžným vyjádřením; srov. např. princip jazykové změny naznačený M. Benešem (2016: 236–237).

Ačkoliv tato problematika nutně nesouvisí se sémantickou dědičností, zdá se mi tedy, že by bylo záhodno věnovat v budoucnu více pozornosti jednak individuálním rozdílům ve znalosti slovotvorných pravidel či konstrukcí, jednak slovotvorným variantám a vývoji jejich konkurence v čase. Když říkám, že by

měla být větší pozornost věnována individuálním rozdílům, myslím tím mimo jiné i to, že není vhodné vycházet pouze z korpusů řady SYN (například *Slovník afixů* se zakládá především na korpusu SYN2010, srov. Šimandl et al., 2016: 18–19). Tyto korpusy totiž zachycují především jazykovou produkci vzdělaných mluvčích; obvykle tak bývá ignorován fakt, že jejich jazykové projevy „tend to be much more homogenous than those of less educated speakers“ (Dąbrowska, 2015: 663), a jsou tedy jen stěží reprezentativní.

Literatura

- Adam, R. et al. (2017): *Gramatické rozbory češtiny. Výklad a cvičení s řešením*. Praha: Karolinum.
- Adamovičová, A. & M. Hrdlička (2010): *Basic Czech III*. Praha: Karolinum.
- Ali, A. S. M. (2003): Body Part Words in English and Arabic: A Contrastive Study. *International Journal of Arabic-English Studies*, 4, s. 175–189.
- Allwood, J. (2003): Meaning potentials and context: Some consequences for the analysis of variation in meaning. In: H. Cuyckens, R. Dirven & J. R. Taylor (eds.), *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*. Mouton de Gruyter, s. 29–65. Dostupné z <<http://sskii.gu.se/jens/publications/index.html>>.
- Anderson, S. R. (2017): The Morpheme: Its Nature and Use. In: M. Baerman (ed.), *The Oxford Handbook of Inflection*. New York: Oxford University Press, s. 11–33.
- Aronoff, M. (1976): *Word-Formation in Generative Grammar*. Cambridge, Mass.: The MIT Press. Dostupné z <http://babel.ucsc.edu/~hank/mrg.readings/Aronoff_1976.pdf>.
- Baayen, H. (2017): Experimental and Psycholinguistic Approaches. In: R. Lieber & P. Štekauer (eds.), *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Oxford: Oxford University Press, s. 95–117.
- Battelli, C. et al. (2014): Výzkum života pod mořskou hladinou. In: P. Matyášek (ed.), *Metodická publikace*. Brno: Nová škola, s. 9–14.
- Bauer, L. (1994): *Watching English Change. An Introduction to the Study of Linguistic Change in Standard Englishes in the Twentieth Century*. London: Longman.
- Bauer, L. (2004): *A Glossary of Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bauer, L. (2006): *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Bauer, L., L. Körtvélyessy & P. Štekauer (2015): Introduction. In: L. Bauer, L. Körtvélyessy, P. Štekauer (eds.), *Semantics of Complex Words*. Springer International Publishing Switzerland, s. 1–8.
- Bauer, L. & S. Valera (2015): Sense Inheritance in English Word-Formation. In: L. Bauer, L. Körtvélyessy, P. Štekauer (eds.), *Semantics of Complex Words*. Springer International Publishing Switzerland, s. 67–84.
- Bencini, G. M. L. (2013): Psycholinguistics. In: T. Hoffmann & G. Trousdale (eds.), *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press, s. 379–396.
- Beneš, M. (2016): Jak a proč sociologizovat pohled na jazykovou kulturu. *Naše řeč*, 99, s. 227–242.
- Broccias, C. (2013): Cognitive Grammar. In: T. Hoffmann & G. Trousdale (eds.), *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press, s. 191–210.
- Booij, G. (2010a): *Construction Morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Booij, G. (2010b): Morphological Analysis. In: B. Heine & H. Narrog (eds.), *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press, s. 449–471.
- Booij, G. (2013): Morphology in Construction Grammar. In: T. Hoffmann & G. Trousdale (eds.), *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press, s. 255–273.
- Booij, G. (2017): The Oxford Handbook of Derivational Morphology (rec.). *Language*, 93, s. 717–720.
- Booij, G. et al. (2018): *The Construction of Words. Advances in Construction Morphology*. Springer International Publishing.
- Brinton, L. J. & E. C. Traugott (2005): *Lexicalization and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buzássyová, K. (2008): Sémantické a štylistické aspekty obmedzeného hniezdovania vo výkladovom slovníku. In: A. Rangelova, J. Světlá

- & A. Jarošová (eds.), *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 113–122.
- Caha, P. & L. Medová (2009): Czech Adverbs as Case-marked Adjectives. In: G. Zybatow & U. Junghanns (eds.), *Studies in Formal Slavic Phonology, Morphology, Syntax, Semantics and Information Structure. Proceedings of FDSL 7, Leipzig 2007*, s. 31–42.
- Coleman, L. & P. Kay (1981): Prototype Semantics: The English Verb *lie*. *Language*, 57, s. 26–44.
- Croft, W. (2001): *Radical Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Croft, W. & A. Cruse (2004): *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, A. (2011): *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press.
- Cvrček, V. (2017a): Sémantická prosodie. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1599.
- Cvrček, V. (2017b): Koligace. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 834.
- Cvrček, V. (2017c): Sémantická preference. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1598.
- Cvrček, V. (2017d): Zipfovy zákony. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 2113.
- Cvrček, V. et al. (2010): *Mluvnice současné češtiny 1. Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum.
- Čechová, M. et al. (1996): *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV nakladatelství.

- Čermák, F. (2010): *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čermák, F. (2011): *Morfématica a slovo tvorba češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čermák, F. (2013): Poznámky k tvorbě slovníku na základě korpusu. *Jazykovedný časopis*, 64, s. 133–150.
- Čermák, F. et al. (2004): *Frekvenční slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čurdová, V. [= Vodrážková, V.] (2015): Teorie významových profilů a výzkum somatismů v češtině. *Jazykovědné aktuality*, 52, s. 4–13.
- Dąbrowska, E. (2015): Individual differences in grammatical knowledge. In: E. Dąbrowska & D. Divjak (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics*. De Gruyter Mouton, s. 650–668.
- Dąbrowska, E. & D. Divjak (2015): Introduction. In: E. Dąbrowska & D. Divjak (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics*. De Gruyter Mouton, s. 1–9.
- Dal, G. & F. Namer (2015): XV. Tools in word-formation research: 133. Internet. In: P. O. Müller et al. (eds.), *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*, vol. 3. Berlin: De Gruyter Mouton, s. 2372–2385.
- Diessel, H. (2015): Usage-based construction grammar. In: E. Dąbrowska & D. Divjak (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics*. De Gruyter Mouton, s. 296–322.
- Divjak, D. & C. Caldwell-Harris (2015): Frequency and Entrenchment. In: E. Dąbrowska & D. Divjak (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics*. De Gruyter Mouton, s. 53–74.
- Dokulil, M. (1962): *Tvoření slov v češtině. 1, Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Dokulil, M. (1967): Jména činitelská. In: F. Daneš, M. Dokulil & J. Kuchař (eds.), *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 13–124.

- Dokulil, M. (1978): K otázce prediktability lexikálního významu slovotvorně motivovaného slova. *Slovo a slovesnost*, 39, s. 244–251.
- Dölling, J. (v tisku): Systematic polysemy. In: D. Gutzmann, L. Matthewson, C. Meier, H. Rullmann & T. E. Zimmermann (eds.), *The Blackwell Companion to Semantics*. Malden: Blackwell.
- Dolník, J. (2007): *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Fenk-Oczlon, G. & A. Fenk (2010): Frequency effects on the emergence of polysemy and homophony. *Information Technologies and Knowledge*, 4, s. 103–109.
- Filiačová, S. [= Nzimba, S.] (2017): *Sémantika prefixů ve slovesných neologismech*. Diplomová práce. Praha: ÚČJTK FF UK.
- Filipec, J. (1957): Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. *Slovo a slovesnost*, 18, s. 129–150.
- Filipec, J. (1974): Využití odvozenin při určování mnohoznačnosti. *Naše řeč*, 57, s. 64–67.
- Filipec, J. (1995): Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: F. Čermák & R. Blatná (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 14–49.
- Filipec, J. & F. Čermák (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- Fillmore, C. J. (1975): An Alternative to Checklist Theories of Meaning. In: C. Cogen et al. (eds.), *Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley, CA: Berkeley Linguistics Society, s. 123–131.
- Fried, M. (2013a): Principles of Constructional Change. In: T. Hoffmann & G. Trousdale (eds.), *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press, s. 419–437.
- Fried, M. (2013b): Pojem konstrukce v konstrukční gramatice. *Časopis pro moderní filologii*, 95, s. 9–27.

- Furdík, J. (1993): *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. Levoča: Peter Modrý.
- Furdík, J. (2008): *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG. Dostupné z <http://www.olostiak.webz.cz/Publikovane/TLM_2008_final.pdf>.
- Gaeta, L. (2017): Valency alternations between inflection and derivation. A contrastive analysis of Italian and German. In: L. Hellan, A. Malchukov & M. Cennamo (eds.), *Contrastive Studies in Verbal Valency*. John Benjamins Publishing Company, s. 328–373.
- Gebauer, J. (1902): *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*. Praha: Nákladem České grafické společnosti Unie.
- Geeraerts, D. (1994): Polysemy. In: R. E. Asher & J. M. Y. Simpson (eds.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, vol. 6. Oxford: Pergamon, s. 3227–3228.
- Geeraerts, D. (2010): *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Geeraerts, D. (2015): Lexical semantics. In: E. Dąbrowska & D. Divjak (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics*. De Gruyter Mouton, s. 273–295.
- Geeraerts, D. (2016): The sociosemiotic commitment. *Cognitive Linguistics*, 27, s. 527–542.
- Goldberg, A. E. (1995): *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Goldberg, A. E. (2006): *Constructions at Work. The Nature of Generalizations in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldberg, A. E. (2013): Constructionist Approaches. In: T. Hoffmann & G. Trousdale (eds.), *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press, s. 15–31.
- Goldberg, A. E. & J. K. Boyd (2015): A-adjectives, statistical preemption, and the evidence: Reply to Yang (2015). *Language*, 91, s. 184–197.

- Greenbaum, S. (1996): *English Grammar*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Gries, S. Th. (2009): *Quantitative Corpus Linguistics with R: A Practical Introduction*. New York: Routledge.
- Gries, S. Th. (2015): Polysemy. In: E. Dąbrowska & D. Divjak (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics*. De Gruyter Mouton, s. 472–490.
- Haiman, J. (1985): *Natural Syntax. Iconicity and Erosion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hajičová, E., J. Panevová & P. Sgall (2002): *Úvod do teoretické a počítačové lingvistiky. 1. svazek – Teoretická lingvistika*. Praha: Karolinum.
- Haller, J. (1974): *Český slovník věcný a synonymický. 2. díl*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Hanks, P. (2008): Do Word Meanings Exist? In: T. Fontenelle (ed.), *Practical Lexicography. A Reader*. Oxford: Oxford University Press, s. 125–134.
- Haspelmath, M. & A. Sims (2010): *Understanding Morphology*. 2nd ed. London: Hodder Education.
- Hauser, P. (1980): *Nauka o slovní zásobě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Havránek, B. & A. Jedlička (1951): *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Hellan, L., A. Malchukov & M. Cennamo (2017): Issues in contrastive valency studies. In: L. Hellan, A. Malchukov & M. Cennamo (eds.), *Contrastive Studies in Verbal Valency*. John Benjamins Publishing Company, s. 1–24.
- Hladká, Z. (2017a): Polysémie. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1348–1349.
- Hladká, Z. (2017b): Kosémie. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 934.

- Hoffmann, T. & G. Trousdale (2013): Construction Grammar: Introduction. In: T. Hoffmann & G. Trousdale (eds.), *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press, s. 1–12.
- Hrbáček, J. (1974): Lexikální ekvivalenty, dublety a varianty. *Naše řeč*, 57, s. 28–33.
- Hurford, J. R., B. Heasley & M. B. Smith (2011): *Semantics. A Coursebook*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Itkonen, E. (2008): The Central Role of Normativity in Language and in Linguistics. In: J. Zlatev, T. P. Racine, C. Sinha & E. Itkonen (eds.), *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity*. John Benjamins Publishing Company, s. 279–305.
- Janda, L. (2010): The role of metonymy in Czech word-formation. *Slovo a slovesnost*, 71, s. 260–274.
- Janovec, L. (2013): Neologie. In: M. Martinková & O. Uličný (eds.), *Studie k moderní mluvnici češtiny 4. Dynamika českého lexika a lexikologie*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 105–130.
- Jansegers, M. & S. Th. Gries (v tisku): Towards a dynamic behavioral profile: A diachronic study of polysemous *sentir* in Spanish. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*. Dostupné z <<https://doi.org/10.1515/cllt-2016-0080>>.
- Jedlička, A. (1962): Základní práce o tvoření slov v češtině. *Naše řeč*, 45, s. 298–305.
- Joseph, J. E. (2015): Structural Linguistics. In: K. Allan (ed.), *The Routledge Handbook of Linguistics*. London/New York: Routledge, s. 431–446.
- Karlík, P. et al. (2012): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Klégr, A. (2007): *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kochová, P. & Z. Opavská (2016): Akademický slovník současné češtiny. *Naše řeč*, 99, s. 57–83.

- Kochová, P., Z. Opavská & V. Michalec (2016): Výklad významu. In: P. Kochová & Z. Opavská (eds.), *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Academia, s. 79–90.
- Komárek, M. et al. (1986): *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia.
- Körtvélyessy, L., P. Štekauer & J. Zimmermann (2015): Word-Formation Strategies: Semantic Transparency vs. Formal Economy. In: L. Bauer, L. Körtvélyessy, P. Štekauer (eds.), *Semantics of Complex Words*. Springer International Publishing Switzerland, s. 85–113.
- Koskela, A. & M. L. Murphy (2006): Polysemy and Homonymy. In: K. Brown et al. (eds.), *Encyclopedia of Language & Linguistics*, vol. 9, 2nd ed. Elsevier, s. 742–744.
- Kovács, É. (2011): Polysemy in Traditional vs. Cognitive Linguistics. *Eger Journal of English Studies*, 11, s. 3–19.
- Kropáček, L. & H. Burda (1980): *Svahilsko-český a česko-svahilský kapesní slovník se stručným přehledem svahilské gramatiky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kroupová, L. & V. Mejstřík (1969): K otázce tzv. centrálního významu při synchronním lexikografickém popisu významové struktury polysémních slov. *Slovo a slovesnost*, 30, s. 293–308.
- Krutílková, T. (2017): *Postavení a ochrana svědka v trestním řízení*. Diplomová práce. Právnická fakulta Masarykovy univerzity. Dostupné z <<https://is.muni.cz/th/12hvp>>.
- Lakoff, G. & M. Johnson (1999): *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books.
- Langacker, R. W. (1991): *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 2: Descriptive Application*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R. W. (2010): Cognitive Grammar. In: B. Heine & H. Narrog (eds.), *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press, s. 99–120.

- Leech, G. (1981): *Semantics. The Study of Meaning*. 2nd ed. London: Penguin Books.
- Lehoučková, Z. (2010): Slovesná prefixace ve světle Langackerovy kognitivní gramatiky. *Slovo a slovesnost*, 71, s. 340–349.
- Levshina, N. (2015): *How to Do Linguistics with R. Data Exploration and Statistical Analysis*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Lewandowska-Tomaszczyk, B. (1993): Bilingual Thesaurus (BIT), field theory, and cognitive linguistics. In: P. R. Lutzeier (ed.), *Studien zur Wortfeldtheorie / Studies in Lexical Field Theory*. De Gruyter, s. 229–238.
- Lewandowska-Tomaszczyk, B. (2007): Polysemy, Prototypes, and Radial Categories. In: D. Geeraerts & H. Cuyckens (eds.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, s. 139–169.
- Lipka, L. (2002): *English Lexicology. Lexical Structure, Word Semantics & Word-Formation*. Tübingen: Narr.
- Lyons, J. (1968): *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mališ, O. et al. (1997): *Současný český jazyk. Lexikologie (Nauka o tvoření slov, lexikografie, slang)*. Praha: Karolinum.
- Martinková, M. (2013): O víceznačnosti. In: M. Martinková & O. Uličný (eds.), *Studie k moderní mluvnici češtiny 4. Dynamika českého lexika a lexikologie*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 52–77.
- Mathesius, V. (1947): Příspěvek k strukturálnímu rozboru zásoby slovní. In: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich, s. 175–184.
- McEnery, T. & A. Hardie (2012): *Corpus Linguistics. Method, Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscoso del Prado Martín, F., A. Deutsch, R. Frost, R. Schreuder, N. H. De Jong & R. H. Baayen (2005): Changing places: A cross-language perspective on frequency and family size in Dutch and Hebrew. *Journal of Memory and*

- Language*, 53, s. 496–512. Dostupné z <<https://doi.org/10.1016/j.jml.2005.07.003>>.
- Nagy, M. (2013): Lexikální význam, nebo encyklopedické heslo: Metodologické úvahy. In: M. Martinková & O. Uličný (eds.), *Studie k moderní mluvnici češtiny 4. Dynamika českého lexika a lexikologie*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 24–51.
- Nejedlý, P. (2017): Diachronní aspekt polysémie. In: M. Stluka & M. Škrabal (eds.), *Lifka a czban: sborník příspěvků k 70. narozeninám prof. Karla Kučery*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 22–27.
- Němec, I. (1975): Principy studia slovní zásoby a jejího vývoje. *Slovo a slovesnost*, 36, s. 92–103.
- Němec, I. (1982): K problému slovníkové definice. *Naše řeč*, 65, s. 113–118.
- Němec, I. (2009 [1970]): Systémové pojetí slovní zásoby v jejím lexikografickém popise. In: R. Dittmann, H. Sobalíková & M. Vajdlová (eds.), *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia, s. 201–207.
- Neprašová, R. (2017): Odkazy v heslové stati. In: *Koncepční zásady a zpracovatelský manuál Akademického slovníku současné češtiny* (interní materiál). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Novotná, R. (2017): Lexikální význam. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 977–978.
- Onysko, A. & S. Michel (2010): Introduction: Unravelling the cognitive in word formation. In: A. Onysko & S. Michel (eds.), *Cognitive Perspectives on Word Formation*. Berlin: De Gruyter Mouton, s. 1–25.
- Osolsobě, K. (2017): Onomaziologická teorie slovtvorby (OTS). In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1242.
- Panevová, J. (2014): Contribution of valency to the analysis of language. In: O. Spevak (ed.), *Noun Valency*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 1–17.

- Panevová, J. et al. (2014): *Mluvnice současné češtiny 2. Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Karolinum.
- Partee, B. (1984): Compositionality. In: F. Landman & F. Veltman (eds.), *Varieties of Formal Semantics*. Dordrecht: Foris, s. 281–311.
- Pečirková, J. (1979): K vývoji polysémních struktur. *Listy filologické*, 102, s. 189–192.
- Peregrin, J. (1999): *Význam a struktura*. Praha: Oikoymenth.
- Petr, J. et al. (1986): *Mluvnice češtiny 1. Fonetika, fonologie, morfonologie a morfeematika, tvoření slov*. Praha: Academia.
- Plag, I. (2003): *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Quine, W. V. O. (1960): *Word and Object*. London: John Wiley.
- Quirk, R. (1960): Towards a Description of English Usage. *Transactions of the Philological Society*, 59, s. 40–61.
- Quirk, R. et al. (1985): *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.
- Ramscar, M. & R. Port (2015): Categorization (without categories). In: E. Dąbrowska & D. Divjak (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics*. De Gruyter Mouton, s. 75–99.
- Ramscar, M. & R. Port (2016): How spoken languages work in the absence of an inventory of discrete units. *Language Sciences*, 53, s. 58–74. Preprint, s. 1–44, dostupný z <http://www.sfs.uni-tuebingen.de/~mramscar/papers/RamscarPort2015_nounits.pdf>.
- Rangelova, A. (2005): Neosémantizmy a neosémantizační procesy. In: O. Martincová, A. Rangelova & J. Světlá (eds.), *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 159–179.
- Ravin, Y. & C. Leacock (2000): Polysemy: An Overview. In: Y. Ravin & C. Leacock (eds.), *Polysemy. Theoretical and Computational Approaches*. Oxford: Oxford University Press, s. 1–29.

- Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Praha: LEDA.
- Rodd, J., G. Gaskell & W. Marslen-Wilson (2002): Making Sense of Semantic Ambiguity. *Journal of Memory and Language*, 46, s. 245–266. Dostupné z <<https://doi.org/10.1006/jmla.2001.2810>>.
- Rosch, E. & C. B. Mervis (1975): Family Resemblances: Studies in the Internal Structure of Categories. *Cognitive Psychology*, 7, s. 573–605.
- Rusínová, Z. (2017): Slovo tvorná motivace. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1706.
- Rusínová, Z. & M. Ziková (2007): Slovo tvorba. In: J. Pleskalová, M. Krčmová, R. Večerka & P. Karlík (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 249–280.
- Saussure, F. de (1996): *Kurs obecné lingvistiky*. Ed. C. Bally & A. Sechehaye. Přel. F. Čermák. Praha: Academia.
- Sinclair, J. (2004): *Trust the Text. Language, Corpus and Discourse*. London: Routledge.
- Song, M. (2009): Cognitive Analysis of Chinese-English Metaphors of Animal and Human Body Part Words. *International Education Studies*, 2, s. 57–59.
- Sweetser, E. E. (1991): *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ševčíková, M. & Z. Žabokrtský (2014): Word-Formation Network for Czech. In: *Proceedings of the 9th International Language Resources and Evaluation Conference (LREC 2014)*. Paris: ELRA, s. 1087–1093.
- Šimandl, J. et al. (2016): *Slovník afixů užívaných v češtině*. Praha: Karolinum.
- Šiška, Z. (2005): *Bázový morfemický slovník češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Šmilauer, V. (1971): *Novočeské tvoření slov*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

- Štícha, F. et al. (2013): *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.
- Štícha, F. et al. (2018): *Velká akademická gramatika spisovné češtiny 1. Morfologie: Druhy slov / Tvoření slov*. Praha: Academia.
- Tashi, K. (2010): *Polysemy in Ladakhi*. Disertace. Mysuru: University of Mysore. Dostupné z <<http://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/13606>>.
- Taylor, J. R. (2000): Approaches to word meaning: The network model (Langacker) and the two-level model (Bierwisch) in comparison. In: B. Peeters (ed.), *The Lexicon-Encyclopedia Interface*. Amsterdam: Elsevier, s. 115–141.
- Taylor, J. R. (2002): *Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, J. R. (2003): *Linguistic Categorization*. New York: Oxford University Press.
- Taylor, J. R. (2006): Polysemy and the lexicon. In: G. Kristiansen, M. Achard, R. Dirven & F. J. R. de Mendoza Ibáñez (eds.), *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 51–80.
- Taylor, J. R. (2015): Prototype effects in grammar. In: E. Dąbrowska & D. Divjak (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics*. De Gruyter Mouton, s. 562–579.
- Trávníček, F. (1948): *Mluvnice spisovné češtiny*. Praha: Melantrich.
- Trmal, J. (2010): *Korunní svědek*. Bakalářská práce. Právnická fakulta Masarykovy univerzity. Dostupné z <<https://is.muni.cz/th/n5zij>>.
- Uličný, O. (2000): *Instrumentál v struktuře české věty*. Praha: Karolinum.
- Ungerer, F. (2007): Word-Formation. In: D. Geeraerts & H. Cuyckens (eds.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, s. 650–675.
- Vachek, J. (1962): První česká teorie odvozování slov. *Slovo a slovesnost*, 23, s. 205–211.

- Van Langendonck, W. (2007): Iconicity. In: D. Geeraerts & H. Cuyckens (eds.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, s. 394–418.
- Vaňková, I. (2012): Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: I. Vaňková & J. Wiendl (eds.): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: FF UK, s. 63–77.
- Vaňková, I. et al. (2005): *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, I. & V. Čurdová [= V. Vodrážková] (2014): Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti zpracování slovníkového výkladu somatismů. *Didaktické studie*, 6, s. 66–78.
- Verhagen, A. (2015): Grammar and cooperative communication. In: E. Dąbrowska & D. Divjak (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics*. De Gruyter Mouton, s. 232–252.
- Votavová, K. & F. Smolík (2010): Diagnostika rané slovní zásoby rodičovskými dotazníky: přehled a pilotní studie. *Československá psychologie*, 54, s. 301–313.
- Wulff, S. (2013): Words and Idioms. In: T. Hoffmann & G. Trousdale (eds.), *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press, s. 274–289.
- Ziková, M. (2017): Morfém. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1074–1075.
- Žabokrtský, Z. (2017): Disambiguace lexikálních významů. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 348–349.
- Žabokrtský, Z., M. Ševčíková, M. Straka, J. Vidra & A. Limburská (2016): Merging Data Resources for Inflectional and Derivational Morphology in Czech. In: *Proceedings of the 10th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2016)*. Portorož: ELRA, s. 1307–1314.

Výkladové slovníky

Akademický slovník současné češtiny. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů (1998). Praha: Academia.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2 (2004). Praha: Academia.

Nový akademický slovník cizích slov (2005). Praha: Academia.

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957). Praha: Státní (pedagogické) nakladatelství.

Slovník současné češtiny (2011). Brno: Lingea.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994). Praha: Academia.

Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971). Praha: Nakladatelství ČSAV.

Sochová, Z. & B. Poštolková (1994): *Co v slovnících nenajdete: novinky v současné slovní zásobě*. Praha: Portál.

Internetové zdroje

Český národní korpus: korpusy syn2015, syn verze 6 a oral verze 1. Ústav českého národního korpusu, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Dostupné z <<https://www.korpus.cz>>.

Databáze excerpčního materiálu Neomat. Verze 3.0. Praha: Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR. Dostupné z <<http://neologismy.cz/>>.

Lexikální databáze českých derivátů DeriNet. Verze 1.5.1. Praha: ÚFAL MFF UK. Dostupné z <<http://ufal.mff.cuni.cz/derinet>>.

Lexiko: Webové hnízdo o novodobé české slovní zásobě a výkladových slovnících. Praha: Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR. Dostupné z <<http://lexiko.ujc.cas.cz>>.

Novočeský lexikální archiv. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Dostupné z <<http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php>>.

Cikánová, K. (2017): Pohádka o mém hrnci v kredenci. *Předškoláci*. Dostupné z <<http://www.predskolaci.cz/pohadka-o-mem-hrnci-v-kredenci>>. Cit. 8. července 2018.

Summary

The thesis focuses on the issue of sense inheritance as dealt with by Bauer & Valera (2015); more specifically, it elaborates on the concept of sense inheritance based on Czech data, thus also aiming to facilitate our understanding of the inner workings of the Czech word formation with respect to polysemous bases.

The first chapter deals quite generally with the topic of lexical meaning, outlining several fundamental concepts and distinctions (e.g. various aspects or facets of meaning, including the seven types of meaning distinguished by Leech, 1981). Given that “the meanings of words change quite dramatically depending on the context” (Ramscar & Port, 2016), the issue of whether or not word meanings exist (cf. Hanks, 2008) is raised. The prototype theory of meaning (cf. Geeraerts, 2010, for an overview) is introduced, as opposed to “checklist” theories of meaning (Fillmore, 1975). It is also explained how the prototype theory can be extended to the description of polysemy. The chapter also includes a brief section on the methods of describing lexical meaning such as componential analysis and the genus-differentia definition.

The second chapter focuses more specifically on polysemy (for a recent overview, cf. Gries, 2015). The chapter outlines various criteria used to distinguish polysemy from vagueness (for an overview, see e.g. Lewandowska-Tomaszczyk, 2007), and from homonymy. It is also acknowledged, nevertheless, that “the distinction between homonymy and multiple meaning is, in the last resort, indeterminate and arbitrary” (Lyons, 1968: 406). Unsurprisingly, the distinction between monosemy and polysemy is not entirely clear-cut either (cf. Koskela & Murphy, 2006: 743, among others); note also Taylor’s (2003: 105) poignant words: “Unfortunately, the results from ambiguity tests are frequently far from unambiguous themselves.” This results in proposals of “a graded continuum of meaning with homonymy at one extreme and vagueness at the other extreme, with polysemy falling somewhere in between” (Hurford, Heasley & Smith, 2011: 132). The chapter also points out the correlation between the frequency of a word and the number of its senses (cf. e.g. Divjak & Caldwell-Harris, 2015: 57; Fenk-Oczlon & Fenk, 2010: 105).

The chapter outlines various criteria of the autonomy of various senses of polysemous words; these include the derivational criterion, particularly relevant for the present thesis. According to this criterion, words such as *koruna* ‘crown’ (first, as worn by a queen or a king, and second, crown as a coin) have to have at least two distinct senses because the noun serves as the base of two derived adjectives, *korunní* ‘royal’ (as in *korunní princ* ‘crown prince’) and *korunový* (relating to the sense ‘coin’).

Finally, the lexicon-encyclopedia debate and the active zone phenomenon are touched upon, with the chapter illustrating their relevance for accounts of polysemy (cf. Taylor, 2000; 2006).

The third chapter outlines the fundamentals of the traditional Czech onomasiological theory of word formation within the context of various theories of derivational morphology, morpheme-based as well as word-based (cf. Booij, 2010a: 1–2). Some basic tenets of the morpheme-based onomasiological theory are sketched (cf. Dokulil, 1962), including the distinction of the three central types of derivation, viz. the so-called **modification** (adding a feature while not altering the meaning or the word class of the base, as in *star* > *starlet*, *usher* > *usherette* and *short* > *shortish*), **transposition** (preserving the meaning while changing the syntactic category, as in *great* > *greatness*, *destroy* > *destruction* and *bitter* > *bitterly*), and **mutation** (changing the meaning, with or without the change in part-of-speech, as in *teach* > *teacher*, *young* > *youngster*, *example* > *exemplify* and *home* > *homewards*). The issue of motivated (as opposed to arbitrary) signs is discussed as motivation is usually viewed as one of the central notions of the onomasiological theory of word-formation; it is for instance said that the word *teacher* is semantically motivated by the verb *teach*, and hence the noun is not entirely arbitrary in the Saussurean sense.

Importantly, the third chapter (3.4) illustrates that Czech (and Slovak) works on word formation often assume that meanings of words such as *učitel* ‘teach-er’ or *letadlo* ‘airplane’ (literally ‘fly’ + a suffix typically used for deriving the names of instruments, means etc.) are transparent and even compositional. Nevertheless, “[i]t is generally known that Fregean’s [sic] principle of compositionality cannot account for the interpretation of complex words” (Bauer, Körtvélyessy & Štekauer, 2015: 5), and the third chapter accordingly argues against the

compositionality of the semantics of complex words, drawing on examples of derivatives from polysemous bases. It is attempted to illustrate that the (often implicit, sometimes explicit) view that the meanings of motivated words are fully determined by the meanings of their parts (i.e. the base and the suffix) cannot be squared with empirical evidence. It is argued that words derived from polysemous bases typically do not inherit all the senses from the base, and thus they cannot be claimed to have fully predictable meanings since which senses of the base the derivative inherits seems to be rather haphazard. (This is later supported by empirical evidence presented in chapters 5 and 6.)

Subsequently, the third chapter includes a section (3.5) providing an overview of major works on Czech word formation published between 1902 and 2018, illustrating that they do not pay particular attention to the semantic aspect of derivation that is examined in the present thesis. The final section of the third chapter (3.6) briefly comments on suffixation as this is the only derivational process dealt with in the thesis.

The fourth chapter addresses the concept of sense inheritance. First, the study by Bauer & Valera (2015) is summarized and their major findings are listed; furthermore, the possibilities of replicating their study with Czech data is discussed (4.1). The roots of the concept of inheritance are traced within the framework of construction grammar (4.2), drawing mainly on Booij (2010a) and Fried (2013b). The subsequent section identifies the areas of Czech lexicology that have implicitly acknowledged sense inheritance as such (4.3), and discusses how sense inheritance have been dealt with in lexicography (4.4). The chapter furthermore addresses some theoretical aspects of sense inheritance, including the relation between sense inheritance and motivation (4.5.1), and the differentiation of sense inheritance from semantic shift, or transfer (4.5.2). Finally, to conclude the theoretical part of the thesis and to prepare the ground for the empirical part, it is suggested that Bauer & Valera's three patterns of sense inheritance (inheritance across the range of senses of the base, narrowing or widening) be elaborated on to provide a more realistic framework. Therefore, five patterns of sense inheritance are proposed:

- a) the derivative inherits all of the base's senses;
- b) the derivative inherits all of the base's senses and derives new senses;

- c) the derivative inherits some of the base's senses;
- d) the derivative inherits some of the base's senses and derives new senses;
- e) the derivative inherits none of the base's senses and derives new senses.

It is suggested that the latter two options (partial inheritance) may be preferred. Furthermore, it is expected that more senses of the base might be preserved under transposition than under modification, and that more senses of the base might be preserved under modification than under mutation. Logically, null inheritance cannot be expected under modification and transposition. Furthermore, in a sequence of derivatives, the further a derivative is from the base in the sequence, the fewer senses of the base it might be expected to preserve (so, for instance, in the sequence *zub* 'tooth' > *zub-atý* 'having salient teeth' > *zub-at-ec* 'a person or an animal with salient teeth,' the second-degree derivative *zubatec* might be expected to preserve fewer senses of *zub* than the first-degree derivative *zubatý*).

Finally, several questions are outlined which are to be addressed in the empirical part of the thesis: How frequent is each of the five above-mentioned sense-inheritance patterns? Do various word classes or the three types of derivation (mutation, modification, transposition) display different preferences with respect to how many of the base's senses are inherited? Are there any differences among various word families, among derivatives of different degrees, or among derivatives with different suffixes? To what extent is the central sense of the base preserved under suffixation in sequences of derivatives? Are there instances of discontinuous inheritance in Czech, in which for instance a first-degree derivative does not preserve a sense of the base, but this sense reappears in a second-degree derivative derived from the first-degree derivative?

Furthermore, it is suggested that a distinction should be made between the structural aspect of sense-inheritance (pertaining to the semantic relatedness of a derivative and its base) and the processual aspect of sense-inheritance (pertaining to which sense is inherited when a new derivative is being created). It seems reasonable to assume that while the structural aspect is best studied with established derivatives, the processual aspect is best studied with nonce creations, which might be found among hapax legomena.

The fifth chapter presents an empirical study of 43 Czech words denoting body parts and their word families (containing 626 derivatives with a total of 1,157 senses) from the perspective of sense inheritance. Words denoting body parts were chosen because they can be expected to be susceptible to deriving figurative senses and thus becoming polysemous (cf. Sweetser, 1991: 28–29; Song, 2009: 57; Tashi, 2010: 62). Furthermore, body part terms can be expected to be frequent (cf. Ali, 2003: 175), hence again prone to displaying polysemy (cf. Divjak & Caldwell-Harris, 2015: 57; Fenk-Oczlon & Fenk, 2010: 105) and to having larger word families (cf. Moscoso del Prado Martín et al., 2005: 496). The chapter discusses the methodology in detail, and provides insight into how the particular word families and derivatives were selected, semantically described based on dictionaries and corpus data, and annotated for all the relevant variables in a spreadsheet program, most importantly the word class of the derivative, its degree, the number of its senses, the number of its senses inherited from the base, the number of its newly derived senses, its suffix, and the type of derivation (mutation vs. modification vs. transposition).

Partial inheritance was found to be more frequent (63.1%) than null inheritance (13.1%) and full inheritance (23.8%). That is, 63.1% of derivatives inherit only some of the senses of the base. Furthermore, only 36.6% of derivatives derive a new sense, not present in their base. Of the five patterns of sense inheritance listed above, partial inheritance without deriving new senses is the most frequent (42.5%). Furthermore, transposition is more likely to exhibit full inheritance without deriving a new sense (41.1% of the cases of transposition) than modification (23.1%) and mutation (16.1%) are. None of the 19 verbs in the sample displays full inheritance. None of the 56 adverbs in the sample displays null inheritance (as adverbs are typically created by transposition). Adjectives are similar to nouns in their sense-inheritance behavior but differ from them in that null inheritance, whereby a new meaning not present in the base is created, is dispreferred with adjectives (being found only with 3.2% of adjectives, but with 19.5% of nouns). Finally, the higher the degree of a derivative, the less likely the derivative is to have new, non-inherited senses, and the more likely it is to display full inheritance without the creation of a new sense.

Each of the 626 derivatives inherits 51% of the senses of its base on average. 524 of these 626 derivatives are derived from polysemous bases; the average percentage of senses inherited by these 524 derivatives is 43%. Various word families and derivatives with various suffixes quite differ with respect to the percentage of inherited senses. Similarly, it is illustrated that derivatives sharing the same suffix still differ notably in the percentage of senses that they inherit, which implies that what suffix the derivative has does not correlate with the percentage of senses that the derivative inherits from its base in any way. Furthermore, on average adverbs, adjectives, nouns, and verbs inherit 64.5%, 58%, 46%, and 18.5% of the senses of their bases, respectively. Words derived by mutation inherit fewer senses of the base (43.9%) than words derived by modification (64.1%) and transposition (69.2%). On average, second- and third-degree derivatives inherit significantly more senses from their respective bases (59.1% and 64.4%, respectively) than first-degree derivatives (40.1%).

190 first-degree derivatives (65.1% of all first-degree derivatives) inherit the central sense of their base. Under subsequent derivation, this central sense is preserved in 34.9% of second-degree derivatives and only in 18.2% of third-degree derivatives. On average, derivatives inherit only 29.9% of senses of the “global” base (e.g. in the sequence *zub* > *zubatý* > *zubatost*, *zubatý* is the base of *zubatost* and *zub* is the “global” base of *zubatost*). This percentage decreases across the degrees; while first-degree derivatives inherit 39.8% senses of the “global” base (which is in fact their actual base), second- and third-degree derivatives respectively inherit 23% and 11.6% of the senses of the “global” base.

Among the 626 derivatives in the data, only 8 cases of discontinuous inheritance have been found.

The sixth chapter examines the 80 most frequent derivatives with the agentive suffix *-tel* that are derived from polysemous verbs, and 100 hapax legomena derived from polysemous verbs with the same suffix. The rationale behind this is simple; hapax legomena should be the best source of data for describing the processual aspect of sense inheritance (i.e. which senses are inherited when a new derivative is being created). The comparison of established words and nonce words with the same suffix should enable us to differentiate the processual aspect from the structural aspect of sense inheritance (i.e. how a derivative differs

semantically from its polysemous base, possibly after undergoing lexicalization and deriving new senses independent of the base).

It is illustrated that while 71.25% of the established *-tel* derivatives conform to the pattern of partial inheritance without new senses, this pattern is found with 99% of the hapax legomena. This is not very surprising; a hapax legomenon derived from a polysemous base can simply inherit only a single sense of its base, hence the preference for the partial inheritance pattern. Nevertheless, it is illustrated that the preference for the partial inheritance pattern without deriving new senses is remarkably stronger in *-tel* derivatives than in derivatives with other suffixes; while it was illustrated in Chapter 5 that a suffix does not determine the percentage of senses inherited by the derivatives formed by the suffix, the data presented in Chapter 6 suggests that a suffix might determine the strength of a preference of words derived by the suffix for a particular inheritance pattern.

On average, each of the 80 established *-tel* derivatives inherits 40.5% of its base's senses, which is surprisingly similar to the average inheritance percentage found in Chapter 5 (43% in the 524 derivatives of polysemous bases). The average percentage is 37.3% for the hapax legomena.

Importantly, only 33% of the hapax legomena inherit the central sense of their base, and only 70% of the hapax legomena inherit the sense of their base that is listed as the first (hence central) or second in Czech dictionaries. The remaining 30% of hapax legomena inherit the third (16%), the fourth (5%), the fifth (4%), the sixth (2%) or the seventh (2%) sense of the base word (note that the base words range from two to nine senses, with 3.15 senses on average). Generally, it cannot therefore be said that there is a predictor (or several of them) that determines which senses of the base are to be inherited by its derivatives, which is important as it suggests that the derivation of new words is “constructionally” arbitrary. While derived words are semantically motivated by their bases, which somehow reduces their arbitrariness, they are constructionally arbitrary in that they inherit only some senses of the base in a way that appears haphazard (presumably governed only by the speaker's needs in communication), which somehow enhances their arbitrariness.

The seventh chapter argues that this needs to be acknowledged in Czech word formation, which often – at least implicitly – relies on the assumption of transparency or even compositionality of complex words. The role of motivation is overplayed, while the constructional arbitrariness of derived words is largely neglected. It is suggested that these findings are – together with several other sources of evidence – more compatible with such an approach to word formation as construction grammar, which, among other things, embraces the fact that complex linguistic units are hardly ever compositional.

Furthermore, several points, rather marginal to the issue of sense inheritance, are addressed in this concluding chapter which were encountered throughout the work on the present thesis. Apart from the elaboration of the plea for a cognitively adequate (cf. Onysko & Michel, 2010: 12), construction grammar approach to Czech word-formation hinted at above, the chapter also argues for an approach that embraces individual differences in linguistic knowledge (which go a long way beyond the differences usually studied in fields such as sociolinguistics; cf. Dąbrowska, 2015). Finally, implications of sense inheritance for lexicography are also briefly discussed as well.

Seznam příloh

Příloha 1: Popis somatismů (soubor `somatismy.csv`); význam hlavních sloupců je vysvětlen na straně 102; význam ostatních sloupců je vysvětlen v poznámkách pod čarou č. 42 (s. 108), 43 (s. 113), 58 (s. 123), 59 (s. 125) a 64 (s. 128);

Příloha 2: Skript pro automatické vytvoření grafu č. 2 z dat v tabulce v souboru `somatismy.csv` (soubor `hnízda_míra.R`); viz poznámka pod čarou č. 45 na straně 114;

Příloha 3: Skript pro automatické vytvoření grafu č. 3 z dat v tabulce v souboru `somatismy.csv` (soubor `sufixy_míra.R`); viz poznámka pod čarou č. 46 na straně 114;

Příloha 4: Skript pro automatické vytvoření profilu libovolného sufixu z tabulky v souboru `somatismy.csv` (soubor `profil_sufixu.R`); viz poznámka pod čarou č. 47 na straně 117;

Příloha 5: Popis derivátů se sufixem *-tel* (soubor `tel.csv`)